

પ્રબંધ

ના

ગ્રાહકને

૧૯૨૬

ની

સાલની

ભેટ

સવિતાનું
સાવિત્રીવ્રત

પ્રબંધ ઓફીસ
ખડીયા, મહેસાણા

જ્યારે જ્યારે અત્તર અથવા સેન્ટ
ખરીદવા બજારમાં જાઓ ત્યારે

ઓટો-

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીગ્રાફિંગ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૨૮૦૪ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ રા. વિ. તા. રા. વિ. મી. પ્રત

વિષય ૧૦૦૨

14612

વેપારીઓ બળતા નામના સેન્ટ વધારે
નફાની લાવચે તમોને ફેસવી દેશે.

નમુના મુજબની ૦૧ ડ્રામની ફેસવી આ-
કસવાળી બાટલી ૧ ની ફીમન રૂ. ૨-૦-૦
૦૧ ડ્રામની બાટલી ૧ નો રૂ. ૧-૪-૦

વી. પી. ખર્ચ દરેકમાં જુદું.

શ્રી એ. ડો. ઇન્ડિયન ડ્રગ એન્ડ કેમીકલ કું.,
નં. ૨૮૫, જુમામસીદ-મુંબઈ નં. ૨.

નમુનો વાપરી ખાત્રી કરો.

શારીરીક નબળાઈથી પીડાતા સ્ત્રી યા પુરૂષો

જેઓને પહેલાં જે ઉમર અને
જુસ્સો ધરાવતા હતા તે કમી થતો
મળ્ય છે એમ લાગતું હોય, જેઓને
રાત્રે નિદ્રા ન આવતાં વિચારો જ
આવ્યા કરતા હોય, સવારે ખીજના-
માંથી ઉઠતાં થાક અને નબળાઈ માલમ
પડતા હોય, ભુખ ન લાગતી હોય,
હાથપગમાં કળતર થયા કરતી હોય,

થોડુક કામ કરવાથી થાકી ગયા જેવું લાગતું હોય, યાદદાસ્ત શક્તિ
મદ થતી જતી હોય, ધાતુના જવાથી અથવા ગમે તે કારણથી શક્તિ
ધટતી જતી લાગતો હોય, જેઓ અધકોશ, અજીરણથી પીડાતા હોય,
જેઓ આ એક અથવા વધુ દરદોથી પીડાતા હોય અને બીજી
દવાઓથી ફાયદો ન મળ્યો હોય તો આજે જ

પ્રો. જેમ્સની વીજળીક શક્તિની ગોળીઓ

તો ઉપયોગ કરવાનું શરૂ કરો. તે તમારામાં ધરી ગયેલી જીવનશક્તિ
પુરતા જથ્થામાં ઉત્પન્ન કરી ઉપર જણાવેલાં એક યા વધુ દરદોને
દૂર કરી શરીરના આખા સાંચાકામને બરાબર ક્રમગી હાલતમાં મુકી
આપશે. હજારો લોકોએ આ ગોળીઓ વાપરી પુરતો સતોષ જાહેર
કર્યો છે, તેમ તમે પણ ફાયદો મેળવી શકશો.

પ્રીંમત ૪૦ ગોળીની ૧ શીશીના રૂ. ૨-૦-૦

વી. પી. ખર્ચ રૂ. ૦-૬-૦ જુદા થશે.

બે દીવસ ચાલે તેવી નમુનાની શીશી ૧ ના રૂ. ૦-૪-૦.

ધી એન્ડ્રો ઇન્ડિયન ડ્રગ એન્ડ કેમીકલ કું.

નં. ૨૮૫, જુમા મસ્જિદ, અંબઈ નં. ૧.

માથાના દુખાવા તથા 'વા'ના દરદો ઉપર
રામબાણુ મલમ

કેપીટો બામ (રજીસ્ટર્ડ)

અરમી અથવા શરદીથી થતો માથાનો દુખાવો, શરદી, સળેખમ, નસોનું જઠડાઈ જવું, વાથી કમરનું રહી જવું વગેરે દરદો ઉપર કેપીટો બામ મસળવાથી જલદી આરામ થાય છે કો. એક શીશીના રૂ. ૦-૮-૦ વી. પી ખર્ચ ૦-૫-૦ જુદો

માથાનો દુખાવો આધાશીશી ઉપર

ટ્રેમો ટેબલેટસ

અછરણ અથવા કોઠાના ખગાડથી જ્યારે માથાનો દુખાવો થઈ આવે છે ત્યારે ફક્ત ટ્રેમોની એક ટીકડી પાણી સાથે ખાઈ જવાથી દુખાવો પાંચ મીનીટમાં નરમ પડી જાય છે કો ૨૦ ટીકડીની એક ખાટલીના રૂ. ૦-૧૨-૦ વી પી ખર્ચ જુદો

દરાજ ધાધરને માટે

કીશોલાઈન (રજીસ્ટર્ડ)

અકસીર મલમ છે. દરાજ અથવા ધાધર એવી દરદ જેવું છે. જે ભાગમાં આ દરદ થાય છે તે ઠંડાણે મીઠી ચળ આવ્યા કરે છે અને જેમ જેમ ખજવાળતા જઈએ તેમ તેમ તેના જતુઓ વધારે જગ્યામાં ફેલાતા જાય છે તેટલા માટે તરતજ બે દીવસ કીશોલાઈન મલમ લગાડવાથી દરદના જતુઓ મરી જાય છે અને દરદ આગળ વધતું અટકે છે કો બા. ૧ ના રૂ. ૦-૪-૦, ખર્ચ જુદો. ૧ ખાટલી મગવાનારે આઠ આનાની ટીપીટ મોકલવી. ખરીદતી વખતે કીશોલાઈન નામ વાંચીને ખાટલી લેજો.

સોલ એજન્ટ—

ધી એન્ડ્રો ઇન્ડીયન ડ્રગ એન્ડ કેમીકલ કું.,

ન ૨૮૫ (વી) જુમામસ્જીદ, મુંબઈ નં. ૨.

સવિતાનું સાવિત્રીવ્રત.

[સુબોધક સાંસારિક નવલકથા]

પ્રયોજક

મણિલાલ જ્ઞાલાલ વ્યાસ

જમાલપુર, સાળવીની પોળ—અમદાવાદ.

કંઈ સમુદાય જઈ રોડે રહ્યું ઉર વાટી,
એક નિરખતું બહાલા કેરો ધડી ગમને ચડી:
કંઈ કંઈ ત્યા પાસે આની તૃથા વહી વાહને,
સ્વર પાતું ઠગી હા ! હૈયાને અનેક ત્યા અહે.
ઉચ્છિન્ન મયે સિદ્ધિ નિત્યે હશે થની કાર્યની,
પૂર્ણ મયે કૃતિ ના વિશ્વાસે રહી શકની કદી;
પ્રકૃતિ જની પૂરે ઇચ્છા યદિ ઉર જન્મતાં,
અમર રસ તો ના એ ઉચ્છે શકે વસી વિશ્વમાં.

“ શૈવલિની ”—ખાટાદકર.

અમદાવાદ

ખાડિયા, જ્ઞાલાલની પોળમાં આવેલા “ પ્રભાકુ પ્રિન્ડીય વર્ક્સ ” મંદિર
શીમનજીવ મોહનલાલ મોહનજી દાખીને પ્રતિષ્ઠ કર્યું.

વિક્રમ સંવત ૧૯૮૨.

આવૃત્તિ ૧ લી.

દ. સ. ૧૯૨૬.

પ્રત ૩૪૦૦.

મૂલ્ય રૂ. ૧૧

મણિલાલ જોશીના વ્યાસકૃત પુસ્તકો.

- ૧ સવિતાનુ સાવિત્રીવ્રત (સાંસારિક નવલકથા) રૂ. ૧-૪-૦
- ૨ કુમારી કામદક્ષી (સામાજિક નવલકથા) રૂ. ૧-૪-૦
- ૩ નવ-દપનીને શિખામણુ (આરોગ્યનો અથ. આવૃત્તિ ૪ થી) રૂ. ૨-૪-૦
- ૪ અણાકીનીનો ઉદય (સચિત્ર ઐતિહાસિક નવલકથા) રૂ. ૩-૮-૦
- ૫ મહાકાળીનુ ખડ્ગ (ચમત્કારિક નવલકથા) રૂ. ૨-૮-૦
- ૬ કલ્યાણી અથવા હજાર વર્ષ પહેલું હિંદુસ્તાન (ઐતિહાસિક નવલકથા) રૂ. ૨-૮-૦
- ૭ સ્નેહમયી અને વિમલકી (પ્રેમકથા) રૂ. ૨-૮-૦
- ૮ ખુન કે ગદ ? (સચિત્ર હિંદુકીર્તિ નવલકથા. આવૃત્તિ ૨ જી) રૂ. ૨-૦-૦
- ૯ કુનગે કે કળ ? (હિંદુકીર્તિ નવલકથા) રૂ. ૨-૮-૦
- ૧૦ આસામ પર હુકો (સચિત્ર ઐતિહાસિક નવલકથા. આવૃત્તિ ૨ જી) રૂ. ૧-૪-૦

જનસમાજને ફાયદાકારક ચેતવણી.

પંચાલ ભુલાભાઈ હીરાચંદ.

ચાંદીના જસ્તીથી ઝાળેલા દાગીના તથા
ચોખી ચીનાઈ ચાંદીના દરેક જાતનાં વાસણો
ખનાવનાર તથા વેચનાર.

૬. માંડવીની પોળમાં લાલાભાઈની પોળમાં
ધર નખર, ૨૪૬૦ અમદાવાદ.

અર્પણ.

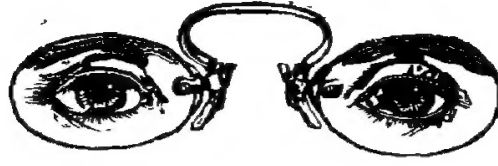
जननी परमाराधया जननी परमा गति ।
जननी देक्ता साक्षात् जननी परमो गुरुः ॥
कठोर-निबन्धेनास्मिन् जडरे धारयेत् वा ।
प्रापयेत् स्तन्यदानेन किं तस्या प्रतिदानकम् ॥
ऋणानामपेक्षां च विबिधाः सन्ति निष्क्रियाः ।
जीवनेनापि निष्क्रेतु नो शक्यं जननी-ऋणम् ॥
या कर्त्री परिपार्त्री च जननी जीवनस्य नः ।
नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमो नमः ॥

સ્વર્ગસ્થ પરમપૂજ્ય ગંગાસ્વરૂપ માતાજી !

મારા પિતાજી મને નાની વયનો મૂકીને સ્વર્ગે
સીધાવ્યા હતા, ત્યારપછી આપે મને ઉછેરીને મોટો
કરવામાં તથા વિદ્યા લાણાવવામાં જે અથાગ પરિશ્રમ
ઉઠાવ્યો હતો, તેનું સ્મરણ કરતાં અક્ષુભાંથી અશ્રુબિંદુઓ
સરી પડે છે. આપનાં અનેકવિધ ઋણોનો ચતકિંચિત્
પણ બદલો હું વાળી શક્યો નથી; ફક્ત અશ્રુરૂપી
જળ-ધારાવડે આપના પાદયુગલનું પ્રક્ષાલન કરીને
તે પર આ મારી હૃદય કૃતિરૂપી પુષ્પ સમર્પિત કરીને
સંતોષ માનું છું.

આપનો ચિરઋણી પુત્ર
મણિલાલ.

ચરમા વાપરનારાઓને ખુશખબર.

અમદાવાદમાં એકલા જાણીતા સાયન્ટીફીક રીતે
આંખો તપાસી ચરમા બનાવનાર
પેશોતન એમ. દસ્તુરની કું.

૫૪૨૮, ત્રણ દરવાજા, અમદાવાદ.

હા માટે સસ્તુ ગોળી બીનઅનુભવીઓ પાસે હલકા ચરમા લઈ
તમારી આંખો બગાડો છો કે જ્યારે શી. પેશોતન એમ. દસ્તુર તમારી
આંખો છેલ્લામાં છેલ્લી રીતથી મદત તપાસી મનપસંદ કમાનોમા ઉચ્ચામા
ઉચ્ચા પેપલ તેમ જ કુકસ, ટોરીક, કમ્પાક્ટિડ, સીલેન્ડર તેમ જ આંખને
અને તેવા ગોગલ્સ વિગેરે ખાતરી કરી ઘણાજ કીકાયને ચરમા બનાવી
આપે છે. એમની એકજ મુસાફરાતથી તમને પુરતો સતોષ મળે છે.

એ માટે મા. પેશોતન ૨૮ થી વધુ વર્ષના અનુભવ સાથે સાગં
સર્ટીફિકેટ ધરાવે છે. તેમ જ કુક વખતમાં ગુજરાતના લોકોએ તેમની
પાસેથી સારો સતોષ મેળવ્યો છે એ જ એમની ખાતરી કરી આપે છે.
જે જ બીનસ્વચ્છ સલાહ આપે છે.

મનસાનની નકલી આંખો ધણી જ સફાઈથી એસાડી આપવામા આવે છે.

પ્રેનાલ:—આખમાં ડુલુ, છાત્રી, ખીલ વીગેરે માટે અકસીર દવા. કી. રૂ. ૧.

પલ:—આંખોમાંથી વહેતા પાણી, રનાશ, ખગવાળ તેમ જ આંખો
આવવી વિગેરે વારતે અકસીર દવા રૂ. ૧. ગા

વસતવિનાદીનું દૈન્યદ્રાવક કાવ્ય

વિધવા.

મૂલ્ય ૪ આના. મળવાનું સ્થળ.

પ્રજાબંધુ આફીસ, ખાડીયા-અમદાવાદ.

THE AHMEDABAD MUNICIPAL CASE
JUDGMENT.

Price Annas Four. Can be had from the
“Praja Bandhu” Office, Khadja, AHMEDABAD.

‘પ્રજાબંધુ’ ની ભેટો.

પુસ્તકનું નામ.	ઈ. સ.	મૂલ્ય.
* અદારમી સદીનું મહારાષ્ટ્ર ...	૧૯૧૦	રૂ. ૧૧
ધારાનગરીનો મુજ્જ ...	૧૯૧૧	રૂ. ૧૧
.. સિંધ ઉપર સ્વારી ...	૧૯૧૨	રૂ. ૧૧
.. સામનાથનું શિવલિંગ ...	૧૯૧૩	રૂ. ૧૧
* નિઝામશાહીનો વફાદાર વઝીર... ..	૧૯૧૪	રૂ. ૧૧
- પાટણની પડતીનો પ્રારંભ ...	૧૯૧૫	રૂ. ૧૧
- વસંતનો ઘેરો ...	૧૯૧૬	રૂ. ૧૧
ગુજરાતની ગર્જના ...	૧૯૧૭	રૂ. ૧૧
.. મહારાષ્ટ્રનું નૌકાચળ ...	૧૯૧૮	રૂ. ૧૧
- રત્ન-મંદિર ...	૧૯૧૯	રૂ. ૧૧
ભાગ્યશાળી અમરસિંહ ...	૧૯૨૦	રૂ. ૧૧
કોન્સ્ટેન્ટિનોપલની કથા ...	૧૯૨૧	રૂ. ૧૧
* સભાજીનું રાજ્યારોહણ ...	૧૯૨૨	રૂ. ૧૧
.. પુનરુત્થાન ...	૧૯૨૩	રૂ. ૧૧
.. સ્વતંત્રતાના સિદ્ધાન્તો ...	૧૯૨૪	રૂ. ૧૧
.. કુમારો કામન્દકી ...	૧૯૨૫	રૂ. ૧૧
સચિતાનું સાવિત્રીચંદ્ર ...	૧૯૨૬	રૂ. ૧૧

* આ પુસ્તકોનો થોડો થોડો પ્રતો સીલોકે છે, તે ‘પ્રજાબંધુ’ ના આલોકને દરેક રૂ. ૦-૧૨-૦ ની કીંમતે મળશે. બીજાઓને પૂરી કીંમતે મળશે.

‘પ્રજાબંધુ’ પત્રની ઓફીસ,

ખાડીયા—અમદાવાદ.

જીવતા નવા મળીને ૪૨૫ ભક્તોનાં ૨૫૦૦૦ પચીસ હજાર ભજનો તેના અર્થ
રહસ્ય સાથે, તથા સર્વ શાસ્ત્રોના સાર ૩૫ તત્ત્વજ્ઞાનનો ગ્રંથ નામે

લક્ષ્મિ ભાસ્કર અને તત્ત્વજ્ઞાન યાને

ગુજરાતનો વેણુનાદ.

દરેક ભાગ ૪૦૦ પાનાનો, એવા આશરે ૫૬૨ ભાગમાં. ભાગ
૧ થી તથા ૨ જે પ્રસિદ્ધ થયા છે. બાકીના દર ત્રણ માસે નીકળશે.

કિંમત.—દરેક ભાગની પાકાં પુકાંની રૂ. ૨). જે પાકાં પુકાં ને સોનેરી
અક્ષરવાળાની રૂ. ૨૫ અઢી. ટપાલ ખર્ચ જુદું.

શ્રીમદ્ ભાગવત દશમ સ્કંધનું આધ્યાત્મિક રહસ્ય યાને

કાળા કૃષ્ણની ઘોળી બાબુ.

આશરે ત્રણ ભાગમાં. પહેલાં જે ભાગ તૈયાર છે. ત્રીજો ભાગ
ત્રણ માસ પછી નીકળશે.

કિંમત.—દરેક ભાગની પાકાં પુકાંની રૂ. ૨) જે તથા પાકાં પુકાં ને
સોનેરી અક્ષરના રૂ. ૨૫ અઢી. ટપાલ ખર્ચ જુદું. આદ્ય થનારે નીચેના
સરનામે લખવું.

વકીલ બળવંતરાય રઘુનાથજી દેસાઈ,

રાજમહેલ રોડ—વડોદરા.

જૈહર શિલાજીત.

જૈહર શિલાજીત—નીસ પ્રકારના પ્રમેહો, પથરી, સુગ્ગક,
મુત્રરોગ, સ્વપ્નદોષ, નપુસકતા, નિર્બળતા વિગેરે તમામ રોગોને
દૂર કરવામાં રસાયણ છે તથા મંદાગ્નિ, અર્જુનવર, ગુરુદાનાં દરદ,
માર વાગ્યાનાં દરદ, કફ, ક્ષય, હરસ, ગડીઆ, કોદ વગેરે ભયકર
રોગોમાં ઘણો લાભદાયક છે. પુરા ૪૦ દિવસ યથાવિધિ સેવન
કરવાથી અપાર શક્તિ પેદા થઈ વૃદ્ધ પણ જવાન અને જીવાન
બળવાન બની જાય છે. ૪૦ ટંક (વાર) ના પ્રાંચ તોલાના રૂ.
૪, તોલા ૧૦ ના રૂ. ૭૫ ટપાલ ખર્ચ જુદું.

ઠેકાણું—મેનેજર, શિલાજીત ડીપો.

નં. ૨૫, હરદ્વાર ચુ. પી.

પ્રસ્તાવના.

હિંદુ સંસાર ઉપર કાળનાં અનેક તરંગો ફરી વળ્યાં છે. તરંગોનાં જૂદાં જૂદાં આક્રમણોમાં એ સસારમાંથી કાંઈક કાંઈક ઘસડાઈ ગયું છે અને કાંઈક કાંઈક નવું વહી આવીને જામ્યું છે. સાગરના ભરતીકાળે જેમ દર દેશનાં પાણી પોતાના આંગણા સમીપેના સાગરોપકંઠે આવી અથડાય છે અને આંગણામાની સુવર્ણરેણુ કિંવા સીપોને ખેંચી જઈને દરદરનાં સીપ કે શંખલાને મૂકી જાય છે, તેમ હિંદુ સસારસાગરના ઉપકંઠમાનું ઘાણું ગયું છે અને ઘાણું નવું આવીને જામ્યું છે. શું ગયું અને તેનું મૃત્ય કેટલું હતું, તથા શું આવ્યું અને તેનું મૃત્ય કેટલું છે તે ચર્ચવાનું અને ખેડતી તુલના કરીને આપણે એકંદરે મેળવ્યું છે કે ગુમાવ્યું છે તેનો નિર્ણય કરવાનું આ સ્થળ નથી, પરંતુ એટલું તો કહી શકાશે કે આવાં અનેક આક્રમણો થયા છતાં હિંદુ સસારમાંની પતિવ્રત અને પત્નીવ્રતની ભાવના તો હજી હિંદુ સસારમંદિરના આંગણામાં જ વજ્રરોપ થઈને રહી છે. આ ભાવનાનું ચિત્રાલેખન આ નવલકથામાં કર્યું છે. તેમાં બે પ્રકારનાં બે યુગલો પ્રવળ કરવામાં આવ્યાં છે અને ઉપર્યુક્ત ભાવનાના આલેખનમાં આ નવલકથા કેટલે અંશે સફળ થઈ છે તે જોવાનું કાર્ય સુઝ વાચકોનું છે.

શ્રી. સુરેન્દ્રનાથ રાયની ખંગાળી નવલકથા ‘સ્મૃતિમંદિર’ નો આ અનુવાદ છે. તેને ગુજરાતી સસારને લાગુ પાડવાનો બનતો યત્ન લેખકે કર્યો છે અને મૂળ નવલકથામાંના હુ.ખાન્તને સુખાન્તમાં ફેરવ્યો છે. ગુજરાતના વાચકોની રસવૃત્તિને અનુરૂપ આ નવલકથાની વસ્તુસકલનાને બનાવવા માટે તે ફેરફાર કર્યો છે. આ રીતે ‘સ્મૃતિમંદિર’ નવલકથા મને મદદગાર બની છે તે માટે હું તેના લેખકનો પૂરો આભારી છું.

મન અને તનની નયનાઈના વખતમાં આ નવલકથા ઉતાવળે લખાઈ છે અને જો કાંઈ દૃષ્ટિદોષ રહ્યો હોય તો વાચકો ક્ષમા કરશે એવી આશા રાખું છું.

તા. ૨૫-૧-૧૯૨૬
જામનગર, સાળવીની પોળ.
અમદાવાદ.

} મણિલાલ જેઠાલાલ વ્યાસ.

અનુક્રમણિકા.

પ્રકરણ	પૃષ્ઠ
૧ સવિતાસુંદરી	૧
૨ રામમોહનરાય	૧૧
૩ પિતા-પુત્રી	૧૬
૪ વિમળાદેવી	૨૭
૫ શિશિરચંદ્ર	૩૩
૬ શોધને અન્તે નિરાશા	૪૨
૭ મુખતરાય અને હેમાગિની	૪૮
૮ વિમળા	૫૪
૯ માનસિક આચર્ય	૬૦
૧૦ “ અહો ! આ ને માનવી કે દેવી ? ! ”	૬૫
૧૧ જેવી જેની બાવના, તેવું તેને મળી રહે છે.	૭૨
૧૨ સ્તુત્યચંદ્ર કપનીનો એકલો માલિક મિ. ચંદ્ર	૭૮
૧૩ મુરતરામ	૮૭
૧૪ શોક્ય હોવાની ક્ષપના	૯૧
૧૫ “ તમે આખો દિવસ શા વિચાર કર્યા કરો છો ? ”	૯૫
૧૬ મજુર-ડીપો	૧૦૩
૧૭ નિર્વિકારચંદ્ર	૧૦૭
૧૮ “ હું હેમા, તમારી નાની બહેન ! ”	૧૧૧
૧૯ વિચિત્ર ન્યાય	૧૧૭
૨૦ છાયા અને કાયા	૧૨૨
૨૧ બેઠ પ્રકટ થયો !	૧૨૬
૨૨ હરિમતી	૧૩૦
૨૩ મૃત્યુલોકની બે સતીઓ	૧૩૪
૨૪ સ્મૃતિ-વ્યથા	૧૪૩
૨૫ પાપીનો પશ્ચાત્તાપ	૧૪૭
૨૬ “ નાથ ! આવો, આવો, એક વાર આવો ! ”	૧૫૧
૨૭ સ્વદેશ તરફ સ્વાના	૧૫૫
૨૮ “ આ સ્તુતિ માણુ મદિર, શેઠ ! ”	૧૫૯
૨૯ બાર વર્ષે વળતી પૂર્ણાદિતિ	૧૬૫

સવિતાનું સાવિત્રીવ્રત.

પ્રકરણ ૧ લું.

સવિતાસુંદરી.

આજે સાવિત્રી-વ્રતનો પવિત્ર દિવસ છે. પૂર્વે સાવિત્રીદેવીએ આ વ્રતના પ્રભાવથી પોતાના મૃત્યુ પામેલા પતિને પુનઃ પ્રાપ્ત કર્યા હતા. હિંદુ ધર્મમાં પતિવ્રતા સ્ત્રીઓને માટે સ્વામીની પૂજનનો આવો ઉત્તમ દિવસ બીજો એકે નથી. સવિતાસુંદરી આજે સ્વામીની પૂજા કરવા માટે સર્વ સામગ્રી તૈયાર કરીને પોતાના સ્વામીના આગમનની રાહ બેઠી રહી છે. કાલ થયા પછી બે વર્ગ પતિને ઘેર આવડે તેણે આ વ્રત ધારણ કરવાની ઇચ્છા કરી હતી. પરંતુ તે વખતે તેની ઉમર માત્ર તેર વર્ષની હતી તેથી એટલી નાની ઉમરમાં તેને આ કડીન વ્રત ધારણ કરવાની સઘળાએ ના કહી હતી, એટલા માટે તે વખતે તેણે આ વ્રત ધારણ કર્યું નહોતું. પતિને ઘેર આવ્યાને બે વર્ગ વીતી ગયા પછી તેણે આ વ્રત ધારણ કર્યું હતું. તેનો પતિ શિશિરચંદ્ર ગમે તે સ્થળે ગયો હોય અને ત્યાં ગમે તેટલા અગત્યના કાર્યમાં રોકાયેલો હોય, તોપણ સવિત્રી વ્રતના દિવસે તો તેણે પોતાનું બધું કામ છોડીને અવસ્ય ઘેર આવતું જ જતાં, કારણકે શિશિરચંદ્ર ગળણતો હતો કે વ્રત પુરું થઈ રહ્યા પછી તેના પગની પૂજા કર્યા વિના સવિતાસુંદરી કોઈ પણ રીતે પાણી પણ પીએ તેમ નથી.

અગીઆર વર્ષની ઉમરે સવિતાસુંદરીનું લગ્ન થયું હતું. લગ્ન વખતે તેની સાસુ કે સસરા કોઈ જીવતું ન હતું, ફક્ત વસતકુમાર નામે શિશિરચંદ્રનો એક નાનો ભાઈ હતો. એટલા માટે સવિતાસુંદરીની માતા સુદાસિનીની ઇચ્છા પોતાની કન્યાનું લગ્ન શિશિરચંદ્રની સાથે કરવાની ન હતી, પરંતુ સવિતાસુંદરીના પિતા રામભોદનરાયે યુવક શિશિરચંદ્રનું નિર્ભજ ચરિત્ર, તેણે પ્રાપ્ત કરેલું ઉચ્ચ પ્રકારનું શિક્ષણ અને

સાદું જીવન જોઈને પત્નીની ઇચ્છા ન હતી તેપણુ સવિતામુદરીનું લક્ષ શિશિરચંદ્રની સાથે કર્યું હતું આ વર્ષમાં જ શિશિરચંદ્રે એમ. એ. ની પરીક્ષા પાસ કરીને જૂતળવિદ્યામાં પ્રથમ સ્થાન મેળવ્યું. અને ગવર્મેન્ટ તરફથી એક મોટા પગારની જગ્યા તેને મળતી હતી, પરંતુ શિશિરચંદ્રે તે નોકરી સ્વીકારી નહિ. આસ્વાવસ્થાથી જ નોકરી પ્રત્યે તેને નિરસાર હતો. વિશ્વવિદ્યાલયનો અભ્યાસ પૂરો કરીને તેણે છોટાનાગપુર, નાગપુર, મધ્યપ્રદેશ વગેરે અનેક સ્થળોએ જુદી જુદી જ્ઞાનની મંદિરની પરીક્ષા કરીને ઉપયોગમાં આવે એવા ત્રણ સ્થળો પસંદ કરીને તે ત્રણ સ્થળોથી ખનિજ પદાર્થો કઢાવવાની રજા તે સ્થાનના સનાધિકારીઓ પાસેથી મેળવી. એ સિવાય એક મોટા પાણીમાંથી એક જ્ઞાનના ઉપયોગી પદાર્થ કઢાવવાની સના પણ મેળવી. પંચરા કઢાવવાનું કાર્ય પ્રથમ સારું કર્યું હતું.

પૈસા સભ્યથી ગરીબ સ્થિતિને લીધે પંચરા કઢાવવામાં તેને ખીજા દેશ ગૃહસ્થ પાસેથી કરજ કરીને નાણા લેવાની જરૂર પડી હતી એ વરસની અદર શિશિરચંદ્રે તે કરજ વાળી દીધું અને ત્રીજે વરસે સુરતમાં એક મકાન બાંદે કરીને બાંદે તથા પોતાની સ્ત્રીને સુરતમાં લાવીને રાખ્યા. એ પ્રમાણે પૈસા સભ્યથી શિશિરચંદ્રની સ્થિતિ સુધરતી જોઈને રામમોહનરાયે તેની નાની પુત્રી રમામુદરીનું લક્ષ શિશિરચંદ્રના નાના બાઈ વસંતકુમારની સાથે કર્યું. રમામુદરીની ઉંમર નાની હોવાથી હતું તે સાસરે આવતી જતી થઈ ન હતી. શિશિરચંદ્ર પૈસા ટકે ગુપ્તી હોવાથી દરની માશીનું સગપણુ ધરાવતી કાઠી એક નિરાધાર વૃદ્ધ દેશીને તેણે પોતાની ભેગી રાખી હતી.

દિવસે દિવસે લક્ષ્મીદેવીની દૃષ્ટિ શિશિરચંદ્ર પ્રત્યે વધવા લાગી. પંચરના ધધામાં તેને વિશેષ લાભ થવા લાગ્યો. ખીજા વર્ષ તેણે પ્રથમ નક્કી કરી રાણેલી ત્રણ ખાણોમાંની એક ખાણમાંથી ખનિજ પદાર્થ કઢાવવાના કાર્યનો આરંભ કર્યો. એ વર્ષ પછી તે કાયમથી પણ શિશિરચંદ્રને સારો લાભ થવા લાગ્યો. એકાદ વર્ષ પછી તેણે બીજી ખાણનું કાર્ય પણ હાથમાં લીધું. ત્રણ વરસ સુધી સતત પ્રયાસ કરવાથી અને ઉપયોગ જેટલો ધનનો વ્યય કરવાથી શિશિરચંદ્રને બીજી ખાણમાંથી પણ પૈસાનો સારો લાભ થવા લાગ્યો. છ મહિનાની અદર તે શિશિરચંદ્રની ખર્ચે ધનનો સારો સંગ્રહ એકત્ર થયો. શિશિરચંદ્ર હવે સુરત-

માં પોતાનું ભવ્ય મકાન બંધાવીને ત્યાં રહેવા લાગ્યો. એ પ્રમાણે કમળા-કદમી ચચળ હોવા છતાં શિશિરચંદ્ર પાસે બધાં પડી ! પ્રેમ-મયી પતિપરાયણા સવિતાસુંદરી પત્ની, શરીરનું સાફ આરોગ્ય અને કદમીની લીલાકાંઠેર, આ સવથી શિશિરચંદ્ર પોતાના દિવસો આનંદમાં અને સપૂર્ણ સુખમાં ગુજારવા લાગ્યો.

સવિતાસુંદરીને માત્ર એક દુખ એ હતું કે તેને બિંકુલ સંતાન ન હતું. ત્રન નિયમ, દાનપુણ્ય, કવચધારણ વગેરે અનેક કૃપાઓ કર્યા છતાં પણ જ્યારે આશા પૂર્ણ થઈ નહિ, ત્યારે સવિતાસુંદરીએ એક દિવસ શિશિરચંદ્રને પુનઃ ક્ષમ કરવાનું કહ્યું. શિશિરચંદ્રે જવાબ આપ્યો : “ સવિતા, જો ભાગ્યમા હોય, તો તને જ સંતાન થાય અને જો મારા ભાગ્યમાં સંતાન ન હોય, તો એક તો શું પણ પાંચ વાર ક્ષમ કરે તોપણ થાય નહિ. તારા મુખેથી એ વાત સાંભળીને મારા મનમાં બહુ કષ્ટ કિપત થાય છે. તું તારા મનમાં જરા પણ દુઃખ ન લગાડ, કારણકે સંતાન થવાં ન થવાં એ પરમાત્માની કૃપા ઉપર છે. ” પતિને મુખેથી આવો પ્રત્યુત્તર સાંભળીને સવિતાસુંદરી ભવિષ્યમાં ફરીથી કોઈ વખત સ્વામીને બીજા કદમો આગ્રહ કરવાની હિંમત કરી શકી નહિ.

સવિતાસુંદરીની કમર અત્યારે આવીસ વર્ષની હતી. આ વર્ષમાં શિશિરચંદ્રે તેની બાકી રહેલી ત્રીજી બાણના કાર્યનો આરંભ કર્યો અને તે કાર્ય માટે તેને ઘણાંખરો વખત તે સ્થળે રહીને વચ્ચે વચ્ચે ધેર આવીને બીજા કટકાક ઉપયોગી સ્થળો જોવા જવું પડતું. આ કારણથી આ વર્ષમાં સવિતાસુંદરીની સાથે શિશિરચંદ્રને એકા વખતે બે-ચાર દિવસથી વધારે ભેગા રહેવાનું બની શકતું નહિ. સવિતાસુંદરીએ એક દિવસ તેને કહ્યું : “ સ્વામીનાથ ! આટલો બધો પરિશ્રમ વેડીને દેશદેશમાં રખડવાની શી જરૂર છે ? ભગવાને આપણને જે આપ્યું છે, તે ધણું છે; આટલો બધો પરિશ્રમ અને આટલું બધું કષ્ટ કેને માટે વેડો છો ? ”

શિશિરચંદ્રે જવાબ કહ્યું કે મોઢેથી પ્રકટ નહિ કરવા છતાં સંતાનને માટે સવિતાનું હૃદય અત્યંત દુઃખિત થાય છે. તેણે પત્નીને આદરપૂર્વક સ્નેહપૂર્ણ સ્વરે કહ્યું : “ તારે માટે સવિતા ! તું મુખેથી રહી શકે એટલા માટે. ”

“ મને શું દુઃખ છે ? સ્વામી નાથ ! મને તો માત્ર એટલું જ દુઃખ છે કે આખા વખતી અદર એટલી વખતે પુરા પદર દિવસ પણ હું નમારી સેવા કરી શકતી નથી. આ સપત્તિ, આ પૈસો, આ પરિશ્રમ કોને માટે છે તે તમે જો ક્યું છે, તે સંપૂર્ણ છે. મારા આ જીવનમાં મને કોઈ પણ પ્રકારની ત્રુટી રહેશે નહિ. તમે લક્ષ્મીને માટે હવે દોડા-દોડી કરો નહિ. ભગવાને ધાન્ય આપ્યું છે. ”

પત્નીને સાન્ત્વન આપીને શિશિરચંદ્ર બોલ્યો “ સવિતા ! હવે વધારે દિવસ આ કંઠાર પરિશ્રમ કરવો પડશે નહિ. આ ત્રીજી આક્રિયા પ્રદેશમાં આવેલી ખાણના કાર્યનો આરંભ થઈ ચૂક્યો છે. થોડા જ દિવસની અદર ખાણના કાર્યનો સંધર્ભ બદલાઈ જશે ” ત્યારપછી મદ હાસ્ય કરીને તે પુનઃ બોલ્યો “ હવે વધારે દિવસ નારે વિરહ-દુઃખ સહન કરવું પડશે નહિ. સાન રાગનું ધન જેવું જો આ માણેક (હું) થોડા જ દિવસમાં પાછું આવીને નારા આ ચીરને છેડે—” એમ બોલીને એકએક શિશિરચંદ્ર પત્નીના ચીરનો છેડો તાણી લઈને પોતાને ગળે વીટાળી દબાવે બોલ્યો “ આવી રીતે બધાં જશે. ”

સવિતાચુદરી મદ હાસ્ય કરીને લગ્નતયુક્ત મુખે શિશિરચંદ્રની પામે સરી આવીને બોલી “ મારી ઇચ્છા પણ તેમજ બોલવાની હતી. ”

“ તે શું તું માટેથી બોલી છે ? મનમાં મનમાં બોલી છે, કિન્તુ હું નારા મનના દરવાજામાં કોંકિયું કરીને બધું જાણી જકે છું. ”

સ્નેહપૂર્ણ હાસ્યયુક્ત વદને સવિતાચુદરી બોલી “ મનને વળી દરવાજાં હોય ? ”

“ હા, હોય, તે તું જાણતી નથી ? ન જાણતી હો, તો ચાલ તને દેખાડું. ” એમ કહીને શિશિરચંદ્ર પત્નીને પોતાની તફાન પાસે ખેંચી લઈને તેનો હાથ પોતાના હાથમાં પકડ્યો.

સવિતાચુદરી પોતાનો હાથ પતિના હાથમાંથી જોર કરીને છોડાવીને બોલી : “ આમ શું કરો છો ? ચારે બાજુ રાનુબો આગળ કરે છે તેનો જરા વિચાર તો કરો !-શરમ નથી આવતી ? ”

“ ના, મને શરમ નથી આવતી. ” એમ કહીને શિશિરચંદ્ર પુનઃ સવિતાનો હાથ પકડ્યા જતો હતો, એટલામાં તે ને સ્થળેથી પલાયન કરી ગઈ.

કેટલાક દિવસ પછી શિશિરચંદ્ર આક્રિયા પ્રદેશમાં ખાણના કાર્યની

તપાસ કરવા આહ્વાન ગયો. જતી વખતે સવિતાસુંદરી પતિના પગમાં મસ્તક નમાવીને બોલી: “સ્વામીનાથ ! સાવિત્રી-વ્રતની પહેલાં બે દિવસ અગાઉ ખાંધા જરૂર થેર પધારજો.”

“હા, જરૂર આવીશ.” એમ કહીને શિશિરચક્ર પત્નીની પાસેથી વિદાયગીરી લીધી.

- સવિતાસુંદરી વારંવાર તેને પત્ર લખતી અને સાવિત્રી-વ્રતની પહેલાં બે દિવસ અગાઉ થેર આવવાનું ભૂલી ન જવા માટે વિનવિ કરતી. શિશિરચક્ર પણ પત્રના ઉત્તરમાં વ્રતની પહેલાં બે દિવસ અગાઉ જરૂર આવીશ એમ લખતો હતો. પરંતુ વ્રતની પહેલાં કેટલેક દિવસે
- શિશિરચક્રે સવિતાસુંદરીને લખ્યું કે. “એક અગત્યના કામને લીધે વ્રતની પહેલાં બે દિવસ અગાઉ મારાથી થેર આવવાનું બની શકશે નહિ કિન્તુ વ્રતને દિવસે પ્રાતઃકાળમાં હું જરૂર થેર આવી પહોંચીશ.”

- આજે સાવિત્રી-વ્રતનો દિવસ હોવાથી સવિતાસુંદરી પ્રાતઃકાળમાં
- બહુ વહેલી ઉઠી શય્યાનો લાગ કરી, દત્તધાવન, શૌચ તથા સ્નાન વગેરે ક્રિયામાંથી પરવારીને પતિને માટે ચા તૈયાર કરવા પાણી ચુલાપર મૂકીને તેમના આવવાની રાહ જોવા લાગી. છ વાગ્યાના મુઝા મેકલિમાં પતિ જરૂર આવશે, એમ ધારીને ગાડી અગાડથી સ્ટેશને મોકલી આપી. સાડા છ વાગ્યા એટલે ગાડી પાછી આવી. સવિતાસુંદરી ગાડીની રાહ જોતી રસ્તા તરફ જ જોઈ રહી હતી તે એકાએક બોલી ઉઠી: “આ શુ ! ગાડી દરવાજામાં પ્રવેશ નહિ કરતાં સીધી તમેજા તરફ કેમ ગઈ ? શુ તે આવ્યા નહિ ? કેમ આવ્યા નહિ હોય ? શું થયું હશે ? આજ પ્રાતઃકાળમાં તો જરૂર આવી પહોંચવાનું તેમણે મને લખ્યું હતુંની ! કેમ આવ્યા નહિ ?”

એકાએક કોઈ નહિ ધારી શકાય એવી વિપત્તિની આશંકાથી સવિતાસુંદરીનું હૃદય એકદમ કંપી ઉઠ્યું. એટલામાં દાસીએ આવીને કહ્યું: “બહેન, શેઠ તો આવ્યા નહિ !”

“હા, આવ્યા નહિ. જા, તું વસંતકુમારને એક વાર અહીં બોલાવી લાવ જોઈ.” દાસી ત્યાંથી ચાલી ગઈ કે તુરત જ એક ક્ષણની અંદર વસંતકુમાર સવિતાસુંદરીની પાસે આવીને બોલ્યો: “શું છે બાબી ?”

“તમારા ભાઈ આ ગાડીમાં આવવાના હતા, કિન્તુ તે આવ્યા તો નહિ, હવે બીજી ગાડી ક્યારે આવશે ?” સવિતાસુંદરી શોકાતુર વદને બોલી.

“ જોઈને ફું છું. ” એમ કહીને વસંતકુમાર એક ટાઈમ ટેબલ લાઈને બોલ્યો: “ એક ગાડી એક વાગે આવશે અને એક બીજી ગાડી સધ્યા સમયે બરાબર સાત વાગે આવશે. હું ધારૂં છું કે મારા બાપ એક વાગ્યાની ગાડીમાં જરૂર આવશે. મેઘલિ ગાડીને ટાઈમે તે બરબર સ્ટેશને પહોંચી શક્યા નહિ હોય. ”

“ વાર, ત્યારે એક વાગ્યા પહેલાં ઘોડાગાડીને સ્ટેશનપર મોકલી આપજો ” એમ કહીને સવિતાસુદરી પોતાના ઓરડામાં જઈને પથારીમાં સૂઈ ગઈ. તેનું મન અત્યારે બહુ વિલ્લખ બની ગયું હતું. તે મનમાં વિચાર કરવા લાગી: “ તે કેમ આવ્યા નહિ હોય ? તેમનું શરીર તો સાફ હશે કે ? કોઈ પણ પ્રકારની બિમારી તો ઉત્પન્ન થઈ નહિ હોય ને ? મારું મન આટલું બધું વ્યાકુળ કેમ બની ગયું હશે ? ” એ પ્રશ્ન જો અનેક પ્રકારની ચિન્તા કર્યા છતાં સવિતાસુદરી તેના કારણનો નિષ્કર્ષ કરી શકી નહિ. પુનઃ તે વિચાર કરવા લાગી. “ હું નકામી ચિન્તા કરું છું. તે એક વાગ્યાની ગાડીમાં નફી આવશે. મેઘલિ ગાડી વખતે તે સ્ટેશને પહોંચી શક્યા નહિ હોય અને તેથી જ તે સવારે આવી શક્યા નહિ હોય. ” સવિતાસુદરી એ પ્રમાણે પોતાના મનનું સમાધાન કરવાનો બની શકે તેટલો પ્રયત્ન કરવા લાગી; કિન્તુ તેનું હૃદય તેથી શાન્ત નહિ થતાં થરથરૂં કરવા લાગ્યું. જાણે તેના અનાકરણમાં કોઈ એમ કહેતું હોય કે: “ તારા સંધ્યા સુખનો હવે અંત આવી ગયો છે; તારો પતિ હવે આવશે નહિ. ”

સવિતાસુદરીનું હૃદય ધ્રુજી ઉઠ્યું. તેનું મન કોઈ આકસ્મિક બચ્ચી અત્યંત વ્યાકુળ બની ગયું. એટલામાં શિશિરચંદ્રની માશી આવીને બોલી: “ આજ વ્રતને દિવસે તમે આખો દિવસ સવારથી સૂઈ કેમ રહ્યાં છો ? ”

“ માશીઆ ! મારું શરીર કોણ જાણે સાથી એટલું બધું અશક્ત થઈ ગયું છે, કે હું ઉઠી શકતી નથી. ઘરની સંધ્યા વ્યવસ્થા તમે તમારી જાને કરી દ્યો. ”

વૃદ્ધા હવે કશું બોલવાની હિંમત કરી શકી નહિ. તે ચાલી ગઈ. સવિતાસુદરી પુનઃ વિચાર કરવા લાગી: “ મારા સ્વામીનાથને અચાનક કોઈ પ્રકારની દુર્ઘટના તો આવી પડી નહિ હોય ! તે અચાનક માત્ર તો નહિ પડી ગયા હોય ! કદાચ— ” સવિતાસુદરી હવે વધારે

વિચાર કરી શકી નહિ. તેનું માથું એકદમ ભમવા લાગ્યું; તેથી તે પથારીમાં સૂઈ ગઈ, એટલામાં દાસી હાથમાં એક પત્ર સહિત ઓરડામાં પ્રવેશ કરીને બોલી: “બા, તમારા નામનો પત્ર છે. સુકુંદરાયે મને આપ્યો.”

પત્ર ઉપરના હસ્તાક્ષર જોઈને સવિતાસુંદરી પોતાના પતિનો પત્ર છે એમ જાણી જઈને પથારીમાંથી એકદમ ઉડીને હાંડિણાખાટ ઉપર બેઠી. દાસીના હાથમાંથી પત્ર લઈને તે ફાડી જેતાં અંદરથી એ પત્રો નીકળ્યા. એક પત્ર તેના સ્વામીના હાથનો હતો અને બીજો પત્ર કોઈ બીજા મનુષ્યનો લખેલો હતો. સવિતાસુંદરી સ્વામીનો પત્ર વાંચતાં વાંચતાં “અરે ! ભગવાન !” એમ બોલીને ખાટ ઉપરથી એકાએક મૂર્ચ્છિત થઈને ઘડાક દઈને ભોંય ઉપર પડી ગઈ ! પડવાનો અવાજ સાંભળીને માણીયા તથા દાસી સવિતાસુંદરીના ઓરડામાં એકદમ દોડી આવ્યા. આવીને જુએ છે તો કપાઈ પડેલી વૃક્ષની ડાળીની માફક સવિતાસુંદરીના દેહનો અર્ધભાગ જમીનપર અને અર્ધ ભાગ ત્યાં પાસે પડેલા લાકડાના એક મેજપર લટકી રહ્યો છે. તેના હાથમાં એક પત્ર છે અને કપાળમાં લાકડાના મેજનો ખૂણો વાગવાથી એક મોટો ચીરો પડેલો છે. તે વાગેલા સ્થળેથી લોહીની ધાર વહી રહી છે.

“નાના ભાઈ, નાના ભાઈ, જલદી અહીં આવો ! બા એકાએક મૂર્ચ્છિત થઈને પડી ગયાં છે !” એમ બોલતી દાસી એકદમ બહાર આવીને ખૂસો પાડવા લાગી. વસંતકુમાર આ વખતે સુકુંદરાયને બગ્ગરના કામકાજની યાદી લખાવતો હતો. દાસીની ખૂસો સાંભળીને તે ઉત્તરવળે પગલે સવિતાસુંદરીના ઓરડામાં આવી પહોંચ્યો. માણી તે વખતે સવિતાસુંદરીના કપાળમાં વાગેલ સ્થળે મક્કમપટ્ટી લગાવીને વહેતું લોહી બંધ કરવાનો તથા તેને શુદ્ધિમાં લાવવાનો પ્રયત્ન કરતી હતી. વસંતકુમાર આવી પહોંચવાથી તેઓ ત્રણે જણાએ ઉચકીને સવિતાસુંદરીને તેની પથારીમાં સૂવડાડી. કેટલીક વારસુધી થોડું ઉપચાર કરવાથી સવિતાસુંદરીને બાન આવ્યું. તે આંખો ઉઘાડીને બોલી: “મારા કપાળમાં આટલી બધી વેદના શાથી થાય છે ?” તુરત જ તેના પતિના પત્રની વાત તેને યાદ આવી. તે પત્ર વાંચતાં વાંચતાં જાણે કોઈ ગુમ વેદનાથી તેનું હૃદય એકાએક બંધ પડી ગયું હતું; ત્યારપછી શું થયું તેનું તેને અત્યારે સ્મરણ નથી. સવિતાસુંદરીની વાત સાંભળીને માણી બોલી: “તમે પત્ર વાંચતાં વાંચતાં ખાટ ઉપરથી નીચે પડી

ગયો હતો અને આ મેજનો ખૂણે તમારા કપાળમાં વાગવાથી લોહીની ધાર વહેતી હતી. ” એટલું બોલીને માશી વસતકુમાર તરફ જોઈને પુનઃ બોલી: “ ભાઈ વસત, દાકતરને બોલાવવા જલદી કોઈ માણસને મોકલ. ”

તે સાંભળીને સવિતાસુંદરી બોલી: “ ના, ના, માશીઆ, દાકતરને બોલાવવાની કશી જરૂર નથી. મારું માથું ભમતું હોવાથી હું એકાએક પડી ગઈ હતી, હવે થોડી વાર પથારીમાં સૂઈ રહું એટલે સાંઈ થઈ જશે. દાકતરનું કશું કામ નથી. ”

“ દાકતરને બોલાવવા જલદી કોઈ માણસને મોકલો: કોણ જાણે આમાંથી શું થાય ? કપાળમાં મોટો ચીરો પડ્યો છે ! વસતભાઈ, તમે બાતું કહેવું સાંભળશો નહિ, દાકતરને જલદી બોલાવો. ”

એ પ્રમાણે ઘસીતું કહેવું સાંભળીને વસતકુમાર સવિતાસુંદરી પ્રત્યે બોલ્યો: “ દાકતરને બોલાવવો છે ભાભી ? ”

“ ના ભાઈ, દાકતરની કશી જરૂર નથી. તમે એક વાર અધાં કલાક પછી અહીં મારી પાસે આવજો. ” સવિતાસુંદરી ક્ષીણ કંઠે બોલી.

વસતકુમાર લાંથી ચાલી ગયા પછી માશી બોલી: “ વડુ, દાકતરને બોલાવવાની શામાટે ના કહી ? એકવાર દાકતર આવીને તમારી તબિયત જોઈને અમને યોગ્ય સૂચના કરી જાય, તો પછી કોઈ ઉપચાર કરવાની અમને સૂઝ પડેની. ”

સવિતાસુંદરીએ કહ્યું. “ મને કંઈ થયું નથી માશીઆ, નકામા દાકતરને શામાટે બોલાવવા જોઈએ ? ”

“ ટોણું જાણે બાપુ, શિશિર ઘેર નથી તેથી અમને ભય લાગે છે. ”

“ કશો ભય રાખવાની જરૂર નથી. તમે જાઓ; હું થોડી વાર સૂઈ રહીશ એટલે મને શાન્તિ થશે. ”

અધાં લાંથી પ્રસ્થાન કરી ગયા પછી સવિતાસુંદરી પુનઃ પતિને પત્ર વાંચવા લાગી:—

“ સવિતા, તું જાણે છે કે કેટલાક દિવસ પહેલાં મને તારા પર વહેમ આવ્યો હતો. તે વખતે મારા મનમાં એમ થયું હતું કે તું હવે મારી સાથે રહેવામાં સુખ માનતી નથી, કિન્તુ તે વહેમને મેં મારા મનમાં તે વખતે સ્થાન આપ્યું ન હતું. તે વખતે મેં એમ ધાર્યું હતું કે નકામો વહેમ મારા હૃદયમાં બરાબ છે, તે મારે કાઢી નાંખવો જોઈએ.

પરંતુ હવે મારા જાણવામાં આવ્યું કે તે વખતનો મારો વહેમ ખોટો ન હતો. મારા હૃદયમાં અત્યારે થએલો કડિન આઘાત હવે મારાથી સહન થઈ શકતો નથી. મારા સર્વ સુખનો હવે અત આવી ગયો છે. હું હવે તારી પાસેથી સદાને માટે વિદાયગીરી માંગું છું. તારા સુખના માર્ગમાં કટકરૂપે હું હવે તને ખુચવા માગતો નથી. તારી સાથે હવે આ જીવનમાં મારો કદિ મેળાપ થશે નહિ. હું તને આશીર્વાદ આપું છું કે તું સુખી રહે.

“ લી. શિશિરચદ્ર. ”

પત્ર વાંચીને સવિતાસુંદરી વિચાર કરવા લાગી. “ આનો અર્થ શો ? શેનો સંદેહ ? તેમણે આ શું લખ્યું છે ? સ્વામીના મનને કોઈ પ્રકારની વ્યથા થાય એવું કાર્ય તો મેં કદિ કર્યું નથી. એવું કાર્ય કર્યાનું મને તો કશું સ્મરણમાં પણ નથી. ત્યારે વાદળાં વિના આ આ વજ્ર-ધાન કેમ થયો ? શું મેં કાંઈ અપરાધ કર્યો છે ? મારા હૃદયના દેવ, મારા આ લોકનું અને પરલોકનું સર્વસ્વ કે જે મારા પતિ, તેમણે આવી રીતે કઠોર પત્ર શામાટે લખ્યો ? ! એકલા વહેમથી તે આવો પત્ર કદિ લખે નહિ. મારે તો મારા સ્વામી સિવાય આ જગતમાં ખીજું કોઈ નથી. પતિને હું મારા હૃદયના દેવતા ગણું છું, પતિને હું મારા દેહનો પ્રાણ ગણું છું, પતિને જ હું પ્રભુ ગણું છું; તો પછી એમણે આવો પત્ર લખ્યો તેનું કારણ શું ? ”

એવી રીતે અનેક પ્રકારની ચિન્તા કર્યા છતાં સવિતાસુંદરી કાંઈ પણ નક્કી કરી શકી નહિ. એટલામાં એકાએક પતિના પત્રની સાથે એક ખીજો પત્ર આવ્યો છે, એ વાતનું તેને સ્મરણ થયું. તે પત્ર તેની પથારીમાં જ પડ્યો હતો. સવિતાસુંદરી તે પત્ર હાથમાં લઈને વાંચવા લાગી:—

“ પ્રતિપાલક-આશ્રયદાતા,

“ આજસુધી આપેનું લૂણ ખાધું છે અને હજી ખાઈ છું. ખરી વિપત્તિને સમયે આપે મારા પર દયા કરીને આપને ઘેર મને આશ્રય આપ્યો છે. તેના બદલામાં આપને આ કંઈ સમાચાર મારે આપવા પડે છે, એથી મને ધણું દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે, કિન્તુ શું કરું ? નિર-પાયથી લખવું પડે છે કે આપના આ વિશ્વાસઘાતક પિત્રાચ બાદની આપે શામાટે તેની રજા માળવા અહીં ભેગો રાખ્યો છે ? તેનું સુખ

નેવાથી પણ પાપ કૃત્ત્ર થાય છે. તેને જેમ અને તેમ જલદી આપના ઘરમાંથી બહાર કાઢી મૂકો. તે રંગના દિવસો ગમે તે સ્થળે ગુજરે, પણ અહીંથી કાઢી મૂકો. લોકોમાં ભારે ચર્ચા ચાલી રહી છે. હું ધારું છું કે આ કલકની વાત થોડા જ સમયની અંદર સર્વત્ર ફેલાઈ જશે. આપ યુદ્ધિમાન અને વિચારવત છો, તેથી આપને વધારે શું લખવું ? મારો અપરાધ ક્ષમા કરશો. આપની દયાના બદલામાં, આપના સરસ, હિંદુ અને સદેહરહિત હૃદયમાં આવી રીતે વજાવાન કરતા મારા હૃદયમાં મને કેટલું બધું દુઃખ કૃત્ત્ર થાય છે, તે અન્યથાથી પ્રભુ સિવાય ખીજું કોણ જાણી શકે તેમ છે.

“ સિ. આપનો આશ્રિત. ”

પત્રનો છેવટનો ભાગ ફાટી ગઈરો છે, તેથી પત્ર લખનારનું નામ નથી.

“ અરેરે ! કેવી સત્યાનાશની વાત ! આ પત્ર લખ્યો કોણે ? શું આ પત્ર લખનારનો મેં કાંઈ અપરાધ કર્યો છે ? વસત જે મારા નાના ભાઈ બરાબર છે, તેની સાથે મારા નામનું કલક ! આ શો બુદ્ધિમંત ! જે બાબત વિષે હું બહુ જ સાવચેતી રાખું છું અને જેના કરતાં હું મરતું પણ વધારું ગાળું છું, તે બાબતનું જ મારે માથે કલક ! મારે માથે આવું ખોટું કલક નાખવા જેટલી નીચ વૃત્તિ કોઈ મનુષ્યમાં હશે, એમ હું સ્વપ્ને પણ ધારતી ન હતી. મારૂં આ સત્યાનાશ વાળનાર એ દુષ્ટ માણસ કોણ હશે ? મારા મુખમાં હળાહળ ઝેર ભેળવી દેવામાં તે પાપિષ્ઠનો શો સ્વાર્થ હશે ? હવે શું થશે ? મારૂં આ કલક કોણ દૂર કરશે ? મારા પતિ, મારા હૃદયદેવતા તો આ વાત સાચી માની બેઠા છે ! હે માતા ભગવતી, જગદંબા, હવે મારે શું કરવું તે મને કહી દે ! આ કલક લાગ્યા પહેલાં મારૂં મૃત્યુ થયું નહિ કેમ ? હે માતા ભગવતી, આથી મને પોતાને જેટલું દુઃખ થાય છે, તેના કરતાં મારા પતિને હમ્મરગાળું વધારે દુઃખ થતું હશે ! હવે મારે શું કરવું ! ? ”

અત્યંત બચકર દુઃખથી સવિતામુદરીનું હૃદય બડબડ બળવા લાગ્યું, કિન્તુ તેની આંખોમાંથી અશ્રુનું એક બિંદુ પણ નીકળ્યું નહિ ! તેનું આ દુઃખ અજ્ઞાના જળથી ધોવાયું નહિ.

અર્ધ કલાક પછી વસતકુમાર આવીને સવિતામુદરીની મૂર્તિ જોઈને એકાએક બચ પામી ગયો ! તે સદા હસમુખી અને પ્રફુલ્લ મુખવાળી જગદ્દાત્રીના મુખ ઉપર બાણ કે વિષાદની કાળી ઢાળા પ્રસરી

ગઈ હોય એમ તેને જણાયું. જાણે કે હવે તે દયામયી પ્રસન્ન મુખવાળી સવિતાસુદરી નથી, કિન્તુ જાણે શોકની કાળી મૂર્તિ હોય, એમ તેને લાગ્યું. સવિતા વસન્તકુમારના હાથમાં બન્ને પત્રો આપીને ગાકાતુર દૃષ્ટિએ તેની સામે જોઈ રહી. તેની એ દૃષ્ટિ વસન્તને તેની ન હતી, કિન્તુ એ દૃષ્ટિ જાણે તેને બેઢીને કાંઈ અજાણ્યા પ્રદેશ તરફ દોડી જતી હોયતી, એમ તેને લાગ્યું. વસન્તકુમાર પ્રથમ શિશિરચંદ્રનો પત્ર અને પછી નનામો પત્ર વાંચીને “ ભાભી ! આ શું ! ” એમ બેઢીને જમીન પર બેસી ગયા. ચતુર્થો મીઠાઈ ગઈ અને મુખ ઉપર પ્રસ્વદનાં બિંદુઓ નીમી ગયાં !

— સવિતાસુદરી રૂઢ કંઠે બોલી “ ભાઈ ! ”

વસન્તકુમાર કશું બોલી શક્યો નહિ. બે હાથે મોઢું ટાંકીને જમીન પર પડી રહ્યો. કેટલીક વાર પછી શુદ્ધિ આવવાથી મુખ ઉઘુ કરીને સવિતાસુદરી તરફ જોઈને તે બોલ્યો “ હવે શું કરવું ભાભી ! ”

• “ બાપાને તાર કશે. આજે તે આજે અહીં આવે એમ લાગે અને માશીબાને કહેા કે મરા પિતાઆવ્યાપહેલાં મને કોઈ બોલાવે નહિ. ”

વસન્તકુમાર શોકાતુર હૃદયે તાર કરવા આદ્યો ગયા. સવિતા-સુદરી ઉભી થઈને એકાદાનું બારણું બંધ કરીને પુનઃ પથારીમાં સ્થગિત.

પ્રકરણ ૨ જી.

રામમોહનરાય.

સુરત જિલ્લામાં રંગપુર નામે ગામમાં રામમોહનરાય રહેતો હતો. તે સાધારણ ગૃહસ્થ હોવાથી ગુજરાનને માટે કશો ધંધો કરતો નહિ. બાપદાદા તરફથી મળેલી જમીનમાંથી અમુક રકમ ઉત્પન્ન થતી હતી તેમાંથી તેનો નિભાવ ચાલતો હતો. રામમોહનરાયને બે પુત્રીઓ અને એક પુત્ર એમ ત્રણ સંતાન હતાં. સૌથી મોટી સવિતાસુદરી સાથે શિશિરચંદ્રનું અને મધ્યમ રમાસુદરી સાથે વસન્તકુમારનું લગ્ન થયું હતું. પુત્ર અક્ષયકુમાર સર્વથી નાનો હતો. તેની ઉંમર લગભગ બાર વર્ષની હતી. રામમોહનરાયે સારા નસીબે થોડા ખર્ચમાં પોતાની બન્ને પુત્રીઓ સત્પાત્રના હાથમાં સમર્પણ કરી હતી, તેથી હવે તેને આ સંસારમાં કોઈ પ્રકારની ચિન્તા કરવાનું કારણ ન હતું. રામમોહનરાયની પત્ની

સુહાસિનીની ઈચ્છા પહેલાં સવિતાસુંદરીનું લગ્ન શિશિરચંદ્રની સાથે કરવાની ન હતી; કારણકે શિશિરચંદ્રના માતાપિતા ગુજરી ગયેલાં હોવાથી સવિતાને કદાચ દુઃખ વેઠવું પડે; પરંતુ રામમોહનરાય પોતાની પત્નીની ઈચ્છા નહિ હોવા છતાં શિશિરચંદ્ર જેવા સત્પાત્રને કન્યાનું દાન કરીને પોતાની જાતને પોતે ધન્ય માનતો હતો. પાછળથી કન્યાને મુખી જોઈને સુહાસિની પણ મનમાં ઘણી રાજી થઈ હતી. રામમોહનરાય શિશિરચંદ્ર સાથે સવિતાનું લગ્ન કરવામાં વિશ્લેષ મન આપવા માટે સુહાસિનીની હવે કોઈ કોઈ વખત મજકરી કરતો હતો. તેના જવાબમાં તે કહેતી કે. “ મારી પુત્રીના સારા ભાગ્યે સારો જમાઈ મળ્યો છે, નહિતો જે કુટુંબમાં કોઈ પણ સ્ત્રી ન હોય એવા ઘરમાં દીકરી કોણ આપે ! જાણી જોઈને કોઈ કુવામાં પડે ! તોપણ સંઘળા સરખા હોતા નથી. જેનું જેનું ભાગ્ય તેને તેનું મળે છે. ” ગમે તેમ તોપણ પુત્રીને મુખમાં પડેલી જોઈને તે પણ મનમાં મનમાં ગર્વનો અનુભવ કરતી હતી.

સાવિત્રી-વ્રતને દિવસે સધ્યાસમય પહેલાં સવિતાસુંદરીનો નાનો ભાઈ અક્ષયકુમાર આવીને તેની માને કહેવા લાગ્યો “ આ, તમે કહેતા હતા કે સાવિત્રી-વ્રતને દિવસે આપણે સુરત મોટી બહેનને ઘેર જઈશું. ”

સુહાસિની બોલી: “ હા, જરૂર જઈશું. ”

અક્ષયકુમાર બોલ્યો: “ ક્યારે જશો ? સાવિત્રી-વ્રત તો આજે જ છે. ”

“ હું ! આજે સાવિત્રી-વ્રત છે ! ” એકાએક ચમકી જઈને

અક્ષયની માતા બોલી: “ આજે જ સાવિત્રી-વ્રત છે ! ”

અક્ષયકુમાર—“ હા, આજે જ છે. ગુણવતરાય કાકા મારા પિતાને આજે નિમત્રણ આપી ગયા છે, તે તમે જાણતા નથી ? ”

સુહાસિની—“ ત્યારે હું તો તદ્દન ભૂલી જ ગઈ ! હવે આજે સુરત શી રીતે પહોંચાય ? હાલમાં જવાનું બધું રાખ, થોડા દિવસ પછી તારી મોટી બહેનને લઈને શિશિરચંદ્ર આદી આવવાના છે, તે પાછા જ્યારે સુરત જાય, ત્યારે તું તેમની સાથે જાજે. ”

અક્ષય—“ તે વખતે શિશિરચંદ્ર તો મને સુરત લઈ જવાને ઘણું આગ્રહ કરશે અને તમે પણ જવાની રજા આપશો, પણ મારા આપુ મને જવા નહિ દે તો ? ”

સુહાસિની—“ તું ગુજરાતી અભ્યાસ પૂરો કરી લે, પછી તને સુરત મોટી બહેન પાસે અંગ્રેજી બણવા મોકલવો છે. ”

એટલામાં બહારથી કોઈએ ખૂસ મારી: “ વરમાં કોઈ છે કે ? રામમોહનરાયના નામનો તાર આવ્યો છે. ”

એ સાંભળીને સુહાસિની બોલી: “ બેટા અક્ષયકુમાર, જા, તાર લઈ આવ જોડે. ”

અક્ષયકુમાર માતાની આજ્ઞાની રાહ નહિ જોતાં એકદમ હસમ મારીને આંગણું વટાવીને બહાર જતો રહ્યો. તારનું નામ સાંભળીને — સુહાસિની અત્યંત ચિંતા કરવા લાગી: “ ક્યાંથી તાર આવ્યો ? કાણે કર્યો ? શા સમાચાર હશે ? ”

એકાએક સવિતાસુંદરી, વસંતકુમાર અને શિશિરચંદ્રની વાત યાદ આવી. “ શુ તેઓમાંનું કોઈ બીમાર તો નહિ હોય ! ” એ પ્રમાણે સુહાસિનીનું મન વહેમથી બહુ ઉદ્વિગ્ન થઈ ગયું. તે આતુરતાપૂર્વક અક્ષયકુમારના પાછા ફરવાની રાહ જોવા લાગી. થોડી વારમાં અક્ષયકુમાર છલંગો મારતો તાર લઈને પાછો આવી પહોંચ્યો. સુહાસિની બોલી: “ ક્યાંથી તાર આવ્યો છે, બાપ ! બોલીને વાંચ જોડે. ”

માતાની આજ્ઞા મળવાથી અક્ષયકુમારે તાર ખોલ્યો, ફિન્ટુ અંગ્રેજી બાપામાં લખેલો તાર તે વાંચી શક્યો નહિ. સુહાસિની તારના સમાચાર જાણવાને અન્યત્ર વ્યાકુળ થઈ ગઈ. તેણે અક્ષયને તેના પિતાને બોલાવી લાવવાનું કહ્યું. તે સાંભળીને અક્ષયકુમાર બોલ્યો: “ ગુણવંતરાય કાકા હજી હમણાં જ તેમને ઘેર મારા પિતાને બોલાવી ગયા છે, તે શું આવવા દેશે ? ”

“ તારની વાત સાંભળીને તારા પિતા એકદમ દોડી આવશે. જા જટ દોડ જોડે. ”

અક્ષયકુમાર પિતાને બોલાવવા એકદમ દોડી ગયો. સુહાસિની અત્યંત ઉદ્વિગ્ન ચિત્તે સ્વામીના આગમનની રાહ જોવા લાગી. રામમોહનરાય પુત્ર પાસેથી તારના સમાચાર સાંભળીને તુરત જ તેની સાથે ઘેર પાછો આવ્યો. ગુણવંતરાય પણ તારના સમાચાર સાંભળીને ચિંતા કરવા લાગ્યો અને તે પણ તારમાં શું લખ્યું છે, તે જાણવા માટે રામમોહનરાયને ઘેર આવ્યો. રામમોહનરાય તાર વાંચીને બોલ્યો.

“ ગુણુવંતરાય ! મારે અત્યારે સુરત જવું પડશે. તમારા હરિદાસને અહીં જલદી મોકલો. ”

ગુણુવંતરાય બોલ્યો : “ બાઈ ! તારની અંદર શા સમાચાર લખ્યા છે ? સર્વે છે તો ક્ષેમકુશળ ને ! ”

“ તારમાં ખબર કશા લખ્યા નથી, નેથી કુશળ છે કે કેમ, ને શી રીતે જાણી શકાય ? તારમાં તો ફક્ત વસતકુમારે લખ્યું છે કે, જલદી આવો, બહુ જરૂર છે. ”

ગુણુવંતરાય ચાલ્યા ગયા પછી ગૃહિણીએ પ્રશ્ન કર્યો : “ માત્ર જવાનું જ લખ્યું છે ? બીજું કંઈ લખ્યું નથી ? નેઓ સર્વ કુશળ છેને ? ”

“ કુશળ છે કે નહિ, ને શી રીતે જાણી શકાય ? વળી તારમાં ઝાઝી વાત લખી પણ શકાય નહિ. તું મારાં કપડાંલતાં અને પચીસ રૂપીઆ એક પોટલીમાં બાંધીને તૈયાર કર. અક્ષય, હરિકેનમાં તેડા અને દીવેટ છે કે નહિ, તેની તપાસ કર. જો ન હોય તો પૂરીને તૈયાર કર. ” એમ કહીને રામમોહનરાય જવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો.

ઐટલામાં સુદાસિની કપડાં વગેરે બાંધી લાવી અને બોલી : “ અત્યારે સંધ્યાસમયે શી રીતે જશે ? માણેકપુર સ્ટેશન તો બહુ દૂર છે. ”

“ પગે ચાલતા જઈશું. જો અત્યારે ન જઈ, તો આજે ને આજે સુરત પહોંચી શકાય નહિ; કાલે પહોંચાય, કિન્તુ તારમા મને આજે પહોંચવાનું લખ્યું છે. માણેકપુર સ્ટેશને લગભગ નવ-સાડાનવે પહોંચી જઈશું, ત્યાંથી રત્નિના દસ વાગ્યાની ગાડી મળી શકશે, ને એક વાગે સુરત પહોંચાડશે. ”

“ પરંતુ તમારે ખાવાપીવાનું કેમ થશે ? ” સુદાસિનીએ પૂછ્યું.

“ રસ્તામા કાઠ નારતો કરી લઈશું અથવા એક રાત્રી ન ખાઈએ તેપણુ શું ? ”

ઐટલામાં હરિદાસ આવી રામમોહનરાયને પ્રણામ કરીને બોલ્યો : “ દાદા ! મને કેમ બોલાવ્યો ? ”

હરિદાસને જોઈને રામમોહનરાય બોલ્યો : “ ચાલ, તારે મારી સાથે માણેકપુર સ્ટેશને આવવાનું છે. ”

“ ક્યારે ? ”

“ ક્યારે શું, અત્યારે જ. હું રાત્રિની દસ વાગ્યાની ટ્રેનમાં સુરત

જવાનો છું. આ હરિકેન બત્તી હાથમાં લઇને મારી સાથે ચાલ. ”

“ કમા રહો દાદા, એક લાકડી સાથે લેવા દો. રાત્રીને વખતે ખાલી હાથે રસ્તે ચાલવું સાફ નહિ. ”

“ બહારના ઓરડામાં લાકડી છે, તે જલદી લઈ આવ. ઠીક કરીશ તો ગાડી મળી શકશે નહિ. ”

હરિદાસ લાકડી લેવા ગયો. મુહાસિની બોલી: “ જઇને કાંતે ને કાંતે પત્ર લખજો. જો પરમ દિવસે અમને તમારો પત્ર નહિ મળે તો અમે અધાં સુરત આવીશું. ”

— “ બહુ સાફ. ” એમ કહીને રામમોહનરાય ચાલવાને તૈયાર થયો. એટલામાં હરિદાસ આવીને હરિકેન બત્તી હાથમાં લઈ “ ચાલો દાદા ” કહીને આગળ ચાલવા લાગ્યો. રામમોહનરાય પણ જગદલાનું સ્મરણ કરીને તેની પાછળ પાછળ ચાલવા લાગ્યો. મુહાસિની પણ ભગવતી દેવીનું સ્મરણ કરતી કરતી તેમની પાછળ પાછળ દરવાજા સુધી ગઈ. રામમોહનરાય તથા હરિદાસ દૃષ્ટિમર્યાદાની બહાર ગયા એટલે તે અંદર પાછી આવી. એટલામાં રમાસુંદરી એકદમ દોડતી આવીને બોલી. “ બા, શું મારા પિતા સુરત ગયા ? ત્યાંના શા સમાચાર છે ? ”

“ સમાચાર તો કશા નથી પુત્રી ! વસનકુમારે એમને બોલાવવાનો તાર કર્યો હતો. ”

“ કાંતે સવારે ગયા હોત તો, ન ચાલત ? ” રમાસુંદરીની વાત સાંભળીને અક્ષયકુમાર બોલ્યો: “ ના, ન ચાલત; તને એમાં શી ખબર પડે ? તારી ખુદી કેટલી ? ”

રમાસુંદરી તથા અક્ષયકુમારને ઘણી વખત એ પ્રમાણે ઝગડો ચતો હતો. અક્ષયકુમારનું એવું બોલવું સાંભળીને રમાસુંદરી ગુસ્સે થઇને બોલી: “ તારામાં બહુ ખુદી છે તે જાણી; ભણવામાં તો ઘણો પાછળ છે ! ”

“ તારો વર પ્રિવિયસ પાસ થયો છે, એટલે તને ગર્વ આવી ગયો છે કેમ ? જોજો ખરી, હું પણ તેના જેટલું ભણું છું કે નહિ ? ”

મુહાસિની એ સાંભળીને ગુસ્સે થઇને બોલી: “ હવે બહુ ચંચુ, રાખો, ભાઇબહેન નકામું વાચ્યું કરે નહિ. ચાલો હવે ઘરમાં જઈએ. ”

પ્રકરણ ૩ જી.

પિતા-પુત્રી.

ટ્રેન આવવાની પહેલાં લગભગ અર્ધ કલાક પૂર્વે રામમોહનરાય માણેકપુર સ્ટેશને પહોંચી ગયો. હરિદાસને નાસ્તો કરવા માટે પૈસા આપીને રામમોહનરાયે ઓશીસમાં પ્રવેશ કર્યો. માણેકપુર સ્ટેશનનો નાઈટ સ્ટેશન માસ્તર જરા રૂઢ પ્રકૃતિનો હતો, તે રામમોહનરાયને ઓશીસમાં પ્રવેશ કરતો જોઈને બોલ્યો: “બહાર જાઓ.”

રામમોહનરાયે પૂછ્યું, “સુરતની ગાડી આવવાને કેટલી વાર છે ?”

સ્ટેશન માસ્તર બોલ્યો: “ઘટ વાગે સારે તમારા જાણવામાં આવશે.”

આવા મિનજી પ્રકૃતિના મનુષ્ય સાથે જાડું બોલવું સારું નહિ, એમ ધારીને તે ઓશીસની બહાર આવ્યો. તે મુસાફરી કરવાથી અત્યંત થાકી ગયો હતો, તેથી તેની ઇચ્છા ગાડી આવતાસુધી સ્ટેશનની વેઠડીંગ રૂમમાં વિશ્રાન્તિ લેવાની હતી; કિન્તુ સ્ટેશન માસ્તર સાથેના વ્યવહારથી તે ઇચ્છા દૂર થઈ ગઈ. તે બહાર આવીને ગાડીની રાહ જોવા લાગ્યો. કેટલીક વાર પછી સ્ટેશન માસ્તરે જૂઠ મારી: “રામસિંહ !”

દૂરથી રામસિંહે જવાબ આપ્યો: “કેમ શું છે ?”

“ગાડી ફરી-ઘટ વગાડ.” સ્ટેશન માસ્તરે કહ્યું.

એક ક્ષણ વારની અદર રામસિંહે આવીને ટન્ટન અવાજથી ઘંટ વગાડ્યો. ટિકિટ માસ્તર એક નાની બારી બોલીને બોલ્યો: “ટિકિટ, ટિકિટ, કોઈને ટિકિટ લેવી છે ?”

એ સાંભળીને કેટલાક મનુષ્યો ટિકિટ લેવા દોડ્યા. રામમોહનરાય પણ ટિકિટ ઓશીસમાં આવીને દસ રૂપિયાની એક નોટ માસ્તર સામે ફેંકાને બોલ્યો: “સુરત સેકન્ડ ક્લાસ.”

રામમોહનરાયને પુનઃ ઓશીસમાં આવેલો જોઈને ટિકિટ માસ્તર બહુ ગરમ થઈ ગયો હતો, પરંતુ સેકન્ડ ક્લાસની ટિકિટની વાત સાંભળીને તે ઠંડો ગાર થઈ ગયો. બીજાને ટિકિટ આપવી બંધ કરીને રામમોહનરાયને તોણે પહેલી ટિકિટ આપી અને નમ્રતાથી બોલ્યો “આપની પાસે કાંઈ

સામાન લગેજ કરાવવાનો છે ? કેઈ માણસની આપને જરૂર છે ? ”

રામમોહનરાય એક સંગૃહસ્થને છાજે તેવો થોડ્ય ઉત્તર આપી ટિકિટ લઇને બહાર આવ્યો. થોડી વારમાં ગાડી આવીને પ્લેટફોર્મ ઉપર ઊભી રહી. રામમોહનરાય એકન્ડ ક્લાસના એક ડયાનું આરણું ઉઘાડીને અંદર જોયું, તો ત્રણ ચાર પેસેન્જરો સ્થૂં રહ્યાં હતાં. તે ડયો છોડીને જરા આગળ જતાં એક ખાલી ડયો જોવામાં આવ્યો. તેમાં તે ચડી ગયો. ચાલવાનો મિલકુલ અભ્યાસ નહિ હોવા છતાં ચાર ગાઉ સુધી પગે ચાલીને મુસાફરી કરી. વળી ઉમર પણ લગભગ પચાવન વર્ષની થઇ હતી; શરીર પણ સાધારણ રીતે બારે હતું અને ધીમે ચાલવાથી કદાચ ગાડી મળી શકે નહિ એ જાણીકથી ઘણી ઝડપથી મુસાફરી કરેલી હોવાથી તે અત્યંત થાકી ગયો હતો. ડયામાં બેસી જોડા કાઢીને બાંકડા • ઉપર તે સ્થૂં ગયો. પગે ફેલા ઉપડી આવવાથી બહુ વેદના થતી હતી, તેથી બન્ને પગ બારી પર લટકતા રાખ્યા. બહારનો ઠંડો પવન પગને લાગવાથી વેદના કાંધક ઓછી થઇ એટલે થોડી વારમાં જ તે ઉઘી ગયો.

ગાડી સુરત સ્ટેશને પહોંચી એટલે મનુષ્યના ઘોંઘાટથી તે જાગી ઉઠ્યો. ઉડીને બહાર નજર કરી તો સુરત સ્ટેશન જોવામાં આવ્યું. હવે નીચે ઉતરવું જોઇએ. રામમોહનરાય પગમાં જોડા પહેરવા લાગ્યો, પણ ફેલા ઉપડી આવેલા હોવાથી બહુ વેદના થવા લાગી. સભ્યતાની ખાતર તે પહેર્યા વિના ચાલે પણ નહિ. તેથી પીડા સહન કરીને પણ પગમાં જોડા પહેરી બેઠગતો બેઠગતો ગાડીની નીચે ઉતર્યો. રામમોહનરાય ટિકિટ આપી બારણામાંથી બહાર નીકળ્યો કે તુરત જ શિશિરચક્રનો ચાકર સામે આવી સલામ કરીને બોલ્યો: “સાહેબ, ગાડી આ બાજુએ છે, ચાલો.” એમ કહીને તેને ગાડી પાસે લેઈ ગયો.

વસંતકુમાર ગાડી સ્ટેશને રવાના કરીને દરવાજાની બહાર જ તેની રાહ જોતો બિભો હતો. તે પાછી દરવાજા પાસે આવી એટલે વસંતકુમારે ગાડીનું આરણું ઉઘાડ્યું. રામમોહનરાય વસંતકુમારને જોઇને બોલ્યો: “કેમ બાપુ વસંતકુમાર! સમાચાર તો સારા છેને? શિશિર તથા સવિતા સારાં છેને?”

“હા, આપ એક વાર ગાડીમાંથી નીચે ઉતરો, એટલે પછી બધા સમાચાર આપું.” વસંતકુમારે જવાબ આપ્યો.

રામમોહનરાય અત્યંત બાકુળતાપૂર્વક ગાડીમાંથી નીચે ઉતરીને

વસંતકુમારની સાથે તેના વાંચવાના ઓરડામાં પ્રવેશ કર્યો. વસંતકુમારે તેના હાથમાં શિશિરચદ્રે મોકલેલા બન્ને પત્રો મૂકીને કહ્યું: “મારી બાબી આ પત્રો વાંચતા વાંચતાં ખાટ ઉપરથી એકાએક મૃત્તિંઈત થઈને જમીનપર પડી ગયાં છે, અને મેજનો ખૂણો વાગવાથી કપાળ-મા એક મોટો ચીરો થયો છે. તમને તારથી એકદમ બોલાવવાનું કહીને ઓરડાનું બારણું બંધ કરીને સવારનાં તે સ્થળ ગયાં છે. આખો દિવસ બિલકુલ ઓરડામાંથી બહાર જ નીકળ્યાં નથી. આપ જ્યાંસુધી ન આવો ત્યાંસુધી તેમને બોલાવવાની તેમણે ના કહી છે.”

પત્ર વાંચીને રામમોહનરાય એકાએક સ્થંભિત બની ગયો ! ઘણી વાર સુધી વિચાર કરીને પછી બોલ્યો. “આ પત્ર કોણે લખ્યો છે ?”

વસંતકુમારે જવાબ આપ્યો. “કોણે લખ્યો છે, તે જાણવામાં આવ્યું નથી, કારણકે લખનારનું નામ ફાટી ગયું છે. એ પત્ર મારા બાદના પત્રની સાથે આવ્યો છે.”

“ચાલો, મને સવિતાની પાસે લેઈ જાઓ.” એમ કહીને રામમોહનરાય પોતાના જોડા તે જ જગ્યાએ મૂકીને વસંતકુમારની સાથે સવિતાસુંદરીના ઓરડા તરફ ચાલવા લાગ્યો. સવિતાના ઓરડાનું બારણું અંદરથી બંધ કરેલું હતું. રામમોહનરાય બારણું ખખડાવીને બોલ્યો: “બેટા સવિતા ! બારણું ઉઘાડ, હું આવ્યો છું.”

પિતાનો કંઈસ્વર સાંભળીને સવિતાસુંદરીએ પથારીમાંથી ઉઠીને બારણું ઉઘાડ્યું. ઓરડામાં અધકાર જોઈને વસંતકુમારે એકદમ બત્તી સળગાવી. સવિતાની મૂર્તિ જોઈને રામમોહનરાયની આંખોમાંથી અશ્રુ-બિંદુઓ ટપકવા લાગ્યાં. તેની કંચનના જેવી કાયા એક દિવસની અંદર કાળી શાદી બની ગઈ હતી, આંખો ઉંડી ઉતરી ગઈ હતી, અને સુખ તદ્દન શુષ્ક તથા ટ્રિકટું બની ગયું હતું.

પિતાને જોઈને સવિતા “બાપા !” કહીને તેના પગમાં પડી ગઈ. નિરાશાના અને હાહાકારના ઉચ્છ્વસો સવિતાના મુખમાંથી અમિના તણુખાની માફક બહાર નીકળવા લાગ્યા. એ જોઈને રામમોહનરાયનું હૃદય ચિરાઈ ગયું ! શું કહીને પુત્રીને સાન્તવના આપવી તે તેને સ્પષ્ટ નહિ. તે એક દીર્ઘ નિઃશ્વાસ બહાર કાઢીને સવિતાના પગની પાસે જ જમીનપર બેસી ગયો. વસંતકુમાર શોકાતુર મુખે બારણા પાસે બેઠો રહ્યો. બહુ વાર પછી સવિતા બોલી: પિતાજી ! મેં તો કોઈ પ્રકારને

અપરાધ ક્યો નથી, છતાં શાં પાપે આ શિક્ષા મળી ? ”

સવિતાની આંખોમાંથી અશ્રુબિંદુ ટપકતાં નથી, સ્વરમાં મધુરતા પણ નથી; બાણે તે એક યંત્ર હોય તેમ તેના મુખમાંથી શબ્દો બહાર નીકળ્યા. રામમોહનરાય તેને આશ્વાસન આપીને બોલ્યો. “ શોક કર નહિ પુત્રી ! હું કાલે જ આફ્રિકા પ્રદેશમાં આવેલી ખાણ ઉપર જઈને શિશિરચ્છને મારી સાથે અહીં લેઈ આવીશ. તું ઉક, મોઢું ઘોઈ નાખ અને આખા દિવસનો ઉપવાસ છે, તો કાંઈ ફળ વગેરેનો આહાર કર. ”

“ મને ભૂખ લાગી નથી, તેથી હું કશું ખાઈશ નહિ. અક્ષયભાઈ, રમા અને મારી બા એ સર્વે કુશળ છેને બાપા ? ”

“ હા, બધાં કુશળ છે બેટા ! તેઓને માટે તારે કરી ચિન્તા કરવાની જરૂર નથી. મને આજે સધ્યાસમયે તમારો તાર મળ્યો, તુરત જ પગે ચાલીને માણેકપુર સ્ટેશને આવીને દસ વાગ્યાની ગાડીમાં અહીં આવવા હું રવાના થયો. ”

વસંતકુમાર—“ ત્યારે હવે તમારે ખાતું છે ને ? ”

રામમોહનરાય—“ જ્યાંસુધી સવિતા ન ખાય, ત્યાંસુધી હું પણ ખાઈશ નહિ. ”

રામમોહનરાયનું એ પ્રમાણે બોલવું સાંભળીને સવિતાસુંદરી બોલીઃ “ હું કશું ખાઈ શકીશ નહિ બાપા ! તમે ખાઈ લ્યો. ”

રામમોહનરાયે જ્યાંસુધી સવિતા ખાય નહિ, ત્યાંસુધી ખાવાની હા કહી નહિ. છેવટે નિરૂપાયથી ફલાહાર કરવાની સવિતાએ હા કહી. રામમોહનરાયે વસંતકુમારને કહ્યુંઃ “ આપુ વસંત ! અમે બન્ને જણાં માટે ખાવાના પદાર્થો અહીં લાવવાનું કહ્યું. હું આજે મારી પુત્રીની સાથે બેસીને ખાઈશ. ”

થોડી વારમાં બન્નેને માટે યોગ્ય પદાર્થો ત્યાં લાવવામાં આવ્યા, કિન્તુ સવિતાએ તો ફક્ત પાણી જ પીધું.

આજે સધ્યાસમયથી માશી પુરોહિતના કામકાજમાં અત્યાર-સુધી રોકાઈ રહી હતી. તે હવે સંધ્યું કામ પરવારી રામમોહનરાય પાસે આવી કુશળ સમાચાર પૂછવા લાગી. પુરોહિતે સધ્યાસમયે આવી પ્રથમ તો સવિતાસુંદરીને સાવિત્રી-વ્રતનું અનુજ્ઞાન કરવા માટે બોલાવી, કિન્તુ માશીએ કહ્યુંઃ “ તેમનું શરીર સાફ નથી, તેથી તે પથારીમાંથી

હડી શકશે નહિ. આપને જે જે વસ્તુઓ જોઈએ, તે મને કહેા એટલે હાજર કરું.”

પુરોહિતે વ્રતમાં જોઈતી સામગ્રી માથી પાસેથી મેળવી લઈ પૂજા-અર્ચના, કથા-વાર્તા વગેરે વેદાકત રીતે કરીને વ્રતની સમાપ્તિ કરી. વ્રત પૂરું કરી રહ્યા પછી ભોજન કરી યોગ્ય દક્ષિણા લઈને પુરોહિત ચાલતો થયો. નિમન્ત્રિત લોકો પણ પુરોહિતની સાથે ભોજન કરી મુખ-વાસ-તાંબુલ લઈને પોતપોતાને ઘેર ગયા. રામમોહનરાય જમી રહ્યા પછી વસંતકુમારની સાથે તેના વાચવાના ઓરડામાં ગયો થોડી વારમાં મુકુન્દરાય પણ ત્યાં આવી પહોંચ્યો. રામમોહનરાયે શિશિરચ્છદનો મોક-લેલો પત્ર મુકુન્દરાયના હાથમાં આપીને કહ્યું “ આ પત્રમાં લખેલા અક્ષર કોના છે, તે તમે જોળખો છો ? ”

આખે ચરમા ચડાવી પત્ર જોતાં જ મુકુન્દરાય બોલી ઉઠ્યોઃ
“ આ અક્ષર તો રામનારાયણના હોય, એમ જણાય છે. ”

રામમોહનરાયે પ્રશ્ન કર્યોઃ “ રામનારાયણ વળી કોણ ? ”

વસંતકુમાર—“ રામનારાયણ કરીને એક સારો માણસ અહીં રહે છે. ”

રામમોહનરાય—“ આ અક્ષર એ રામનારાયણના જ છે કેમ ખરું કે મુકુન્દરાય ? ”

મુકુન્દરાય—“ હા, આ અક્ષર તેના હાથના જ હોય એમ મને લાગે છે. ”

રામમોહનરાય—“ તમારી પાસે રામનારાયણના અક્ષરનો એક પત્ર છે ? ”

મુકુન્દરાય—“ હા છે, આજે જ તે એક ચીટ્ટી લખીને મને આપતો ગયો છે. ”

રામમોહનરાય—“ તે ચીટ્ટી એક વાર મારી પાસે લાવો જોઉં. ”

મુકુન્દરાય ચીટ્ટી લઈને આવ્યો એટલે રામમોહનરાયે બન્ને ચીટ્ટીઓ મેળવી જોઈ, તો બન્નેના હસ્તાક્ષર એક ગ્ળનના જણાયા; બિલકુલ તફાવત માલૂમ પડ્યો નહિ. રામમોહનરાયે મુકુન્દરાયને વિદાય કરીને બન્ને પત્રો વસંતકુમારના હાથમાં આપીને કહ્યુંઃ “ ગયે વર્ષે બ્યારે રામનારાયણ તેનું દેવું પતાવી ન શક્યો, ત્યારે તે જલમાં જવાની

તૈયારીમાં હતો; કિન્તુ શિશિરચંદે પૈસા આપીને તેને કેદમાં જતો બચાવ્યો. મે તેને જોતાં જ કંથું હતું કે તેને ઘરમાં ભેગો રાખવાની શી જરૂર છે ? તેના જવાબમાં શિશિરચંદે જણાવ્યું હતું કે તે બહુ ગરીબ અને સારા માણસનો છોકરો છે, તેને ખાવાપીવાનું કંથું સાધન નથી; તેથી તે અહીં રહીને આપણું કામકાજ કરશે અને એ વખત ભોજન લેશે. મેં ઘણો આગ્રહ કરીને કંથું હતું કે અગત્યના માણસને ઘરમાં ભેગો રાખવો એ સાફ નહિ; જો તમારી ઇચ્છા હોય તો તેને દર મહિને અમુક પગાર આપીને જુદો રાખો, કિન્તુ શિશિરચંદે મારી પાત ધ્યાનમાં નહિ લેતાં દૂધ પાદને આ કાજો સાપ ઉછેર્યો. ”

વસંતકુમાર—“ હવે શો ઉપાય કરવો, તેનો કાંઈ રસ્તો બતાવો છો ? ”

રામમોહનરાય—“ તેને કાલે ને કાલે ઘરમાંથી બહાર કાઢી મૂકો. ”

વસંતકુમાર—“ મારા કહેવાથી કદાચ તે નહિ જાય તો ? ”

રામમોહનરાય—“ તે જતો રહે એવી વ્યવસ્થા હું તમને કરી આપીશ. અત્યારે હવે મને સૂવાની જગ્યા બતાવો અને તમે પણ સૂઈ જાઓ, કારણકે રાત્રિ લગભગ પૂરી થવા આવી છે. ”

બીજે દિવસે સવારે રામમોહનરાયે સવિતાસુંદરીને કહ્યું : “ પુત્રી ! તારી નિંદા કરીને શિશિરચંદ્રને આ પત્ર જેણે લખ્યો છે, તેનો પત્તો મળી ગયો છે. ”

સવિતાસુંદરીએ અધીરાઈથી પ્રશ્ન કર્યો : “ કેણે લખ્યો છે બાપા ? ”

રામમોહનરાય—“ આ તમારા આશ્રિત રામનારાયણે. ”

સવિતાસુંદરી—“ અમારા રામનારાયણે ? અમારા ઘરમાં રામનારાયણ કરીને એક ભલો માણસ રહે છે, તેણે ? ”

રામમોહનરાય—“ હા, એણે લખ્યો છે. ”

સવિતાસુંદરી—“ મે તેનો કશો અપરાધ કર્યો નથી, શામાટે તેણે આવું કામ કર્યું હશે ? ”

રામમોહનરાય—“ તમારા ઉપકાર તથા તમારા લૂણનો આ બદલો આપ્યો ! તેને હવે અહીંથી કાઢી મૂકવો પડશે. ”

સવિતાસુંદરી—“ આપને જેમ થોડ્ય લાગે તેમ કરો. ”

રામમોહનરાય—“ તમારું ઘર છે, તેથી તમે બ્યાંસુંધી હુકમ ન કરો ત્યાંસુંધી તે માફ કહેવું શી રીતે માને ? ”

સવિતાસુંદરી—“ પરતુ કદાચ—”

રામમોહનરાય સવિતાસુંદરીના મનનો ભાવ સમજી જઈને બોલ્યોઃ
“ કદાચ શિશિરચંદ્ર તને ઠપકો આપે, એવી તને બીક છે કે ? ”

સવિતાસુંદરીએ કશો પ્રત્યુત્તર આપ્યો નહિ. રામમોહનરાય પુનઃ
બોલ્યોઃ “ ને માટે તારે ચિન્તા કરવાની કશી જરૂર નથી. હું શિશિર-
ચંદ્રને કહીશ કે મેં તેને કાઢી મૂક્યો છે. ”

સવિતાસુંદરી—“ ત્યારે દાસીની માર્ફત તેને અહીં બોલાવીએ. ”

રામમોહનરાય—“ દાસીની માર્ફત તેને અહીં બોલાવવાની જરૂર
નથી, કિન્તુ ભૂપાલસિંહને અહીં બોલાવીને તેને ઘરમાંથી અત્યારે ને —
અત્યારે કાઢી મૂકવાનો હુકમ કરવો, એ જ વધારે સારું છે. ”

સવિતાસુંદરી—“ કિન્તુ હું જમાદારની સાથે વાત કરતી નથી, બાપા ! ”

રામમોહનરાય—“ વાત કરવાની કશી જરૂર નથી. ફક્ત તારો
અભિપ્રાય જમાદારના જાણવામાં આવે, એટલે બસ. તું દાસીની માર્ફત
જમાદારને અહીં બોલાવ, એટલે હું તેમને કહીશ. ”

સવિતાસુંદરીએ જમાદારને બોલાવવા દાસીને મોકલી. જમાદાર
ભૂપાલસિંહ લગભગ આઠ વર્ષથી શિશિરચંદ્રની નોકરી કરતો હતો.
શિશિરચંદ્રે જ્યારે પ્રથમ પત્થરની ખાણના કામનો આરંભ કર્યો, ત્યારે
નસીય સજોગે આવો સારો માણસ તેને મળી આવ્યો હતો. ભૂપાલસિંહ-
નો મામો પોલિસમાં નોકરી કરતો હતો, તેણે ભૂપાલને પોલિસની નોકરી
અપાવવા માટે તેના ગામથી બોલાવ્યો હતો, પરંતુ ભૂપાલસિંહના સારા
ભાઈએ કહ્યો કે દુર્ભાઈએ કહ્યો, ભૂપાલ તેના મામાની પાસે પહોંચે
ને પહેલાં તો તેના મામા પરવોકવાસી થઈ ગયો. ભૂપાલસિંહ સુરતમાં
આવીને અત્યંત વિપત્તિમાં પડ્યો. શિશિરચંદ્રે તેની વાત સાંભળીને તેને
પોતાની પાસે રાખ્યો. ભૂપાલસિંહ થોડું વાંચી લખી જાણતો હતો
અને અત્યંત વિશ્વાસુ હતો એટલા માટે શિશિરચંદ્રે જ્યારે સુરતમાં
પોતાની માલીકીનું ઘર બંધાવ્યું, ત્યારે તેને ઘરનો જમાદાર બનાવી
દીધો. ભૂપાલસિંહે પ્રથમ તો શિશિરચંદ્રની સાથે રહેવાની ઇચ્છા
જણાવી, પરંતુ શિશિરચંદ્રે તેને કહ્યુંઃ “ જમાદાર, તમારાં બા અહીં
રહે છે, તેથી તેનું રક્ષણ કરવા માટે તમે અહીં રહો તો હું નિશ્ચિન્તપણે
બહાર મુસાફરી કરું. ”

ભૂપાલસિંહે ઘણા હર્ષથી તે કામ માથે લીધું. સ્વાસ્થી સવિતા-

સુંદરીના રક્ષકનું કામ કરવા માટે તે ઘેર જ રહેતો હતો.

શૌચ, દત્તધાવન અને સ્નાન વગેરે પ્રાતઃક્રિયામાંથી પરવારીને જમાદાર ખાટલા ઉપર બેસીને સવારનું ખાણું ખાતો હતો, એટલામાં દાસીએ આવીને કહ્યું. “ જમાદાર સાહેબ, તમને બા બોલાવે છે. ”

ભૂપાલસિંહ આજ આઠ વરસથી શિશિરચંદ્રની નોકરી કરે છે, કિન્તુ એ સમય દરમિયાન કદિ પણ બાએ તેને બોલાવ્યો ન હતો. આજે એકાએક આ નવા સમાચાર સાંભળવાથી ચમકી જઈને તે બોલ્યો: “ બા મને શા માટે બોલાવે છે ? હું કશું સમજી શકતો નથી. ”

— દાસી બોલી “ બાના દાદા ત્યાં હાજર છે, તે તમને સમજાવું પાડશે. ”

બોટા લોકના ઘરની કાંઈ પણ ગુપ્ત વાત દાસી તથા ચાકરોથી જાણી રહેતી નથી. ગમે તેવી ગુપ્ત વાત હોય, તોપણ તેઓ જાણી શકે છે. એ રીતે શિશિરચંદ્રે મોકમેલા પત્રની વાત દાસીના જાણવામાં આવી હોય, તો એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી. દાસી બોલી: “ જમાદાર સાહેબ, શી હડીકત છે, તે તમે જાણો છો ? આ જો રામનારાયણ આપણા ઘરમાં રહેછેને, તેણે બા સાથે વસતકુમારનો કલકિત વ્યવહાર છે, એવો ખોટો પત્ર લખ્યો છે અને તેથી બાએ ગઈ કાલનું કથુ ખાધું નથી. તાર કરવાથી દાદા પણ આવી પહોંચ્યા છે. ”

ભૂપાલસિંહ—“ અરે પ્રભુ ! સાક્ષે રામનારાયણ એવો બેઠમાન નીવડ્યો ! આવવા દો એને સાલાને, જુનો મારીને બહાર કાઢો. ”

દાસી ભય પામીને બોલી: “ ચૂપ, ચૂપ, જમાદાર સાહેબ, મારી પાસેથી એ વાત સાંભળી છે, એમ કોઈને કહેશો નહિ. ”

ભૂપાલસિંહ—“ ગભરાઓ નહિ. સધળા સમાચાર મને મળશે. શેઠ મહિને ત્રીસ રૂપિયા મને કાંઈ અમથા આપતા હશે ? બાનું રક્ષણ કરવા માટે મને રાખ્યો છે. એ સાલા બેઠમાન રામનારાયણને બરાબર શિક્ષા કર; તમે જાઓ, હું આવું છું. ”

દાસી ચાલી ગઈ એટલે ભૂપાલસિંહે “ હરિસિંહ ” કરીને બૂમ મારી. તુરત જ હરિસિંહ આવીને જમાદારની સામે ઊભો રહ્યો. જમાદારે કહ્યું: “ હરિસિંહ ! તમે અહીં ઊભા રહો, રામનારાયણ જો આવે તો, તેને અંદર આવવા દેશો નહિ. ”

“ બહુ સારું ” કહીને હરિસિંહ દરવાજામાં ગિલો રહ્યો. ભૂપાલ-સિંહ અંદર જઈને દાદર નીચે જોડા કાઢીને ઉપર ગયો અને “ સલામ આ સાહેબ ” કહીને હાથ જોડીને ગિલો રહ્યો.

સવિતાસુંદરી મધુર સ્વરે બોલી: “ બાપા, જમાદારને કહો કે રામનારાયણને આપણા ઘરમાંથી રમ્મ આપી દે. ”

“ બહુ સારું બા. ” કહીને જમાદાર બે હાથે સલામ કરીને ત્રણ હલગે દાદર નીચે ઉતરી, જોડા પહેરીને દરવાજા તરફ ઉતાવળે પગલે ચાલ્યો ગયો.

ઐટલામાં રામનારાયણ આવી દરવાજામાં પ્રવેશ કરવા જતો હતો, તેને અટકાવીને હરિસિંહ બોલ્યો. “ ગિલા રહો, અંદર જવાનો હુકમ નથી. ”

રામનારાયણ પ્રથમ તો આશ્ચર્ય પામી ગયો. તે આજસુધી શિશિરચંદ્રને ઘેર એક સદગૃહસ્થની માફક સન્માનપૂર્વક રહ્યો હતો અને શિશિરચંદ્રના આગ્રહથી જ તે તેને ઘેર રહેવા આવ્યો હતો, તેને આજે એક દસ રૂપીઆનો મહિનાદાર ઘરમાં પ્રવેશ કરતો અટકાવે એ જોઈને રામનારાયણ ગુસ્સે યઈને બોલ્યો: “ શું, તું બોલે છે ? ”

હરિસિંહ ક્રિચ્છ્ર સ્વરથી પુનઃ બોલ્યો. “ હું શું બોલું છું, તેની સમજણ પડતી નથી ? તમને અંદર જવાનો હુકમ નથી. બહાર ચાલ્યા જાઓ. ”

રામનારાયણ ક્રિચ્છ્ર સ્વરથી બોલ્યો: “ કોણે હુકમ કર્યો છે ? ”

“ જમાદાર સાહેબે હુકમ કર્યો છે. ” એમ કહીને હરિસિંહ રામનારાયણની આડે ગિલા રહ્યો. જમાદાર પણ ઐટલામાં અંદરથી પાછો બહાર આવી પહોંચ્યો.

જમાદારને રામનારાયણે કહ્યું: “ કેમ જમાદાર સાહેબ, આવા પ્રકારનો હુકમ અનાવવાનું ક્યારથી શરૂ કર્યું છે ? આ તમારો જોડીદાર તો કહે છે કે અંદર જવાનો હુકમ નથી, શી હકીકત છે ? ”

રામનારાયણનું બોલવું સાંભળીને ભૂપાલસિંહ બોલ્યો: “ વધારે ચાત નહિ કરો. રામનારાયણ દ્રૂકમાં એટલું જ કહેવાનું કે હવેથી અહીં રહેવાનો તમને હુકમ નથી. તમારો સામાન જે કાંઈ હોય, તે લઈને અત્યારે જ ચાલ્યા જાઓ. ”

રામનારાયણ અત્યંત ગુસ્સો પ્રકટ કરી ક્રિચ્છ્ર સ્વરે બોલ્યો: “ તારા

હુકમથી નહિ જઈ, જેમણે મને આ ધરની અદર રાખ્યો છે, તે જ્યારે જવાનું કહેશે, ત્યારે જઈશ. તું એક ચાકરકો હુકમ ચલાવનાર કોણુ ?”

રામનારાયણના મુખમાંથી ઉપરના શબ્દો બહાર નીકળ્યા ન નીકળ્યા, એટલામાં તો હરિસિંહનો પ્રચંડ હાથ રામનારાયણના મુખ ઉપર પડ્યો. તે બોલ્યો: “ વિચાર કરીને બોલો. ”

રામનારાયણના મુખમાંથી લોહી નીકળવા લાગ્યું.

ભૂપાલસિંહ બોલ્યો. “ રામનારાયણ, ગરબડ ન કરો, તમારો સામાન જે કાંઈ હોય, તે લઇ જવા માંગતા હો, તો લઇ જાઓ, અને મને ન લઈ જવા માંગતા હો તો, ચાલ્યા જાઓ; પરંતુ એટલું યાદ રાખજો કે પાછળથી જો કોઇ દિવસ તમે આ રસ્તામાં કોઈવામાં આવશો તો તમારી મુડી તોડી નાંખીશ. ” જમાદાર હરિસિંહ પ્રત્યે કરાને બોલ્યો: “ હરિસિંહ ! જુઓ, રામનારાયણ તેમનો સામાન લઇ જવા ઇચ્છે તો તમે તેમની સાથે જ જાઓ. દસ મિનિટથી વધારે વિલમ્બ નહિ કરો. ” એમ કહીને ભૂપાલસિંહ દરવાજાના ઓટલા ઉપર ચડી જઈને આડલા ઉપર સ્થળ ગયો.

હરિસિંહે રામનારાયણને કહ્યું: “ સામાન લેવા લાખ તો ચાલો હું સાથે આવું છું અને ન લેવો હોય તો બહાર જાઓ. ”

રામનારાયણ દસ રૂપીઆના એક દરવાજાના મોટેથી આગળ બંધ આગમાન પામવાથી વિચાર કરવા લાગ્યો: “ આ કોડો પાતાની મેળે કદિ પણ આટલી બધી અસમ્મતાથી મારી સાથે વર્તણુંક ચલાવવાની હિમ્મત કરી શકે નહિ. હું ધાઈ છું કે મે શિશિરચક્રપર જે પત્ર લખ્યો છે, તે તેમને પહોંચ્યો હશે અને તે વાંચીને તેમણે આ પ્રમાણે આના દરમાવી હશે. તે વિના આ દરવાજા આટલી બધી તોછડાઈથી મારી સાથે બોલી શકે નહિ. શું કરવા જતાં શું થયું ? ધાર્યું હતું કાંઈ ને થયું કાંઈ ! કુપ્રુદ્ધિ કરવાથી છેવટે આશ્રય પણ ગુમાવ્યો. પરંતુ હવે વિના દરવાજા સમય નથી, હવે તો મારે આશ્રય છોડીને જરૂર જવું જ પડશે. કિન્તુ સામાન મૂકીને શી રીતે જઈ ? સામાન લઈને જ જઈ. ”

તે હરિસિંહ પ્રત્યે બોલ્યો: “ ચાલો, મારો સામાન મારે લઇ જવો છે. ”

રામનારાયણને સામાનમાં એક ફક્ત પેટી હતી. જોડાથી તે ટોપી પર્યન્ત તેના બધા પોપાક, ખીડીથી તે બાટલી પર્યન્ત નિશાનો બધો સામાન, બિસ્કિટથી તે બાખરી પર્યન્ત તેના ખાવાના

અધા પદાર્થો અને પૈસાથી તે રૂપીઆ પર્યન્ત તેની બધી મત્તા આ પેટીની અદર હતી. પેટી વજનમાં ઘણી હતી, એક માણસથી ઉચકીને માથે મૂકી શકાય તેમ ન હતું; વળી મજબૂરને બોલાવી લાવવાનો અવકાશ પણ ન હતો. તેથી રામનારાયણે પેટી પોતાને માથે ચઢાવવાનો તથા પ્રયત્ન ફેટલીક વાર સુધી કરી જોયો, પરંતુ તેમાં તે નિરાશ થયો. આખરે હુરિસિદ્ધે પેટી તેને માથે ચઢાવી. રામનારાયણનું માથું તો ઘણું મોટું હતું પરંતુ પેટી બહુ ભારે હોવાથી ડોક ડગમગવા લાગી. તે ધીમા પગલાં ભરતો બારણાની પાસે આવ્યો. એટલામાં હોબધ બોલતળીયાપરથી તેનો પગ લપસી જવાથી તે પડી ગયો અને તેની સાથે પેટી પણ એક મોટા અવાજ સાથે નીચે પડકાઈ પડી! પેટીમાંની બધી ચીજો આખા ઓરડામાં બારણાથી તે દાદર સુધી વેરાઈ ગઈ. એ જોઈને હુરિસિદ્ધ બોલ્યો: “અરે” આ શું કયું?” આખો ઓરડો એકદમ ખરાબ કરી દીધો. “હક, જલદી કર. બધી વસ્તુઓ એકઠી કરીને તારા ડાઆમાં ભરીને લઈ જા.”

પેટી પડવાનો અવાજ સાભળીને જમાદાર દરવાગપરથી આવી પહોંચ્યો. રામનારાયણ તે વખતે જમીનપરથી ઊભો થઈ કપડાં, ઘાંતીયુ, જોડા, ટોપી, ટુફો, તબાકુ, ભાંગેલી બાટલી વગેરે ચીજો ફરીથી પેટીમાં ભરતો હતો, બધી ચીજો પેટીમાં સમાઈ ગઈ, પરંતુ માટીની એક-એ કુલડીઓ અદર સમાઈ શકી નહિ.

હુરિસિદ્ધે પેટી તેના માથે મૂકીને કહ્યું: “ચાલ, આ કુલડીઓ તારા હાથમાં લે.”

રામનારાયણ માથે પેટી, હાથમાં કુલડીઓ અને પગમાં ફાટેલા જોડા એવી દિશામાં શિશિવ્યવના મકાનમાંથી બહાર નીકળ્યો. રસ્તા ઉપર આવીને તે બહુ વિપત્તિમાં પડ્યો. એટલામાં ક્યાંય મજબૂર પણ ગળી શક્યો નહિ. ગૃહસ્થ લોકના મહેલમાં મજબૂર ક્યાંથી મળી શકે? માથે પેટી લઈને તે બ્યારે મોટા રસ્તા ઉપર જાય, ત્યારે મજબૂર મળે, પરંતુ ત્યાં પહોંચે તે પહેલાં પહેરાવાળાએ તેને જોયો. માથે પેટી, હાથમાં કુલડીઓ, પગમાં ફાટેલા જોડા અને દેખાવમાં કોઈ સારા માણસના જેવા જણાતા રામનારાયણને જોઈને પહેરાવાળાને વહેમ આવ્યો. તે આ વિચિત્ર વેશધારીની પાસે આવીને બોલ્યો: “અરે, કાણ છે તું? ક્યાં જાય છે?”

રામનારાયણ ક્યાં જવું તે જાણતો નહતો, તેથી બોલ્યો: “ હું કોઈ મજુરને શોધુ છું. ”

પહેરાવાળો બોલ્યો: “ માથે પેટી મૂકીને આવી રીતે રસ્તામાં મજુરને શોધો છો, એ તમે ગૃહસ્થ કેવા પ્રકારના ? તમારે જવું છે ક્યાં ? ”

રામનારાયણે જવાબ આપ્યો: “ ક્યાંય જોરડી ભાડે મળી શકે નો, તેની તપાસ કરવા જઉં છું. ”

પહેરાવાળાએ પુનઃ પ્રશ્ન કર્યો: “ ક્યાંથી આવો છો તમે ? ”

રામનારાયણને હવે ગુસ્સો ઉત્પન્ન થયો. પોતે એક ગૃહસ્થ અને આ એક સામાન્ય ચોકીદાર પોતાના પર આટલો બધો રૂઆબ છાંટે, તે નેનાથી કેમ સહન થાય ? તે કડક સ્વરે બોલ્યો. “ આટલી બધી પૂછપૂછ કરવાની તમારે શી જરૂર છે ? ”

“ કેમ, અંગ્રેજ સરકારે અમને તમારા જેવા ચોટ્ટા લોકોને પકડવા માટે હુકમ કર્યો છે. અમે તમારા જેવા બહુ ચોટ્ટાને પકડ્યા છે. ચાલો, ગેટ ઉપર ચાલો. ”

“ ઝેમા રહો, એક મજુર કરી લાવું, પછી ગેટ ઉપર કહો તો ગેટ ઉપર આવું અને પોલિસ કોર્ટમાં કહો તો પોલિસ કોર્ટમાં આવું. ” એમ કહીને માથાપરની પેટી નીચે ઉતારવા સાથે રામનારાયણ જરા આગળ ચાલીને એક બાણુ સરી જઈને ઝેમા રહ્યા.

એ જોઈને પહેરાવાળો બોલ્યો: “ હાં, એમ કરીને નારી જવાનો તારો ઇરાદો છે કેમ ? તારા જેવા બહુ હુમ્મ્યા માણસો મને મળ્યા છે. પણ હું છેતરાઉં એવો ક્યાં છું ? ચાલો, એમ ને એમ માથે પેટી લઈને ગેટ ઉપર ચાલો. ” એમ કહીને પહેરાવાળો કમ્મરેથી દડો કાઢીને કોંસા આરનો મારતો રામનારાયણને પોલિસ ગેટ ઉપર લેઈ ગયો !

પ્રકરણ ૪ થું.

વિમળાદેવી.

પુત્રીને આશ્વાસન આપીને રામમોહનરાય તે જ દિવસે મેઘ-ત્રમાં આક્રિયા પ્રદેશમાં જવા માટે રવાના થયો. સવિતાસુંદરીને પિતાના આશ્વાસન ઉપર શ્રદ્ધા બેઠી નહિ. જાણે તેના અંતઃકરણમાં કોઈ એમ કહેતું હોય કે શિશિરચંદ્ર હવે ત્યાં નથી, તે ત્યાંથી આવ્યો ગયો છે.

આપા રખડીને પાછા આવશે. તેના મનમાં એક મોટા આધાર થયો. જાણે ચારે દિશાઓમાંથી કોઈ ગુપ્ત મૂર્તિઓ તેના કનમાં ધીમા અવાજથી એમ કહે છે કે, તે હવે ચાકિયા પ્રદેશમાં નથી. સવિતાસુંદરી હૃદયના આ આધારથી દીર્ઘ નિઃશ્વાસ છોડીને પોતાના મનમાં કહેવા લાગી “ તે ત્યાં નથી—આપાને તેમનો મેળાપ થશે નહિ. ”

સવિતાસુંદરીના સરલ હૃદયમાં ચિન્તારૂપી ભયકર અગ્નિ સળગવા લાગ્યો. તેના હૃદયમાં અસહ્ય વેદના થવા લાગી. હવે તેનાથી આ વેદના સહન થઈ શકે તેમ ન હતું. આ વેદના કરતાં મૃત્યુની વેદના હળવર દરજ્જે સારી એમ તેને લાગ્યું. આ વેદનામાં આરામ પણ ક્યાંથી મળે ? શાન્તિ પણ ક્યાંથી મળે ? સવિતાસુંદરી મનમાં પુનઃ બોલી : “ હવે મારે શું કરવું ? હું સ્વામીનાથ ! હું મારા પ્રભુ ! હું મારા પ્રાણાધાર ! મને જે વેદના થાય છે, તેના કરતાં પણ હમ્મરગણી વધારે વેદના તમને થતી હશે. અને તે તમને થતી વેદનાથી હું બહુ વ્યાકુળ થઈ ગઈ છું. તમે અત્યારે ક્યાં છો ? આવો—આવો—એક વાર આવીને જોઈ જાઓ, કે તમારી સવિતા અવિશ્વસનીય નથી, તમારી સવિતા તમારા ચરણ સિવાય બીજા કશાનું ધ્યાન ધરતી નથી. શા અપરાધથી તમે તેના ત્યાગ કરીને આપ્યા ગયા છો ? શા પાપે તમે તેને આવી કઠીન શિક્ષા આપો છો ? અરેરે ! મને અત્યારે બહુ ભય ઉત્પન્ન થાય છે, તેનું કારણ શું હશે ? વિમળાબહેનને કોઈ બોલાવો—હું એકલી રહી શકતી નથી; મને બહુ ભય ઉત્પન્ન થાય છે. ”

સવિતાસુંદરીએ વિમળાને બોલાવવા ગાડી મોકલી. વિમળાને પત્ર લખવાનો પ્રયત્ન સવિતાસુંદરીએ કર્યો, પરંતુ કંઈ લખી શકી નહિ. બહુ પ્રયત્ન કરવાથી છેવટે એટલું લખી શકી :

“ બહેન ! એક વાર મારી પાસે આવી જાઓ, હું અત્યારે ભયંકર વિપત્તિમાં આવી પડી છું. ”

“ સિ. તમારી સ્નેહાંકિત હીણબાગિની,
“ સવિતાસુંદરી. ”

દારી સવિતાસુંદરીના પત્ર અને ગાડી લઈને વિમળાને બોલાવવા ગઈ. સવિતાસુંદરીનો તે અસ્પષ્ટ પત્ર વાંચીને વિમળા અત્યંત ઉદ્વિગ્ન થઈ ગઈ અને તુરત જ દારીની સાથે આવીને ગાડીમાં બેઠી. શા સમાચાર છે, તે જાણવા માટે તે બહુ આતુર થએલી હતી, કિન્તુ દારીને તેણે કશી વાત પૂછી નહિ.

વિમળાને આવેલી જોધને સવિતાસુંદરી બોલી: “ આવો, બહેન ! આવો, અહીં મારી પાસે આવો. ”

સવિતાસુંદરીની વદનરેખા જોધને વિમળાએ જાણ્યું કે નક્કી કાંઈ ખચકર બનાવ બન્યો હશે, નહિતો આ પ્રકૃત કમળ સમાન સવિતા આવી રીતે કાળી શાહી જેવી બની જાય નહિ. વિમળા સવિતાસુંદરીની પાસે બેસીને સ્નેહપૂર્ણ હૃદયે તેને જાની સરની સાંપીને બોલી: “ શું થયું છે બહેન ? ”

“ બહેન ! મારું સત્યાનાશ વળી ગયું છે. ” નિરાશા અને હાહાકારના કિચ્છવાસો સવિતાસુંદરીના મુખનાંધી બહાર નીકળવા લાગ્યા. “ આ જુઓ, બહેન ! ” એમ કહીને શિશિરચ્છે મોકલેલો પત્ર વિમળાના હાથમાં આવ્યો. પત્ર વાંચીને વિમળા સ્થબ્ધ બની ગઈ. પરંતુ પત્ર ઉપરથી વિશેષ કાંઈ સમજાણું નહિ પડવાથી તે બોલી “ આમ કરવાનું કારણ શું ? આવો પત્ર લખવાનું કાંઈ કારણ હોતું જોધએ ! ”

બીરે-ગબીર સ્વરે સવિતાસુંદરીએ પ્રત્યુત્તર આવ્યો. “ કારણ અત્યારે દેખાડી શકું તેમ નથી. બાપા તેમની સાથે ક્ષેપિત થયા છે. આ પત્રની સાથે એક બીજો પત્ર આવ્યો હતો, તેનો બાવાર્ય એવો હતો કે વસંતકુમારની સાથે હું કલ્પિત વર્તણૂક બતાવું છું. ”

એ સાંભળીને વિમળા એકએક ચમકી જઈને બોલી: “ ઓહો ! પ્રભુ ! એ પત્ર ક્યાંથી આવ્યો છે ? ”

“ આ પત્રની સાથે તેમણે મને જોવા માટે તે પત્ર પણ મોકલ્યો છે. તમારી માફક હું પણ પ્રથમ તો આ પત્ર વાંચીને કશું સમજી શકી નહિ. વાચતાં વાંચતાં બેભાન થઈને ખાટ ઉપરથી ટૂં નીચે પડી ગઈ હતી. ”

વિમળા—“ હા, તમારા કપાળમાં પડી મારેલી દેખાય છે. ”

સવિતાસુંદરી—“ શુદ્ધિ આવ્યા પછી પત્ર ત્રણ-ચાર વખત વાંચી ગઈ, તોપણ કશું સમજી શકી નહિ. ત્યારપછી ધણી વાર પછી મને યાદ આવ્યું કે આ પત્રની સાથે એક બીજો પત્ર હતો, તે પત્ર વાંચવાથી મને જણાયું કે મારું કપાળ ફૂટી ગયું છે, મારાં સંધનાં સુખનો અંત આવી ગયો છે. ”

સવિતાસુંદરીની આ શોકજનક વાત સાંભળીને વિમળા બોલી: “ બહેન, તારી આંખોમાં અશ્રુભિંદુઓ લાવ કે જેથી તારું હૃદય ધોવાઈ જાય. ”

સવિતાસુંદરી એક જડ યત્રની માફક બોલી: “મારું હૃદયરૂપી જરણુ સૂકાઇને રેતીનું મેદાન થઇ ગયું છે, એ સૂકા રેતીના રણમાંથી જળ ક્યાંથી લાવું બહેન? એ રેતીના રણમાં જળ નથી—આકાશમાં વાદળો પણ નથી, ચારે દિશાએ આકાશથી તે પાતાળ સુધી ઉની ધમધમતી રેતીના દગડા પડ્યા છે, અને તે રેતીના રણમાં નિ શ્વાસરૂપી કાળ—વાયુ સુસવાટ કરતો વહી રહ્યો છે, હવે શું થશે બહેન?”

સવિતાસુંદરીને શું કહીને આશ્વાસન આપવું, તે વિમળાને કાંઈ સૂઝતું નહિ. તે પોતાના બન્ને હાથવડે સવિતાને પકડી હૃદય સાથે તેનું મુખ આંપીને કશું બોલ્યા વિના બેસી રહી. કેટલીક વાર પછી સવિતાસુંદરી બોલી: “બહેન, શાં પાપે મને આ શિક્ષા મળી? તમે પણ મારી માફક કમનસીબ છો, તોપણ તદ્વાવત એટલો જ કે તમને પ્રથમથી જ મુખ મળ્યું નથી અને મને મળ્યા છતાં હાથમાંથી ગુમ થઈ ગયું છે.”

વિમળા બોલી: “તમે વૃથા ચિન્તા કરો નહિ. બાપા આક્રિય પ્રદેશમાં ગયા છે, તે શિશિરચંદ્રને સાથે જ લઈને આવશે.”

“તે હવે ત્યાં નહિ હોય, બાપા તેમની સાથે મેળાપ કરી શકશે નહિ.”

“તું શા ઉપરથી જાણી ગઇ કે તે ત્યાં નહિ હોય?”

સવિતાસુંદરીએ પોતાના હૃદય ઉપર તેનો હાથ મૂકીને કહ્યું: “બુઝો, મારું હૃદય શું કહે છે?”

વિમળા શિશિરચંદ્રનો પત્ર ફરીથી વાંચીને બોલી: “આ પત્રમાં લખ્યું છે કે કેટલાક દિવસ પહેલાં મને તારા પર વહેમ આવ્યો હતો: એ શું, તે તું જાણે છે?”

માથું હલાવી અસમતિ દર્શાવી સવિતાસુંદરી બોલી: “ત્રણ વર્ષ પહેલાં મારી બહેન રમાસુંદરીના લગ્ન પછી મારા બાપાને ઘેર અમારા ગામના પાંચરમાં એક નદી વહે છે, તે નદીમાં એક દિવસ હું વસંત-કુમારની સાથે ફૂલકી મારવાની રમત રમતી હતી. તે વાત સાંભળીને બાપાએ મને ઠપકો આપ્યો હતો. તે વાત કેટલાક દિવસ પછી બ્યારે તે મારા બાપાને ઘેર આવ્યા, ત્યારે મારી નર્મદા કાકીએ તેમને કહી હતી. તે વખતે તેમણે મને કહ્યું હતું કે “સવિતા! તું હવે નાની નથી, બહુ સમજતાં શીખી છે, છતાં લોકોમાં નિંદા થાય, એવી વાત સાંભળીને મને બહુ ખોટું લાગે છે.” ત્યારથી મેં વસંતકુમારની સાથે બિલકુલ રમવાનું જ બંધ કરી દીધું છે.”

વિમળા—“ વસંતકુમાર એક સગપણે તારી બહેનનો વર થાય અને સસરાપક્ષના સગપણે તારો સગો દીયર થાય, કેમ ખરૂં કે ? ”

સવિતાસુંદરી—“ હા, બહેન. ”

વિમળા—“ વાર, ત્યારે તો વસંતકુમારની સાથે તારે પહેલાં રમત-ગમત ખૂબ ચાલતી હશે. કેમ ખરૂં કે ? ”

સવિતાસુંદરી—“ હા, એમાં શું કાંઈ દોષ છે ? ”

વિમળા—“ હા, દોષ કેમ નહિ ? પોતાના પતિને જે વાત ન ગમે, તે વાત કરીએ, તો દોષ કેમ ન લાગે ? પુરૂષોનો સ્વભાવ ઘણો - - અવિશ્વાસુ અને વહેમી હોય છે, તેથી સ્ત્રીજાતિએ બહુ વિચારપૂર્વક-સભાળીને ચાલવું જોઈએ. ”

સવિતાસુંદરી—“ તેમ કરવામાં જે દોષ લાગતો હોય, તો હું દુષિત ખરી. વસંતને હું અક્ષયકુમારની માફક મારો નાનો ભાઈ ગણું છું. બહેન ! અક્ષયકુમારની સાથે હું જે પ્રમાણે વગર સંકોચે વાતચીત કરું છું, તે જ પ્રમાણે બરાબર વસંતકુમારની સાથે પણ હું વર્તું છું. વસંતને હું અક્ષયકુમારની માફક મારો સગો માનો જણ્યો ભાઈ જ સમજું છું. ”

વિમળા—“ તું તો મનમાં ભાઈ સમાન ગણ, પરંતુ સધળાંનાં મન કાંઈ એકસરખાં હોતાં નથી. ”

સવિતાસુંદરી—“ તેમનું મન પણ બધાંના જેવું નથી, ત્યારે શું વસંતકુમારની સાથે હું વગરસંકોચે વાતચીત કરું છું, તે જ એમના સદેહતું કારણ હશે ? ”

વિમળા—“ ત્યારે ખીજું તો કશું કારણ મને જણાતું નથી. ”

સવિતાસુંદરી—“ તો પછી તેમ કરવાની મને તે ના કેમ કહેતા નથી ? ”

વિમળા—“ તે વાત તને કહેવાથી તું કાળજી પામી જાય અને તેમને તું વહેમી મારે એ કારણથી તને તે કશું કહેતા નથી. પરંતુ પુરૂષોના હૃદયમાં વહેમરૂપી ગુપ્ત અગ્નિ રહેલો હોય છે, તેને કોઈ અનુકૂળ વાયુની મદદ મળવાથી તે અગ્નિ સળગી ઉઠે છે. તે અગ્નિ મહા બચકર હોય છે, તે અગ્નિથી તેનું હૃદય બળીને ખાખ થઈ જાય છે અને આપણને પણ બાળીને ભસ્મ કરી નાખે છે. ”

સવિતાસુંદરી—“ મારા મનમાં તો કશું પાપ નથી, બહેન. મારું

દુઃખ તો હું સહન કરી શકીશ; પરંતુ મને અવિશ્વસનીય ધારીને તેમના હૃદયમાં તે કેટલા બધા દુઃખી થતા હશે ? ”

વિમળા—“ ખોટા વહેમ હૃદયમાં ભરાઈ જવાથી તે વહેમ હળાહળ ઝેરના જેવી અસર કરે છે. તે ઝેરથી આખું શરીર પાયમાલ થઈ જાય છે. વહેમરૂપી કીડો તેનું શરીર ઢાતરી ખાય છે અને થોડા દિવસમાં શરીરને ખોખું કરી નાંખે છે. ”

સવિતાસુંદરી—“ ત્યારે હવે મારે શું કરવું બહેન ? ”

વિમળા—“ ભગવાનનું સ્મરણ કરો બહેન, તે જ અરો ઉપાય બતાવશે. ”

સવિતાસુંદરી—“ મારા ભગવાન તો તે છે. હું તેમને જ ભગવાન માનીને બેઠી છું. ”

વિમળા—“ તમે એક સતી-સાધ્વી સ્ત્રી છો, તમારો સ્ત્રીજન્મ તમે સાથેક કર્યો છે, તમારી પતિભક્તિની કામળતા સાથે તુલના થઈ શકે તેમ નથી. તમારા એ પુત્રપત્ની તમારૂં જીવાણેડું રત્ન તમને પુત્ર પ્રાપ્ત થશે. ”

કેટલીક વારમુઘી શાન્ત-નીરવ બેની રહ્યા પછી સવિતાસુંદરી બોલી- “ બહેન ! ”

વિમળાએ જવાબ આપ્યો- “ કેમ, શું છે બહેન ? ”

સવિતાસુંદરી—“ તમે શું ધારો છો ? શું આપાને તેમનો મેળાપ થશે ? શું તે ઘેર પાછા આવશે ? ”

વિમળા—“ તમારા મનમાં તમે શી ધારણા રાખો છો, તે કહો. ”

સવિતાસુંદરી—“ મેં તો તમને કહ્યું કે હું તો સર્વત્ર હાહાકાર અને નિરાશા જ દેખું છું-તે સ્થળે તે નક્કી નહિ હોય. ”

વિમળા—“ હિમન ધારણ કર બહેન ! સ્ત્રીઓને સહન કરવા માટે જ આ સસાર છે. ”

સવિતાસુંદરી—“ તમે અહીં બે દિવસ મૂરી પાસે રહો, એકલાં રહેવાથી મને બહુ બય ઉત્પન્ન થાય છે, બહેન. ”

વિમળા—“ બહુ સાફ બહેન, ત્યાંમુઘી બાપા પાછા ઘેર આવશે નહિ, ત્યાંમુઘી હું અહીં તમારી પાસે જ રહીશ. મારે ઘેર નહિ જઈ. ”

એક દિવસ, બે દિવસ, ત્રણ દિવસ એમ કરતાં કરતાં આઠ દિવસ નીકળી ગયા, છેવટે નવમે દિવસે રામમોહનરાય પાછો આવ્યો.

શિશિરચંદ્રની શોધ કરવા માટે તે સુંબસુધી જઈ આવ્યો, કિન્તુ કશો પત્તો લાગ્યો નહિ શિશિરચંદ્ર બિલાસપુરથી રેલ્વે ગાડીમાં બેઠો હતો, એટલો જ માત્ર પત્તો લાગ્યો. ત્યારપછી તે ક્યાં ગયો, તેના કશા સમાચાર મળ્યા નહિ. રામમોહનરાય આઠ દિવસ સુધી તેને ઘેર-રંગપુર પાછો જઈ શક્યો નહિ હોવાથી સવિતાસુંદરીની માતા બહુ ચિન્તા કરવા લાગી. અસહ્ય ચિન્તા ઉત્પન્ન થવાથી મુહાસિની રમાસુંદરી તથા અક્ષયકુમારને લઈને સુરત આવી. રામમોહનરાયને નિરાશ થઈને પાછો આવેલો જોઈને બધાં બહુ દુઃખી થયાં. અત્યારસુધી સૌના હૃદયમાં આશાના જે અંકુશો હતા, તે એકાએક નાશ પામી ગયા ! સર્વના મુખમાંથી નિરાશાના ઉચ્છ્વાસો બહાર નીકળવા લાગ્યા. રૂઝરેઝા ચલીચલી !

પ્રકરણ ૫ મું.

શિશિરચંદ્ર.

નડિયાદની અંદર શિશિરચંદ્ર તથા વસતકુમાર એક સાધારણ ગૃહસ્થના પુત્ર હતા. બાલ્યાવસ્થામાં જ તેમની માતા મરી ગઈ હતી. માતાના મરણ પછી થોડા જ વખતમાં તેમનો પિતા પણ મૃત્યુ પામી ગયો હતો. શિશિરચંદ્ર તથા વસતકુમાર મા-બાપનો સ્નેહ કેવો હોય, તે બિલકુલ જાણતા જ નહોતા. મા-બાપ મરી ગયા પછી તે બન્ને જણા તેમના કાકાને ત્યાં રહેવા લાગ્યા. કાકી સ્વભાવની બહુ ખરાબ હતી. બાલ્યાવસ્થામાં એક વખત શિશિરચંદ્રે સવારમાં તેની કાકીને કહ્યું : “ કાકી, મને ભૂખ લાગી છે, ખાવા આપો. ”

તેની કાકી ગુસ્સે થઈને બોલી : “ અત્યારમાં ખાવાનું કોણે તૈયાર કર્યું છે ! જાઓ દસ વાગે ખાવા આવજો. ”

થોડી વાર પછી શિશિરચંદ્રે જોયું કે તેની કાકી તેના પોતાના પુત્રને છાની રીતે ખાવાનું આપતી હતી. પરંતુ શિશિરચંદ્ર તેની કાકીની ખીકથી આ વાત તેના કાકાને કહી શકતો નહિ. તેની કાકી જેટલું દુઃખ આપે તેટલું બન્ને ભાઈઓ શાન્ત રીતે સહન કરતા હતા.

થોડા દિવસમાં ભગવાને તેમની સામે જોયું. તેમનો મામો નવનીતરાય

એક દિવસ બાણેજને મળવા માટે અમદાવાદથી નડિયાદ આવ્યો. તે તેમના બન્ને બાણેજને અમદાવાદ લેઈ આવ્યો. શિશિરચંદ્ર તથા વસંતકુમારની મામી શાન્તાગૌરી બણેલી, ડાહી અને વિવેકી હતી. તે બન્ને બાણેજને પોતાના પુત્ર કરના પણ અધિક ચાહતી હતી. પ્રથમ શિશિરચંદ્ર એમ ધારતો હતો કે માતા સમાન આ સસારમાં બીજું કોઈ સુખ દેનાર છે જ નહિ, કિન્તુ અમદાવાદ આવીને તેની મામી શાન્તાગૌરીનો નિર્મળ પ્રેમ જોઈને તે અશ્ચર્ય પામ્યો. શાન્તાગૌરી તે બન્ને જણાને પોતાના પુત્ર કરતાં પણ અધિક સાચવતી હતી. પોતાનાં છોકરાં જે કદિ શિશિરચંદ્ર તથા વસંતકુમારની સાથે લડતાં જેવામાં આવતાં તો તે તુરંત જ બોલતી “ એમને મા-આપ નથી માટે જો - એમને તમે સત્તાવશે અથવા દુ.ખી કરશો, તો ઇશ્વર તમારા પર નારાજ થશે. ઇશ્વર નારાજ થાય એવું કૃત્ય આપણે કદિ કરવું જોઈએ નહિ. તે આપણો પરમ પિતા છે. તે જેથી રાજ થાય એવાં કામો આપણે રાજ કરવાં જોઈએ. ”

શિશિરચંદ્ર મનમાં વિચાર કરતો કે “ કાકી પણ મનુષ્ય છે અને મામી પણ મનુષ્ય છે—કિન્તુ તે એમાં કેટલો તફાવત છે ! મામી તો મનુષ્ય નથી, કિન્તુ એક દેવી છે ! બોલો ! ” પ્રભુ ! આ સસારમાં મારી મામીના જેવી બીજી કોઈ દેવીઓ હશે ? —“ હા છે, શિશિરચંદ્ર ! તારી મામીના જેવી એક નહિ પણ અનેક દેવીઓ છે—જો ન હોય, તો આ સસાર ત્યાં કેમ ? તોપણ દુર્ભાગ્યને લીધે આ કળિયુગમાં તારી કાકીના જેવી સ્ત્રીઓની સખ્યા બહુ વધારે છે, એ અફસોસની વાત છે. ”

અમદાવાદ આવ્યા પછી કેટલેક વરસે શિશિરચંદ્ર મેટ્રિકની પરીક્ષા પહેલે નંબરે પાસ કરીને પદર રૂપીઆ સ્કૉલરશિપ મેળવી. નવનીતરાયે તેને શુજરાત કોલેજમાં દાખલ કરી દીધો. તેણે બી. એ. ની પરીક્ષા પાસ કરી. એક વાર કાર્નિક મહિનામાં એમ. એ. ની પરીક્ષા આપ્યા પહેલાં તેની મામી તેને પોતાને પિયર રંગપુર ગામે સાથે લઈ ગઈ. તેના જ્ઞાનિબાઈ રામમોહનરાયની મોટી પુત્રી સવિતાસુંદરીની સાથે તેનો વિવાહ કરવાનો તેણે મનમાં વિચાર કર્યો હતો અને સવિતાને દેખાડવા માટે તે શિશિરચંદ્રને પોતાની સાથે રંગપુરમાં લાવી હતી. સવિતાસુંદરીની ઉંમર તે વખતે અગીઆર વર્ષની હતી. સવિતાને શિશિરચંદ્રનો સ્વભાવ બહુ સારો લાગ્યો. રંગપુર આવ્યા પછી બે ત્રણ

દિવસે મામી શાન્તાગૌરીએ શિશિરચંદ્રને બોલાવીને કહ્યું: “ આપુ શિશિરચંદ્ર ! તું માફ કર્યું માનીશ ? ”

એવા નમ્રતાભરેલા મામીના શબ્દ સાંભળીને શિશિરચંદ્ર ગળ-ગલિત કંઠે બોલ્યો. “ મામી, આપનું કર્યું હું માનીશ કે નહિ, એમ આપ પૂછો છો, એ સાંભળીને મને મનમાં બહુ દુઃખ થાય છે. આપની આજ્ઞાનું પાલન કરતું એ મારો ધર્મ છે. આપની ઇચ્છા હોય, તે આજ્ઞા કરો, આપની આજ્ઞા શિરે ચડાવવાને હું તૈયાર છું. ”

“ તું મારી આજ્ઞાનું પ્રતિપાલન કરીશ, એ હું જાણું છું, પરંતુ બાલક, આ આખા જીવનનો ખેલ છે. વળી તું હવે મોટો થયો છે. જો તું બાળક હોત તો હું તને પૂછત નહિ. તને વગર પૂછ્યે તારો સંબંધ કરીને લગ્ન પણ કરી નાખત; કિન્તુ હવે તું મોટો થયો છે, તેથી તારો અભિપ્રાય લીધા વિના તે કામ કરવું ઉચિત નથી. મારી ઇચ્છા મારા માનિલાઇની દીકરીની સાથે તારો વિવાહ કરવાની છે સવિતામુંદરી તને પસંદ છે કે ? ”

શિશિરચંદ્ર હવે જાણી ગયો કે મામી પોતાને માત્ર ફરવા માટે જ આવી લાવ્યાં નથી, કિન્તુ પોતાનો વિવાહ કરવા માટે અને સવિતામુંદરીને દેખાડવા માટે લાવ્યા છે.

પ્રિય પાકક ! આ સ્થળે શિશિરચંદ્ર તેની મામીને શો જવાબ આપે ? સવિતામુંદરીને શિશિરચંદ્રનો સ્વભાવ બહુ ગમી ગયો છે અને શિશિરચંદ્રને સવિતામુંદરી પ્રત્યે પણ બહુ ભાવ ઉત્પન્ન થયો છે. શિશિરચંદ્ર શરમતે લીધે તેની મામીના પ્રશ્નનો કશો પણ પ્રત્યુત્તર આપી શક્યો નહિ.

ગમે તેમ થયું, પરંતુ સવિતામુંદરીની સાથે શિશિરચંદ્રનો સંબંધ નક્કી થઇ ગયો. માત્ર સંબંધ થયો એટલું જ નહિ, કિન્તુ માગશર મહિનામાં તેનું લગ્ન પણ થઇ ગયું. લગ્ન થયા પછી શિશિરચંદ્રે એમ. એ. ની પરીક્ષા પાસ કરી. સારપછી આપણી પૂર્વે વર્ણવેલી વાર્તાની શરૂઆત થઇ છે.

શિશિરચંદ્રે આક્રિયાની ખાણ ઉપર આવીને જોયું કે તેનો એન્જનીયર રણજોડરાય એક બીજી નવી ખાણના કાર્યોરંભનો બંદોબસ્ત કરીને એક સારા દિવસની રાહ જોઇ રહ્યો છે. શિશિરચંદ્રને જોઇને તે અત્યંત આનંદ પામીને બોલ્યો: “ તમે આવ્યા, એ બહુ સારું થયું,

આવતી કાલે દિનસિદ્ધિ સારી છે, તેથી કાલે જ આપણે એ નવા કાર્યનો આરંભ કરી દઇએ. ”

શિશિરચંદ્રે એન્જનીયર રણછોડરાયને તે નવા કામ માટે પોતાની સંમતિ દર્શાવી. પછી અગાઉથી નક્કી કરેલી ગોઠવણ પ્રમાણે બીજે જ દિવસે કાર્યની શરૂઆત થઇ. શિશિરચંદ્ર વધારે દિવસ ખાણ ઉપર હાલમાં રહી શકે તેમ ન હતું, કારણકે સાવિત્રી-વ્રતનો દિવસ તદ્દન પામે જ આવતો હતો, તેથી બે દિવસ અગાઉથી પહેલાં તેને પાછું ઘેર જવાનું હતું. રણછોડરાય એન્જનીયરે (Ors) મિત્ર ખનિજ પદાર્થની પરીક્ષા કરવાનો આરંભ કર્યો. કેટલાક દિવસ પછી તેણે સાંભળ્યું કે શિશિરચંદ્ર આજે પાછા ઘેર સુરત જવાના છે, તેથી તેણે કહ્યું: “ આપ જો બે દિવસ રહીને પછી જાઓ, તો હું તમને ખાણની કાચી ધાતુ સબધે ખરી હકીકત કી છે, તેનું વિવેચન કરી બતાવું અને પછી આપ નિશ્ચિતપણે ઘેર જાઓ. ”

શિશિરચંદ્રે સંમતિ દર્શાવી અને સવિતાસુદરીને બે દિવસ પછી હું ઘેર આવીશ, એમ પત્ર લખી નાખ્યો.

ત્રિજે દિવસે મધ્યાહ્નકાળે રણછોડરાય એન્જનીયરે શિશિરચંદ્રને કાચી ધાતુનું પૃથક્કરણ કરીને બતાવી આપ્યું કે: “ આ પદાર્થમાં એ પ્રકારની ધાતુ છે, તેમાંની એક બહુ મૂલ્યવાન છે, તેને અમૂલ્ય કહીએ તોપણ અતિશયોકિત ગણાય નહિ. વળી તે મૂલ્યવાન ધાતુનું પ્રમાણ બીજી ધાતુ કરતાં વધારે છે. ” એ પ્રમાણે થયું બારિકાથી ખનિજ પદાર્થનું પૃથક્કરણ કરીને સઘળું બતાવી આપીને છેવટે રણછોડરાય એન્જનીયરે કહ્યું “ તમે એક તોટા ભાવ્યવાન પુરૂષ છો. આવું તમારા જેવું ભાગ્ય સઘળે સ્થળે કોઇનું પણ જોવામાં આવ્યું નથી. મને નક્કી બરાંસો છે કે આ ખનિજ પદાર્થ આપને કરોડોપતિ કરશે. હું અનુમાન કરું છું કે આ ચાલુ વર્ષમાં આપણને વીસ લાખ રૂપીઆનો લાભ થશે. ”

રણછોડરાય એન્જનીયરની આવી કાર્યકુશળતા જોઇને શિશિરચંદ્ર બહુ રાજ થયો. તે પણ એક વિદ્વાન માણસ હતો, તેથી રણછોડરાયની સાથે તેનો સ્વભાવ મળી ગયો. તેણે એન્જનીયર રણછોડરાયને કહ્યું: “ મારા સદ્ભાગ્યની સાથે સાથે આ ખનિજ પદાર્થમાંથી જે લાભ થશે, તેનો રૂપીએ એવાની હિસ્સો તમને ભેટ-ધનામ તરીકે દર વરસે આપવામાં

આવશે. હું સુરત જઈને આપના ભાગનો દસ્તાવેજ રજીસ્ટર કરાવીને આપના પર મોકલી આપીશ. ”

શિશિરચંદ્રની આ વાત સાંભળીને રણછોડરાય કશું બે.લ્યા વિના ઘણી વાર સુધી તેની સામે વિક્સેલી આંખોવડે જોઈ રહ્યો.

આજે શિશિરચંદ્ર સુરત જવાનો છે. આક્રિયાથી બિન્નાસપુરનો રસ્તો લગભગ અદ્ધર માઈલનો છે. એ અદ્ધર માઈલની મુસાફરી ઘોડા-ગાડીમાં કરવાની છે. એ વાગ્યાના સમયે શિશિરચંદ્ર સુરત જવા રવાના થવાનો છે. આગલે દિવસે બધી વ્યવસ્થા થઈ ગઈ છે એવામાં સવારમાં આઠ વાગ્યે શિશિરચંદ્રને રામનારાયણનો પત્ર મળ્યો ! પત્ર વાંચીને શિશિરચંદ્ર જડની માફક સ્થબિત બની ગયો. તેની શુદ્ધિ માત્ર હરાઈ ગઈ. પોતે જાન્યત્ર અવસ્થામાં હોવા છતાં જ્ઞાનશૂન્ય થઈને ચિત્રામણમાં ચિત્રાઈ જાય તેમ પત્રની સામે એકીટ્ટે જોઈ રહ્યો. કેટલીક વાર પછી એક દીર્ઘ નિઃશ્વાસ તેના મુખમાંથી બહાર નીકળ્યો. તુરતજ સેકડો વોંછીની વેદના તેના હૃદયમાં થવા લાગી. બચકર વેદના સહન નહિ થઈ શકનાથી તે ઊભો થયો પત્ર ફરીથી વાંચી જોઈને હાથમાં જ પત્ર રાખીને અસ્થિર મને ધરની અદર આમ-તેમ ફરવા લાગ્યો. કેટલીક વાર પછી તેનું મન કાંઈક સ્થિર થયું એટલે વળી પાછો તે પત્ર એકવાર ફરીથી વાંચીને ખુરશીમાં બેસી ગયો અને ટેબલ ઉપર માથું રાખીને કેટલીક વાર સુધી શાન્ત બેસી રહ્યો. પછી માથું ઉઠું કરી લાંબો નિસાસો નાખી, તે વિચાર કરવા લાગ્યો. “ મન કદિ જુડો સદેહ કરે નહિ. સ્વ-વિના ! મારા આદરની મૂર્તિ સ્વવિતા ! મારા હૃદયની હારમાળા, મારા અતઃકરણનું સુખ, મારા સુખની શાન્તિ, મારા સસારનું બંધન, મારી આંખોનો આનંદ, મારા જીવનની સગિની, મારી સ્વવિતા ! તેં આ શું કર્યું ? શું તું બેધમાન નીવડી ? શું આ સાચી વાત છે ? ના, ના, આ વાત સાચી હોય નહિ. જુડી વાત હોવી જોઈએ. પણ ના, જુડી શી રીતે કહેવાય ? રામનારાયણ કદિ જુડું લખે નહિ. જુડું લખવામાં તેને શો લાભ ? મને તેના પર એક વાર સદેહ આવ્યો હતો ખરો. તેનું હાસ્ય જોઈને એક વાર મને સદેહ ઉત્પન્ન થયો હતો. તે પ્રેમનું હાસ્ય હતું ! અરે ! સ્ત્રીજાતિ આટલી બધી હલકા સ્વભાવની હશે, એમ હું ધારતો ન હતો. સ્ત્રીજાતિને ધિક્કાર છે-હજાર વાર ધિક્કાર છે. સ્ત્રીજાતિ ઉપર કદિ વિશ્વાસ કરવો જ નહિ. ”

શિશિરચંદ્ર ફરીથી અસ્થિર મને આમ તેમ ફરવા લાગ્યો. એટલામાં ઘડીઆળમાં ૮ ટં કરતા બાર ટકોરા થયા. શિશિરચંદ્ર પુનઃ વિચાર કરવા લાગ્યો: " ગઈ કાલે જેમ ઘડીઆળમાં બાર વાગ્યા હતા તેમજ આજે પણ બાર વાગ્યા, ગઈ કાલે જેમ સૂર્ય ઉગ્યો હતો, તેમજ આજે પણ ઉગ્યો છે, તે જ વૃક્ષ, તે જ ડાળી, તે જ ઘર અને તે જ રસ્તો એ બધાં જેવાં કાલે હતાં તેવાં જ આજે પણ છે. કોઈ જાતનો તેમાં ફેરફાર થયેલો જણાતો નથી. હું પણ તેનો તે જ છું, કિન્તુ મારામાં ફેરફાર બધો ફેરફાર થઈ ગયો છે ? છેલ્લા ચાર કલાકથી મારૂં મૃત્યુ થયું છે, હું અત્યારે પ્રેતમૂર્તિ છું. અરે પ્રભુ ! આ સસારની અદર જોટલું સુંદર છે, તે બધું ખરામ કેમ હશે ? જગત્ સુંદર છે, પ્રકૃતિ સુંદર છે, પ્રકૃતિનું કાર્ય સુંદર છે, રમણી પણ સુંદર છે, પરંતુ તે સુદરીનું અંતર કેમ ખરામ હશે ? હવે હું શું કરું ? મારે હવે શું કરવાનું છે ? કશું પણ નહિ ! લોકો કહે છે કે મનુષ્યને ક્રોધ ઉત્પન્ન કરી મૂકે છે, તો શું મને અત્યારે ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો છે ? શું આનું નામ ક્રોધ ? ના, ના, ક્રોધને વશ થઈને જે માણસો મનુષ્યની પણ હત્યા કરી નાંખે છે, એવો ક્રોધ મને ઉત્પન્ન નથી થયો. ત્યારે મને શું થયું છે ? મને જે થયું છે તેનું કશું નામ નથી, સીમા નથી, આકાર પણ નથી. ત્યારે મને શું થયું છે ? જે થયું છે, તે અતિ ભયંકર થયું છે—"

એટલામાં શિશિરચંદ્રના નોકર રામાએ આવીને તેને બોલાવ્યો: " હજુર ! " એકાએક ચમકી જઈને શિશિરચંદ્રે પ્રશ્ન કર્યો: " કેમ શું છે રામા ? "

રામો બોલ્યો: " રસોઇ કરનાર મહારાજજી કહે છે કે રસોઇ ક્યારની તૈયાર થઈ ગઈ છે, છતાં શેઠજી હજુ જમવા કેમ આવ્યા નહિ ? "

શિશિરચંદ્રે કહ્યું: " આજે મારે ઉપવાસ છે, તેથી ખાવું નથી. મહારાજજીને કહે કે તમે જમી લ્યો. "

રામો ચાલ્યા ગયા પછી શિશિરચંદ્ર પુનઃ વિચાર કરવા લાગ્યો: " ઘેર જવાનો વિચાર હતો, પણ હવે ઘેર જવું નથી. તેની સાથે મેળાપ જ કરવો નથી. તેનું સુખ જોઈને હવે હું શું કરું ? તે કપડી છે, તે મારી સાથેના વ્યવહારમાં સુખ માનતી નથી, હું હવે તેના સુખના માર્ગમાં એક કાંટાડપ છું, માટે એ કાંટો દૂર કરી નાંખવો જ સારો. તેના સુખનો માર્ગ હવે નિષ્કંટક કરી દઉ. તે હવે બધે સુખી થતી, તેને

હું ચાહું છું, તેને આ જીવનમાં હું કદિ જૂલી શકીશ નહિ. જ્યાંસુધી હું જીવીશ, ત્યાંસુધી તેનો મેળાપ કરીશ નહિ. તેનો તિરસ્કાર પણ કરીશ નહિ. મારા સઘળા સુખનો હવે અંત આવી ગયો છે. કાર્યનો છેડો આગ્યો છે. હવે હું ચાલ્યો જઉં, ક્યાં ચાલ્યો જઉં ? ક્યાં જવાથી આ ભયકર ચિન્તામાંથી હું છૂટી શકીશ ? પ્રભુ જ્યાં લઈ જાય, ત્યાં જઉં. એક વાર સવિતાને એક પત્ર લખી મોકલું, પછી જઉં. પરંતુ હવે મારે તેને પત્ર લખવાની શી જરૂર છે ? ના, ના, હવે હું તેને પત્ર લખીશ નહિ. પરંતુ તે મારો સંકલ્પ શી રીતે જાણી શકશે ? જ્યાંસુધી મારો પત્ર તેને મળે નહિ, ત્યાંસુધી તે નિશ્ચિત થઈ શકે નહિ, માટે તેને પત્ર તો લખવો જ પડશે. આ શુભ સમાચાર તેને જણાવવા જ પડશે.” શિશિરચંદ્ર સવિતાને પત્ર લખવા લાગ્યો.

પ્રિય વાંચક ! શિશિરચંદ્રનો લખેલો પત્ર આપણે પહેલા જ પ્રકરણમાં વાંચી ગયા છીએ, તેથી તેનો ઉલ્લેખ અહીં કરવાની હવે કશી જરૂર નથી.

બરાબર એ વાચાને સમયે શિશિરચંદ્ર આક્રિયાથી રવાના થયો, કિન્તુ તે સીધા બિલાસપુર નહિ જતાં પાસેના કસ્યામાં ગયો. શિશિરચંદ્રનો ચાકર રામો આ જોઈને વિસ્મય પામ્યો. શિશિરચંદ્ર કસ્યામાં જઈને તેના એક ઓળખીતા વકીલ નરહરરાયને ઘેર ગયો. નરહરરાય વકીલે શિશિરચંદ્રને પોતાને ઘેર આવેલો જોઈને બહુ સન્માનપૂર્વક તેને આવકાર આપ્યો અને ગાડીમાંથી નીચે ઉતારીને પોતાના ઘરમાં લઈ ગયો. ચાહ પાણી તથા નારતો વગેરેથી રિવાજ મુજબ સત્કાર થયા પછી શિશિરચંદ્રે નરહરરાય વકીલ પાસે કેટલાક દસ્તાવેજો તૈયાર કરાવીને કહ્યું: “ કાલે જ આ બધા દસ્તાવેજો રજીસ્ટર કરાવીને તૈયાર કરવા જોઈએ.”

નરહરરાય વકીલે પોતાના ગુમાસ્તાને ઓલાવીને શિશિરચંદ્રના કહેવા મુજબ બધા દસ્તાવેજો કાલે ને કાલે જ રજીસ્ટર કરાવીને તૈયાર કરવાનો હુકમ કરી દીધો. વકીલના ગુમાસ્તાને ખીજે દિવસે ખાવાનો પણ અવકાશ મળી શક્યો નહિ. આખો દિવસ દોડાદોડી કરીને હુકમ પ્રમાણે બધા દસ્તાવેજો રજીસ્ટર કરાવીને તૈયાર કરાવ્યા. દસ્તાવેજો તૈયાર થયા એટલે શિશિરચંદ્ર પોતાના સસરાને બે નકલ અને એક નકલ રણુછોડરાય એન્જનીયરને મોકલી આપવાની આજ્ઞા કરીને જપોરે બિલાસપુર તરફ રવાના થયો. બિલાસપુર સ્ટેશને પહોંચ્યા પછી રામાને ઘોડાગાડીની સાથે આક્રિયા પાછા જવાનો હુકમ કરી શિશિરચંદ્ર ટ્રેનમાં બેઠો, પરંતુ

તે સુરત જનારી ગાડીમાં નહિ બેસતાં ઝુંબઝની ગાડીમાં ચઢી બેઠો. બિલાસપુરના સ્ટેશન માસ્તરની મહેરબાનીથી તેણે એક રિઝર્વ ડાબો ખંદોળસ્ત કરી લીધો, કારણકે મનુષ્યનો કોલાહલ તેનાથી સહન થઈ શકે તેમ ન હતું.

ટ્રેન એકદમ પુર જોસમાં નદી, પર્વત, ગામ, શહેર અને જંગલ વગેરે સ્થળોને પસાર કરીને ચાલવા લાગી. શિશિરચંદ્ર અત્યારે એક નિર્જન સેકન્ડ ક્લાસના ડાબામાં એકલો બેઠો હતો, તેથી તેનો ચિન્તારૂપી જળપ્રવાહ પણ ગાડીની સાથે જોસમાં વહેવા લાગ્યો. અમુક રસ્તો કાપ્યા પછી ટ્રેન નક્કી કરેલા સ્ટેશને વિરામ લેવા ગિબી રહેતી, પરંતુ શિશિરચંદ્રની ચિન્તાની ગતિ બિલકુલ વિરામ લેતી જ નહિ. તે વિચાર કરવા લાગ્યો: “અરે પ્રભુ! સંસારને તે આવો દુઃખી કેમ બનાવ્યો? કોઈ પણ મનુષ્ય સુખી કેમ જોવામાં આવતું નથી? નહિ-નહિ, હું તો સંપૂર્ણ સુખી હતો, ભગવાને મને તો સંધ્યું આપ્યું હતું-વિદ્યા, લક્ષ્મી, પત્નીપ્રેમ વગેરે સંસારમાં મનુષ્યને જે જે સુખ હોઈ શકે, તે બધું ઇશ્વરે મને આપ્યું હતું. કિન્તુ મારા નસીબમાં તે સુખ સમાઈ શક્યું નહિ. ના, ના, નસીબનો દોષ હું શામાટે કાઢું છું? નસીબ તો આનુસંગિક ઘટના છે. લોકો જોને દૈવ કહે છે, તે દૈવ મનુષ્યને સુખી પણ કરી શકે અને દુઃખમાં દૂબાવી પણ મારે. એ પ્રમાણે મારૂં પણ મૃત્યુ થયું છે. મૃત્યુ થવાથી સંધ્યા સંબંધીઓ સાથેનો સંબંધ છુટી ગયો છે, તેવી રીતે મારો પણ સર્વની સાથેનો સંબંધ છુટી ગયો છે. હવે હું ક્યાં જઈ? આ ભયંકર ચિન્તામાંથી હું કેવી રીતે છુટી શકીશ? ના, ના, કદિ છુટી શકીશ નહિ. આ ચિન્તારૂપી ભાર વહન કરીને મારે કેટલા દિવસ જીવવું પડશે? અરે! પ્રેમ! પ્રેમ એ જ આ સંસારમાં દુઃખનું મૂળ છે. મેં સવિતા સાથે પ્રેમ શામાટે બાંધ્યો? આ ભયંકર દુઃખ ભોગવવા માટે જ! પ્રેમ છે, તે સુખનું જાગૃત સ્વપ્ન છે. જેમ નિદ્રામાં આવેલું સ્વપ્ન નિદ્રાનો ભાગ થતાં દુઃખદાયક નીવડે છે, તેમજ આ પ્રેમરૂપી જાગૃત સ્વપ્નનો ભંગ થવાથી મને આટલું બધું દુઃખ થાય છે.”

સંધ્યાસમયના અંધકારમાં પ્રકૃતિની અસ્પષ્ટ છબિમાં શિશિરચંદ્રે જોયું કે સવિતાસુંદરીની બન્ને આંખો વ્યાકુળતાપૂર્વક પોતાની સામે જોઈ રહી છે. તે વ્યાકુળ દૃષ્ટિ તેનાથી સહન થઈ શકી નહિ, તેથી તેણે આંખો મીંચી દીધી. તોપણ તેનાં માનસ-ચક્ષુઓની સામે સવિતાની

મહિન મુખવળી શોકાતુર મૂર્તિ દેખાવા લાગી અહો! તેની આંખોમાં કેવી દીનતા ભરેલી છે? તેની દૃષ્ટિ કેવી હૃદયભેદી છે? શિશિરચંદ્ર તે દૃષ્ટિ સહન કરી શક્યો નહિ. તેણે પુનઃ આંખો ઉઘાડીને અધઘરમાં દંકાએલી અસ્પષ્ટ પ્રકૃતિની સામે જોયું, તો જ્યાં જુએ ત્યાં સર્વત્ર સચિતાની શોકમય મૂર્તિ તેના જોવામાં આવી. જાણે તે દીન દૃષ્ટિથી વ્યાકુળતાપૂર્વક નિરાશ હૃદયે તેની સામે એકીટશે જોઈ રહી હોય ની, તેવો ભાસ થયો. તે કાષ્ઠનિક દૃષ્ટિની દીનતા પણ સહન કરી શક્યો નહિ, તેથી તેણે પોતાની દૃષ્ટિ ફેરવીને ગાડીના ડાબાની અંદર જોયું, તો આમે જોડવેલા દર્પણમાં તેની નજર પડી. દર્પણમાં તેનું પ્રતિબિંબ જોઈને શિશિરચંદ્ર એકાએક ચમકી ગયો. તે વિચાર કરવા લાગ્યો. “અરે! આ સામેના દર્પણમાં આ કોનું પ્રતિબિંબ પડ્યું? આ ડાબામાં મારા સિવાય બીજું કોઈ મનુષ્ય તો બેઠેલું નથી શું મારી અજ્ઞાન અવસ્થામાં કોઈ મનુષ્ય આ ડાબામાં ચઢી બેઠું છે?”

એ પ્રમાણે વિચાર કરી તેણે પોતાની દૃષ્ટિ દર્પણમાંથી ખેંચી લઈ ડાબાની અંદર સધળે સ્થળે તપાસ કરી, પરંતુ કોઈ પણ મનુષ્ય તેના જોવામાં આવ્યું નહિ. તેણે પુનઃ દર્પણ તરફ જોયું તો ફરીથી તેજ મૂર્તિનું પ્રતિબિંબ દર્પણમાં દેખાવા લાગ્યું. તે બોલ્યો: “ત્યારે શું આ દર્પણમાં માફ પોતાનું જ પ્રતિબિંબ દેખાય છે? અરે! આ બે દિવસની અંદર મારા મુખમાં આટલો બધો ફેરફાર થઈ ગયો? ના, ના, આટલો બધો ફેરફાર થાય નહિ.”

વિશ્વાસ નહિ આવવાથી તે ઉડીને દર્પણની પાસે આવીને જોતો રહ્યો અને બોલ્યો: “હા, આ માફ જ પ્રતિબિંબ છે! અહા! કેટલો બધો ફેરફાર થઈ ગયો? માથા ઉપર આગળના ભાગમાં એક દિવસની અંદર અર્ધ કરતાં વધારે વાળ સફેદ થઈ ગયા છે! કપાળમાં કરચોલીઓ વળી ગઈ છે! આંખો લાલચોળ બની ગઈ છે અને હંડા ખાડામાં ઉતરી ગઈ છે! દૃષ્ટિ નિસ્તેજ બની ગઈ છે! આંખોની આસપાસ કાળી છાયા પડી ગઈ છે! મોઢું શુષ્ક અને ઢિઝું બની ગયું છે!” એ મૂર્તિ શિશિરચંદ્રને પોતાના મુખની સાથે મળતી લાગી નહિ, તોપણ તે ઝાળખી ગયો કે તે મૂર્તિ બીજા કોઈની નહિ, કિન્તુ પોતાની જ છે! તે મનમાં બોલ્યો: “મારા અંતરની તીવ્ર અને કાળકુટ વેદના મારા મુખમાંથી બહાર કૂટી નીકળી છે!”

અકરણ ૬ હું.

શોધને અન્તે નિરાશા.

શિશિરચંદ્ર ચાલ્યા ગયા પછી બીજે દિવસે રામમોહનરાય આક્રિયા પહોંચ્યો. તેને બળદ-ગાડીમાંથી નીચે ઉતરતો જોઈને રામો “ દાદા આવ્યા, દાદા આવ્યા ” એમ બોલતો એકદમ તેની પાસે દોડી ગયો અને જમીન સુધી નમીને પ્રણામ કરવા લાગ્યો. રામમોહનરાયે તેને કુશળ સમાચાર પૂછીને પ્રશ્ન કર્યો: “ શિશિરચંદ્ર ક્યાં છે ? ”

રામોએ જવાબ આપ્યો: “ ગઇ કાલે રાત્રે તે મુંબઈની ગાડીમાં એસીને ક્યાંક ચાલ્યા ગયા છે. ”

રામાની એ વાત સાંભળીને રામમોહનરાયે વિચાર કર્યો: “ જો હું ગઇ કાલે અહીં આવ્યો હોત, તો તેમને પકડી શકત. હવે પત્નો મળવો મુશ્કેલ છે. તે ક્યાં ગયા છે, તે શી રીતે જાણી શકાય. અરે પ્રભુ! વૃદ્ધાવસ્થામાં મારે માથે આ દુઃખ તે ક્યાંથી નાંખ્યું ? ”

એ પ્રમાણે મનમાં વિચાર કરતો કરતો રામમોહનરાય રામાની સાથે બગલામાં ગયો. એટલામાં એન્જનીયર રણુછોડરાયને સમાચાર મળ્યા કે: “ શેઠજીના સસરા આવ્યા છે. ”

સમાચાર મળતાં જ તેણે તુરત જ બગલામાં આવીને રામમોહનરાયનો યોગ્ય સંદાર કર્યો. રામમોહનરાયને તેની પાસેથી પણ શિશિરચંદ્રના કશા વધારે સમાચાર મળી શક્યા નહિ. રણુછોડરાય તેને માટે સ્નાન તથા આહાર માટે યોગ્ય બંદોબસ્ત કરી ધરખાને કામપર જવાને તૈયાર થયો. રામમોહનરાય તેને થોડી વાર રાહ જોવાનું કહીને બોલ્યો: “ એન્જનીયર સાહેબ, શિશિરચંદ્રને મળવાને માટે જ હું ખાસ અહીં આવ્યો છું. મારે તેની ખાસ જરૂર છે. ”

રણુછોડરાયે જવાબ આપ્યો: “ શેઠજી એ દિવસ પહેલાં સુરત જતું છે એમ કહીને અહીંથી રવાના થયા છે, પરંતુ રામા પાસેથી તે સુરતની ગાડીમાં નહિ બેસતાં મુંબઈની ગાડીમાં બેઠાનું સાંભળીને હું પણ બહુ ચિંતા કરતો હતો. રસ્તામાં તે એક દિવસ ખોટી પણ થયા હતા, કિન્તુ તે ક્યાં ગયા છે, તેના કશા સમાચાર મળી શક્યા નથી. ”

રણુછોડરાયનું એ કહેવું સાંભળીને રામમોહનરાય બોલ્યો: “ હું

ધાઈ છું કે તે ક્યાં ગયા છે, તેનો ખિલાસપુર સ્ટેશનથી મળી શકશે.”

રણુછોડરાયે તે વાતમાં સંમતિ દર્શાવી. રામમોહનરાય પુનઃ બોલ્યો: “ જુઓ રણુછોડરાય ! આટલી ઉંમર થઇ છે, કિન્તુ હું કદિ પણ ગુજરાત પ્રાંતની બહાર ગયો નથી. તેથી આપ જો આપના કાર્યનો ભાર બીજા કોઇ ઉપર મૂકીને મારી સાથે આવો, તો બહુ સારું થાય. શિશિરચંદ્ર જો મુંબઈ ગયા હશે, તો આપણે પણ મુંબઈ જઈશું. આપ મારી સાથે આવશો, તો મને બહુ સરલતા થઇ પડશે. ”

“ બહુ સારું. જેવી આપની આજ્ઞા. મનહરરાયને હું અહીંનું મારું કામ સોંપીને આપની સાથે આવીશ. ”

“ બહુ સારી વાત, ત્યારે આપ હવે તૈયાર થાઓ. વળી એક બીજી વાત તમને એ કહેવાની છે કે મારી સાથે વધારે પૈસા નથી અને આપણી સાથે કેટલાક પૈસા લેવાની જરૂર છે, તો આપની પાસે પૈસાની જોગવાઈ છે કે ? ”

“ હા છે. કેટલા રૂપીઆની જરૂર છે, બોલો. ”

“ બસો રૂપીઆ ફક્ત સાથે લેશો, તો ચાલશે. ”

“ બહુ સારું, લ્યો આ બસો રૂપીઆ હું તમને આપું છું. ”

“ મને આપવાની જરૂર નથી, આપની જ સાથે લઇ લ્યો. ”

તે જ દિવસે રામમોહનરાય રણુછોડરાય એન્જનીઅર તથા રામાને સાથે લઇને ખિલાસપુર આવ્યો અને સ્ટેશન માસ્તરને પૂછતાં જાણવામાં આવ્યું કે શિશિરચંદ્ર મુંબઈ ગયો છે. તેઓ ત્રણે જણા પણ શિશિરચંદ્રની શોધ કરવા માટે મુંબઈ રવાના થયા. મુંબઈ જઈને કેવી રીતે શિશિરચંદ્રની શોધ કરવી, તે સંબંધે તેમણે કશો વિચાર કર્યો નહિ. શિશિરચંદ્ર મુંબઈ ગયો છે અને તેઓ પણ જાય છે. મુંબઈ પહોંચ્યા પહેલાં રામમોહનરાયે રણુછોડરાયને પૂછ્યું: “ આપણને મુંબઈમાં શિશિરચંદ્રનો કેવી રીતે પત્તો લાગશે ? ”

રણુછોડરાય બોલ્યો: “ હું પહેલાં એકવાર શેઠજીની સાથે મુંબઈ એક એન્જીન ખરીદ કરવા ગયો હતો. તે વખતે તેમણે કોટની એક હિંદુ હોટેલમાં ઉતારો કર્યો હતો, તે સ્થળે શેઠજી હશે, તો સારી વાત છે અને નહિતો આખા શહેરમાં તપાસ કરવી પડશે. ”

ગાડી મુંબઈ પહોંચ્યા પછી તેઓ વિક્ટોરિયા ટરમિનસથી એક વિક્ટોરિયા બાડે કરી તેમાં બેસીને એકદમ પેલી હિંદુ હોટેલમાં

ગયા. રણુછોડરાય એન્જનીયર તેના માથેક શાન્તારામ શેફને ઓળખતો હતો, તેથી શેફે તેમને યોગ્ય માન-આવકાર આપીને ઉતરવાને માટે સગવડ કરી આપી. શાન્તારામને પૂછતાં તેણે રણુછોડરાયને જવાબ આપ્યો કે: “શિશિરચંદ્ર ગઈ કાલે અહીં આવ્યા હતા.”

રણુછોડરાયે તે સાંભળીને આગ્રહથી પુનઃ પ્રશ્ન કર્યો: “તે ક્યાં છે?”

શાન્તારામે માથું હલાવીને જવાબ આપ્યો: “અત્યારે તે ક્યાં છે, તે હું જાણતો નથી, પરંતુ આજ સવારે આડ વાગ્યાને સમયે તેમનો સરસામાન લઇને તે બહાર ગયા છે.”

રણુછોડરાયે પછી શાન્તારામની સાથે રામમોહનરાયની ઓળખાણ કરાવીને કહ્યું: “આ કોઈ અગત્યના કામ માટે શિશિરચંદ્રની સાથે મેળાપ કરવા માટે અહીં આવ્યા છે. આપ જો એમની શોધ કરવામાં અમને કાંઈક મદદ કરશો તો અમે આપનો બહુ ઉપકાર માનીશું.”

“બહુ સારું, મારાથી બની શકે શકશે તેટલી મદદ હું જરૂર કરીશ.” એમ કહીને તેણે દરવાજાને ખોલાવીને શિશિરચંદ્રની હકીકત પૂછી.

દરવાજે જવાબ આપ્યો: “છોટુમિયાના તબેલામાંથી મેં શિશિરચંદ્રને માટે એક ગાડી લાવી આપી હતી.”

શાન્તારામે છોટુને ખોલાવીને પૂછ્યું: “તે ગૃહસ્થ તમારી ગાડીમાં બેસીને ક્યાં ગયા?”

છોટુએ જવાબ આપ્યો: “એ ગૃહસ્થને લઇને જો ગાડી ગઈ છે, તે હજી પાછી આવી નથી. પાછી આવશે, એટલે હું તમારી પાસે મોકલીશ.”

ગાડી પાછી આવી એટલે રામમોહનરાય તથા રણુછોડરાયે કાચમેન પાસેથી સાંભળ્યું કે: “એ શેફને પી. એ. કંપનીની ઓફીસે ઉતારીને ગાડી પાછી આવી છે.”

રામમોહનરાય મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો: “પી. એ. કંપનીની ઓફીસે? ત્યારે શું શિશિરચંદ્ર આગમોટમાં બેસીને ક્યાંક ગયા?”

જરા પલુ વિવ્રમ કર્યો વિના રામમોહનરાયે રણુછોડરાયની સાથે પી. એ. કંપનીની ઓફીસે આવીને સાંભળ્યું કે: “દસ વાગ્યે પી. એ. કંપનીની ડબ્લિન નામની એક સ્ટ્રીમર આસ્ટ્રેલિયાનો મેઇલ લઇને અહીંથી ઉપડી ગઈ છે.”

ટિકિટ ઓફીસમાં તપાસ કરી, પરંતુ કશું જાણવામાં આવી શક્યું નહિ. રામમોહનરાયે વિચાર કર્યો કે: “શિશિરચંદ્ર જો કદિ પી. એ.

કપતીની ડબ્બલ નામની સ્ટીમરમાં બેસીને આસ્ટ્રેલિયા તરફ જતા હોય, તો તેનો પત્તા મળી શકે ખરો, કારણકે સ્ટીમર કોલબો બંદર થઇને આસ્ટ્રેલિયા જશે. ” રામમોહનરાય કોલબો બંદર તાર કરીને તેના પ્રત્યુત્તરની રાહ જોવા લાગ્યો. તારનો જવાબ આવે તે દરમિયાન રામમોહનરાય તથા રણછોડરાય મુંબઈમાં શાન્ત બેસી રહ્યા નહિ પરંતુ આખા શહેરમાં—હોટેલમાં, દરેક વીણીમાં અને દરેક લોજમાં તેની તપાસ કરી વળ્યા, પરંતુ કશા સમાચાર મળ્યા નહિ. ત્રિજે દિવસે કોલબોથી તારનો પ્રત્યુત્તર આવ્યો કે: “ શિશિરચંદ્ર નામનો કોઇ પેસેન્જર ડબ્બલ નામની સ્ટીમરમાં છે નહિ. ”

હજી પણ બે ત્રણ દિવસ સુધી તેઓએ મુંબઈ શહેરમાં અનેક પ્રકારે તપાસ કરી જોઈ, પરંતુ છેવટે તેમાં નિરાશ થઇને તેઓ પાછા ફર્યા. રણછોડરાય મુંબઈથી સીધો ખિલાસપુર તરફ રવાના થયો અને રામમોહનરાય રામાની સાથે સુરત પાછો આવ્યો. રામમોહનરાય અત્યંત ચિન્તા કરવા લાગ્યો કે: “ શિશિરચંદ્ર ક્યાંક ચાલ્યા ગયા છે—અનેક પ્રયત્નો કર્યા છતાં કશો પત્તા લાગ્યો નહિ. હવે હું સવિતાને શું કહીને ધીરજ આપીશ ? શિશિરચંદ્રનો કશો પત્તા લાગ્યો નથી, એ વાત તેને કેમ કહેવાય ? શિશિરને સાથે લઇને જ પાછા ફરવાનું કહીને હું નીકળ્યો હતો, હવે મારે તેને શો જવાબ આપવો ? સવિતા આ સમાચાર સાંભળીને શું જીવી શકશે ? અરે પ્રભુ ! વૃદ્ધાવસ્થામાં મારે માથે આ દુઃખ ક્યાંથી આવી પડ્યું ? સવિતા મારી લાડકી પુત્રી સુખી થશે એમ ધારીને શિશિરચંદ્રના હાથમાં મેં તેને અર્પણ કરી, પરંતુ તેના નશીબમાં આવું દુઃખ લખેલું છે, એ સ્વપ્ને પણ હું ધારતો નહોતો. ” એ પ્રમાણે અનેક પ્રકારની ચિન્તા કરવા છતાં સવિતાસુંદરીને આશ્વાસન આપવાનો કોઇ પણ ઉપાય રામમોહનરાયને સૂઝ્યો નહિ.

રામમોહનરાય સુરતથી ચાલ્યા ગયો ત્યારપછી ચાર દિવસે તેના નામનું એક રજીસ્ટર પેકેટ રંગપુરથી પાછું ફરીને સુરત આવ્યું હતું. વસંતકુમારે તે પેકેટ લઇને સવિતાસુંદરીને આપ્યું હતું. સવિતાસુંદરીએ તે પેકેટ તે જ સ્થિતિમાં અભરાઈ ઉપર મૂકી રાખ્યું હતું. આજે રામમોહનરાય પાછો આવ્યો છે, પરંતુ સવિતાની સાથે મેળાપ કરવાની તે હિંમત કરી શકતો નથી. સુહાસિનીને સુરત આવેલી જોઇને તે કાંઈક આશ્ચર્ય થયો. શિશિરચંદ્રનો કશો પત્તા લાગ્યો નથી એ સમાચાર જાણીને વિમળા

સવિતાની પાસે જઈને બોલી: “બાપા પાછા આવ્યા છે !”

“હા, તે મારા જાણવામાં આવ્યું” એમ કહીને તે કશું વધારે બોલી નહિ.

વિમળા ફરીથી બોલી: “શિશિરચંદ્રનો કરો પત્તો લાગ્યો નહિ.”

“હા, એ પણ જાણ્યું.” સવિતાસુંદરીએ પ્રત્યુત્તર આપ્યો.

સવિતાના મુખનો ભાવ જોઈને વિમળા કશું વધારે બોલી નહિ. તે પણ સવિતાની માફક નીરવતાથી તેની પાસે બેસી રહી. કેટલીક વાર પછી સવિતાની માએ આવીને “બેટા સવિતા !” કહીને બોલાવી. સવિતાએ શુષ્ક કંઠે ઉત્તર આપ્યો: “શું છે મા ?” સવિતાનો કંઠસ્વર સાંભળીને સુહાસિનીની આંખોમાંથી અશ્રુચિંદુઓ ટપકવા લાગ્યાં. સવિતા સૂતી હતી તેની પાસે બેસીને સુહાસિની તેના મસ્તક તથા કપાળપર હાથ ફેરવવા લાગી. માતાની નીરવ સહાનુભૂતિથી સવિતાનું બળતું હૃદય કાંઈક શાન્ત થયું. કેટલીક વાર પછી આંખો ઉઘાડીને સવિતાએ સુહાસિનીને બોલાવી: “મા !”

“કેમ, શું છે બહેન ?”

“મારા બાપાને નામે એક રજીસ્ટર કાગળ આવ્યો છે, તે અભરાધ ઉપર મેં મૂકી રાખ્યો છે, તે તેમને આપોને.”

“તે બધું પછી થશે. એટલી બધી ઉતાવળ શી છે બેટા ?”

“મા, મારા મનમાં એમ થાય છે કે તે કાગળની અંદર કાંઈક એમના ખબર હશે.”

“મારૂં કપાળ એમાં ખબર છે ? શિશિરચંદ્રને હું બહુ ડાહ્યા ધારતી હતી. તેમણે બીજાનું કહેવું માનીને આપણને દુઃખી કરવામાં કશું બાકી નથી રાખ્યું. શું કરું ? તેની મામી શાન્તાગૌરી અત્યારે જીવતાં નથી, નહિતો તેમને ઠપકો આપત કે તમે આવા જમાણ શોધી આપ્યા ?”

“તેમનો દોષ શો છે બા ? દોષ તો મારો જ છે, કે આજસુધી હું જાણી શકી નહિ.”

“તારો દોષ શો છે ? તું તો કોઈ પ્રકારે અપરાધી નથી.”

માતાના પ્રશ્નનો સવિતાએ કરો ઉત્તર આપ્યો નહિ. તે મનમાં બોલી: “મેં તેમનો અપરાધ કયો છે, નહિ કેમ ? તેમના મનમાં સદેહરૂપી અગ્નિ મેં સળગાવ્યો છે. તે અગ્નિમાં તેમનું હૃદય બડબડ બળ્યા કરતું હશે. મારૂં હૃદય પણ બળ્યા કરે છે. વસંતકુમારની પણ

તેવી જ સ્થિતિ છે. અહા કેવો બયકર અગ્નિ ? એ અગ્નિની પાસે જે બય, તે બયવા પામે નહિ. તે અગ્નિ કદી યુગવાનો નથી, તેની પ્રખરતા કદિ ઓછી થવાની નથી.”

ઐટલામાં નેશનલ બેન્કમાંથી એક ઓફીસર એક નવી ચેક 'યુક તથા સવિતાસુંદરીના નામની એક ખાતાની ચોપડી લેધને આવ્યો. તેણે તે ખાતાની ચોપડીમાં સવિતાસુંદરીની સહી કરાવવાનું કહ્યું. બેન્કના ઓફીસરને પૂછતાં રામમોહનરાયના જાણુવામાં આવ્યું કે બેન્કના ખાતાદાર શિશિરચંદ્ર તરફથી આ ચિઠ્ઠી આવી છે કે તેના નામનો હિસાબ હવેથી તેની પત્નીને નામે ચડાવવો, અને બેન્કની અંદર જે પૈસા જમે છે, તે હવેથી તેની પત્નીને નામે જમે રાખવા. ઓફીસરને થોડી વાર રાહ બેવાનું કહીને રામમોહનરાય ચેક'યુક તથા સહી કરાવવાની ખાતાવહી લખીને સવિતાની પાસે ગયો. સવિતાસુંદરીએ ખાતાવહીમાં પોતાની સહી કરી આપી અને ચેક'યુક તેના પિતાની પાસે રાખવા આપી. ઐટલામાં સવિતાસુંદરીની માતા અભરાઈ ઉપરથી તે રજીસ્ટર પેકેટ લધને આવી અને તેના સ્વામીના હાથમાં આપીને બોલી: “ જીઓ જોધએ, આમાં શિશિરચંદ્રના કશા ખબર છે ? ”

રામમોહનરાયે પેકેટ ખોલ્યું, તેા અંદરથી બે દસ્તાવેજો નીકળ્યા. એક દાનપત્ર અને એક કરારપત્ર. તે અગ્રેજી જાણુતો હોવા છતાં દસ્તાવેજ સમજી શકે તેટલું તેનામાં જ્ઞાન ન હતું. તેથી તે બન્ને દસ્તાવેજો તેની પત્નીના હાથમાં આપીને બોલ્યો: “ વસંતકુમારને બોલાવી લાવું છું, તે આ દસ્તાવેજો આપણને સમજાવશે. ”

થોડી વારમાં રામમોહનરાય બેન્કના ઓફીસરને વિદાય કરીને અને વસંતને લધને પાછો આવ્યો. વસંતકુમારે બન્ને દસ્તાવેજો સમજાવી દીધા. દાનપત્રનો સાર એ હતો કે શિશિરચંદ્રની જે કાંઈ સ્થાવર અને જંગમ મિલકત છે, તેની અધિશત્રી હવેથી સવિતાસુંદરી છે. કરારપત્રનો આવાર્થ એવો હતો કે આક્રિયા પ્રદેશની ખાણુમાંથી દર વર્ષે જે કાંઈ ઉત્પન્ન થાય, તેનો બે આની હિસ્સો રણુછોડરાય એન્જનીઅરને આપવાનો કરાર શિશિરચંદ્ર કરી ગયો છે માટે તે માન્ય રાખવો. રામમોહનરાયે સઘળી સંપત્તિ તથા સઘળા કામકાજની વ્યવસ્થા રણુછોડરાય એન્જનીઅરની સાથે મળીને કરવી અથવા સવિતાસુંદરી તેની મરજીમાં આવે તે આણુસની નિમણુક કરીને સઘળી વ્યવસ્થા કરે.

દાનપત્રની વાત સાંભળીને કોના મનમાં કેવો ભાવ ઉત્પન્ન થયો હશે, તે કોણ કહી શકે ? કિન્તુ સવિતાસુંદરીનું હૃદય આથી વધારે સળગવા લાગ્યું. તે પૈસાને ખિલકુલ ઇચ્છતી ન હતી. શિશિરચ્છદ્ર હવે ઘેર નહિ આવે, એવી ખાત્રી થવાથી તે મનમાં બહુ દુઃખ પામવા લાગી.

પ્રકરણ ૭ મું.

સુમંતરાય અને હિમાંગિની.

સુમંતરાય ત્રણ મહિનાની રજા લઇને બગડેલી તથિયત સુધારવા માટે જગન્નાથપુરીમાં આવીને રહ્યો છે. સમુદ્રના કિનારા ઉપર જ તેણે એક મકાન ભાડે લીધું છે. તેની સ્ત્રી હિમાંગિની અને હિમાંગિનીના નાનો બાઇ મુરારિ તથા શાંતિદેવી નામની એક વૃદ્ધા દાસી એટલા જણાં તેની સાથે છે. શાંતિદેવીએ સ્વહસ્તે હિમાંગિનીને ઉછેરી મોટી કરી છે. તે જોકે દાસી છે તોપણ ઘરમાં એક પ્રકારે કર્તાહર્તા છે.

સુમંતરાય સરકારમાં એક મોટા એ.જી.નીયરનો હોદ્દો ભોગવે છે. દરમહિને સાતસો રૂપીઆ તો પગારના મળે છે. પરંતુ તે “ અસારે સ્વલ્પ સંસારે સારં જીવનમંદિર ” એ સૂત્રને આધારે સસરાને ઘેર રહે છે. સૃષ્ટિકર્તા નારાયણ પોતે પોતાના સસરાનું ઘર જે ક્ષીરસાગર સમુદ્ર છે, તેનો ત્યાગ કરી શક્યા નથી અને સૃષ્ટિનો સહારકર્તા રમણાનવાસી-સર્વત્યાગી મહાદેવ પણ જ્યારે પોતાના સસરાનું ઘર જે હિમાલય પર્વત છે, તેનો ત્યાગ કરી શક્યા નથી, તો પછી સુમંતરાય તેના સસરાને ઘેર રહે, તેમાં તેનો શા દોષ ? વળી સુમંતરાયને તેના સસરાને ઘેર રહેવાનું એક ખાસ કારણ પણ હતું. સુમંતરાયની અતિ બાલ્યાવસ્થામાં-જે વખતે તેની ઉંમર એટલી બધી નાની હતી કે સુમંતરાયને તે વાતનું અભ્યાસે સ્પષ્ટ રીતે સ્મરણ પણ નથી, ફક્ત એટલું જ યાદ છે કે એક વાર બાલ્યાવસ્થામાં-તેનું લગ્ન થયું હતું અને તે લગ્ન થયા પહેલાં તથા પછી એક પરિચિતા બાલિકાની સાથે તે ઘણા દિવસ સુધી રમ્યો હતો. તે બાલિકાનું નામ વિમળા હતું. તેનું તે સુકોમળ, સુંદર, આંખને આનંદ આપે તેવું, પવિત્ર અને મનોહર મુખ તે કદિ પણ આ જીવનમાં ભૂલી શકે તેમ નથી. આંખો બંધ કરવાથી તે સુંદર મુખ, તેની, મોટી મોટી અને આંખો, તેની સરલ-સ્નિગ્ધ મધુર દૃષ્ટિ તેના માનસ-પટમાં ખીલી નીકળતી

હતી. તે સુંદર મુખ ફરીથી એક વાર જોવાને તે બહુ પ્રયત્ન કરતો હતો.

બીજી વારના લગ્ન વખતે સુમંતરાયના પિતા ગણપતરાયે આગલા લગ્નની વાત તદ્દન વિસરી જવાની નેને આજ્ઞા કરી હતી. વળી વધારામાં પોતાના પગનો સ્પર્શ કરાવીને સુમંતરાયને સોગન લેવરાવ્યા હતા કે પિતાની હયાતીમાં તે કોઈની પાસે પોતાના પ્રથમના લગ્નની વાત પ્રકટ કરશે નહિ. તેથી પિતાની હયાતીમાં તે લગ્નનો વિચાર પણ મનમાં લાવી શકતો નહિ. પરંતુ બાહ્યાવસ્થામાં તેના માનસ પટમાં અકિત થઈ ગયેલી તે બાલિકાની મૂર્તિ કોઈ પણ રીતે ભુંસાઈ શકે તેમ ન હતું—લુસી નાખવાનો પ્રયત્ન પણ તે કરતો નહિ. ત્રણ વર્ષ પહેલાં તેના પિતાનું મૃત્યુ થયા પછી ગુમ રીતે વિમળાની તેણે ઘણી શોધ કરી હતી, તેની શોધ માટે પૈસા ખર્ચવામાં પણ તેણે પાછી પાની કરી ન હતી, પરંતુ કશો ખતો લાગ્યો ન હતો.

સુમંતરાયનો પિતા ગણપતરાય તેના મિત્ર અંપકરાયની સાથે વડસાડની કોર્ટમાં નોકરી કરતો હતો. સ્કૂલમાં ભણતી વખતે પણ તેઓ બન્ને વચ્ચે મિત્રાચારી હતી. પાછળથી તે મિત્રાચારી દૃઢ કરવાને માટે ગણપતરાયે તેના માતૃહીન સાત વર્ષના પુત્ર સુમંતરાયની સાથે અંપકરાયની પાંચ વર્ષની ઉમરની કન્યા વિમળાનું લગ્ન કરી નાંખ્યું. મનુષ્ય એક બાજુ વિચાર કરીને કામ કરે છે, પરંતુ તે કાર્યનું ફળ ઘણે ભાગે બીજી બાજુએ ઉતરી પડે છે. ગણપતરાય તથા અંપકરાયે તેમની બાલ્યકાળની મિત્રાચારી દૃઢ કરવાના વિચારથી જે પરસ્પર એક-બીજા સાથે વૈવાહિક સંબંધ બાંધ્યો હતો, તે સંબંધ દૃઢ થવાનું તો દૂર રહ્યું, પરંતુ ઉલ્ટું સદાને માટે તેમની મિત્રાચારી જ ભાંગી પડી. લગ્ન થયા પછી થોડે દિવસે એક સામાન્ય કારણને માટે ગણપતરાય અંપકરાય ઉપર ગુસ્સે થઈ ગયો. અંપકરાયે તેને સંતુષ્ટ કરવાને અનેક ઉપાયો કર્યા, પરંતુ કોઈ પણ પ્રકારે તે શાન્ત થયો નહિ. ગણપતરાય પોતાના પેન્શનની પણ દરકાર છોડીને આઠ વર્ષના પુત્ર સુમંતરાયને લઈને ભરૂચ આવીને રહ્યો. માતાના મૃત્યુ પછીથી સુમંતરાય ઘણાખરો સમય અંપકરાયને ઘેર જ રહેતો હતો. તે ત્યાં વિમળાની સાથે રમ્મત-ગમ્મત કરીને આનંદ કરતો હતો. લગ્ન થયા પછી પણ તે પિતાની પાસે નહિ રહેતા સસરાને ત્યાં જ રહેતો હતો. ત્યારપછી અચાનક એક દિવસ પિતા તેને લઈને ભરૂચ ચાલ્યો આવ્યો અને એક ઘર ભાડે લઈને રહેવા લાગ્યો. સુમંતરાયને ભરૂચની હાઈસ્કૂલમાં ભણવા બેસાડીને

ગણપતરાય એક વેપારીની ઓફીસમાં નોકરીમાં જોડાઈ ગયો. એ રીતે વત્સલા સાથેના તેના સંબંધ તદ્દન તૂટી ગયો. વળી પોતાના કોઈ પણ પ્રકારના સમાચાર અપકરાય ન જાણી શકે એ માટે ગણપતરાય બહુ જ સાવધાન રહેતો હતો.

આઠ વર્ષ પછી પદર વર્ષની ઉંમરે સુમતરાય સન્માનપૂર્વક મેટ્રિકની પરીક્ષામાં ત્રીજો નંબરે પાસ થયો, એટલે તેના વિવાહને માટે અનેક સ્થળેથી માગાં આવવા લાગ્યાં. છેવટે ગણપતરાયે પ્રતાપરાયની કન્યા હેમાંગિનીની સાથે પુત્રનો ખીજ વાર સંબંધ કરી નાંખ્યો. તે સંબંધની વાત સાંભળીને સુમતરાયે પિતાની પાસે પ્રથમના લગ્નનો ઉલ્લેખ કોઈ પાસે નહિ કરવાના સોગંદ લીધા.

ચોખ્ખ સમયે સુમતરાયનું ખીજ વાર લગ્ન થયું. સાથે સાથે તેનું રહેવાનું સ્થળ પણ બદલવામાં આવ્યું. તેને ધરજમાઈ તરીકે પ્રતાપરાયને ઘેર રાખવામાં આવ્યો. સુમતરાય એમ. એ. ની પરીક્ષા પાસ કરીને એન્જનીઅરીંગ ખાતાનો અભ્યાસ કરવા પુના ગયો. ત્યાં તે સન્માન પૂર્વક એન્જનીઅરની છેલ્લી પરીક્ષા પાસ કરીને સરકારી નોકરીમાં દાખલ થયો. નોકરીને સ્થળે અનેક પ્રકારની અગવડોને લીધે સુમંતગય તેની સ્ત્રી હેમાંગિનીને સાથે લઈ જતો નહિ. હેમાંગિની તેના પિતાને ઘેર જ રહેતી હતી. પરંતુ આ વખતે સ્વામીનું શરીર સાફ નથી એમ કહીને તે જોર કરીને સુમંતરાયની સાથે જગન્નાથપુરી આવી છે. વળી તેના નાના ભાઈ મુરારિનું શરીર પણ સાફ નથી એમ કહીને તેને પણ સાથે લાવી છે. કામ કરવા માટે તેની વૃદ્ધા દાસી શાન્તિદેવી તો સાથે હોય જ ને !

સુમતરાય લગભગ પદર દિવસ થયાં જગન્નાથપુરીમાં આવ્યો છે. તે રોજ સમુદ્રમાં સ્નાન કરવા જાય છે. કોઈ કોઈ દિવસ હેમાંગિની પણ તેની સાથે સાગર-સ્નાન કરવા આવે છે. આજે સુમતરાય એકલો દરિયાકિનારે આવ્યો છે. તે સ્નાન કરવા માટે સમુદ્રમાં ઉતરવા જાય છે, એટલામાં તેના જોવામાં કાંઈક આવ્યું, તે જોઈને તે દિગ્મંદ બની ગયો. પછી તે વિચાર કરવા લાગ્યો: “ અહા ! આ શું ? આવું સુંદર મુખ શું કોઈ મનુષ્યનું હશે ? ના, ના, મનુષ્યનું આવું સુંદર મુખ કદિ હોય જ નહિ. આ મુખ તો કોઈ સ્વર્ગની દેવીનું જ હોય એમ લાગે છે ! શું ત્યારે સ્વર્ગની સુંદરીઓ પણ અહીં સાગર-સ્નાન કરવા

આવતી હશે ? હા, નહિ કેમ ? અરે ! પણ આ સુંદર મુખ તો કોઇ વાર મારા જોવામાં આવ્યું હોય, એમ મને લાગે છે ! ક્યે સ્થળે જોવામાં આવ્યું તે મને યાદ નથી.”

એકાએક તેની બાલ-સખીનું તેને સ્મરણ થઈ આવ્યું. તે મનમાં પુનઃ વિચાર કરવા લાગ્યો : “હા, બરાબર તે જ મુખ અને તે જ આકૃતિ ! તે બાલિકાની સાથે આ મુખ બરાબર મળતું આવે છે, કિન્તુ એ નાનકડા મુખની સરખામણીમાં આ સંપૂર્ણ ખીલેલું મુખ વધારે મનોહર લાગે છે !”

સુમંતરાય બાન ભૂલી જઇને એક દૃષ્ટિથી તે સુંદર મુખ તરફ જોઈ રહ્યો. તે મનમાં બોલવા લાગ્યો : “અહા ! દૃષ્ટિમાં કેવી આકર્ષણ શક્તિ રહેલી છે ? જો એમ ન હોય તો એ સુંદર મુખ આવી રીતે એકાએક મારી સામે એક નજરે જોઈ રહે નહિ ! અહો ! આ તે જ પૂર્વપરિચિત આખો ! પરંતુ એ આખો અને એ સરલ-સ્નિગ્ધ મધુર દૃષ્ટિમાં આટલો ફેરફાર કેમ જણાય છે ? આ તેની દૃષ્ટિ તો હૃદયને ઉન્મત્ત કરી નાંખે તેવી સલજ્જ અને ચચળ છે !” એ ચચળ દૃષ્ટિએ સુમંતરાયના મર્મસ્થળને ભેદી નાંખ્યું !

એ ચચળ દૃષ્ટિવાળી રમણીએ એક અપરિચિત મનુષ્યને પોતાની સામે એક દૃષ્ટિથી જોઈ રહેલો જોઈને બંનેની નજર એક થતાં વાર જ લગ્નિજત થઇને પોતાનું મુખ ખીલ દિશાએ ફેરવી દીધું અને લાજનો ધુમટો તાણીને ઊભી રહી. તે પોતાની સાથે આવેલી એક ખીલ અસાધારણ સૌન્દર્યવતી સુદરીનો હાથ પકડીને સમુદ્રમાંથી બહાર નીકળી.

સુમંતરાય વિચાર કરવા લાગ્યો : “આ સુંદરી કોણ ? શું એ વિમળા તો નહિ ? હા, એ નક્કી વિમળા જ છે. ખીલું કોઈ નહિ ! પરંતુ તેની સાથે આ ખીલ રમણી કોણ ? તે વિમળાની નાની બહેન હોય એમ લાગે છે. અરે ! પણ વિમળાને નાની બહેન તો ન હતી ! કદાચ પાછળથી તેને નાની બહેન થઇ હોય તોપણ કોને ખબર છે ? કારણકે વિમળાનો ત્યાગ કર્યોને લગભગ વીસ વર્ષો તો વીતી ગયાં છે ! ત્યારે શું નક્કી એ વિમળા જ છે ?—ના, ના, તે વિમળા નથી, કિન્તુ મારા બ્રમિત મસ્તકનો માત્ર ઉન્માદ-કલ્પના જ છે. મારા બ્રમિત મસ્તકે આ સુંદરીના રૂપમાં મને મોહિત કરી નાંખીને મારી બાલ્યાવસ્થાની સહચરીના મુખની સાથે બરાબર એકતા દેખાડી

દીધી છે ! અહા ! બરાબર તે જ મોઢું, તે જ આંખો અને તે જ રૂપ; મારા હૃદયમાં અકિત થએલી છબીની સાથે તે બરાબર મળતાં આવે છે, તો પછી એ વિમળા જ હોવી જોઈએ. ”

સુમતરાયને હવે સ્નાન કરવાનું ભાન રહ્યું નહિ. તે બન્ને રમણીઓ સમુદ્રના કિનારાનો લગભગ અર્ધો પટ ઝાળગી ગઈ હતી. સુમતરાય એકદમ ઉતાવળે પગલે તેઓની પાછળ પાછળ જવા લાગ્યો, પરંતુ તેને સુદરીઓની પાસે પહોંચે તે પહેલાં તો તે બન્ને રમણીઓ કિનારે પહોંચી જઈને ઘોડાગાડીમાં ચડી બેઠી. ઘોડાગાડીની પાછળ એક ભીમસેનના જેવો મહા બળવાન હિંદુસ્તાની ભૈયો કોચબોક્કસમાં ચઢી બેઠો. ગાડી વ્નેસબેર ચાલી ગઈ. હવે તેની પાછળ જવું નકામું છે એમ ધારીને સુમતરાય તે જ સ્થળે બિભો રહીને ન્યાંસુધી દૃષ્ટિમર્યાદાની બહાર તે ગાડી જતી રહી, ત્યાંસુધી તે એક દૃષ્ટિથી તેની સામે જોઈ રહ્યો.

“ તમે અત્યારસુધી ઘોડા જોતા હતા ને ! બહુ સુદર ઘોડા છે. આવા ઘોડા જગન્નાથપુરીમાં બીજા કોઈના નથી. ”

એકાએક ચમકી જઈને સુમતરાયે પાછું ફરીને જોયું, તો એક ગુજરાતી ગૃહસ્થ તેની પાસે બિભો રહીને તેની સાથે વાત કરે છે. સુમતરાયે પ્રત્યુત્તર આપ્યો: “ હા, બહુ સારા ઘોડા છે. એ ઘોડાનો માલિક કોણ છે, તે આપ જાણો છો ? ”

“ ગાડીમાં બેસીને જે સાગર-સ્નાન કરવા આવ્યાં હતાં, તેમના એ ઘોડા છે. ” આગતુંક ગુજરાતી ગૃહસ્થે જણાવ્યું.

“ એમનું ઘર શું અહીં જગન્નાથપુરીમાં છે ? ”

“ ના હ, તેમનું ઘર અહીં નથી, પરંતુ સુરતમાં છે. આફ્રિકા પ્રદેશમાં મોટી ખાણની વાત આપે સાંભળી છે કે ? ” ગુજરાતી ગૃહસ્થે પ્રશ્ન કર્યો.

“ હા, આફ્રિકા પ્રદેશની ખાણનો પ્રથમ વર્ષનો રિપોર્ટ મારા વાંચવામાં આવ્યો હતો. આખા ભારતવર્ષમાં સર્વ કરતાં શ્રેષ્ઠ અને કિંમતી ખાણ આફ્રિકાની ગણાય છે. એ ખાણના માલિક શિશિરચંદ્ર છે, એવું મેં સાંભળ્યું છે, પરંતુ એવું સાંભળવામાં આવ્યું છે કે એ આફ્રિકાની ખાણનું કામ ચાલ્યું, તે પહેલાં વર્ષમાં જ તે શેક કર્યાંક જતા રહ્યા છે તેનો હજીસુધી પત્તા લાગ્યો નથી. ” સુમતરાયે જણાવ્યું.

“ હા, મેં પણ એમ જ સાંભળ્યું છે. એ ઘોડાગાડીમાં બેસીને જે બે સ્ત્રીઓ સાગર-સ્નાન કરવા આવી હતી, તેમાંની એક શિશિરચંદ્રની પત્ની સવિતાસુંદરી હતી અને બીજી તેની બહેન હતી. શિશિરચંદ્ર લગભગ પાંચ વર્ષથી જતા રહ્યા છે, તેથી સવિતાસુંદરી હવે અહીં જ રહે છે. હાલમાં જગન્નાથપુરીમાં તે એક મંદિર અને એક અનાથાશ્રમ તૈયાર કરાવે છે. પરંતુ તે મંદિરની અંદર કોઈ દેવની મૂર્તિ પધરાવવાની નથી, તેના સ્વામીની મૂર્તિ પધરાવવાની છે. તેણે તેના સ્વામીની પૂજનને માટે તથા સ્વામીસુખથી વચિત થએલી અનાથ સ્ત્રીઓના આશ્રમના ખર્ચને માટે આક્રિયા પ્રદેશની ખાણની સઘળી પેદાશ ધર્માદામાં અર્પણ કરી છે. એક જળરદ્ધત મંદિર તથા આશ્રમ બંધાય છે. વળી સાંભળ્યું છે કે ઇટાલિમાં કિમતી સફેદ પથ્થરની પોતાના સ્વામીની મૂર્તિ તૈયાર કરાવવા માટે શિશિરચંદ્રનો દ્રોટોઆદ ત્યાં મોકલી આવ્યો છે. ઇટાલિના એક કારીગરે તે મૂર્તિ તૈયાર કરવાને માટે ત્રણ વર્ષની મુદત માંગી છે. મંદિર વગેરેને તૈયાર થતાં પણ લગભગ ત્રણ વર્ષ લાગશે. ”

એ યુગ્મરાતી ગૃહસ્થની પાસેથી આ સઘળા સમાચાર સાંભળીને સુમંતરાય વિચાર કરવા લાગ્યો: “ મારું અતુગાન ખોટું પડ્યું. મેં જે ધાર્યું હતું કે મારા હૃદયમાં અંકિત થએલી તે વિમળાની છબી છે, તે પણ ખોટું. એ સ્ત્રીઓ તો સવિતાસુંદરી અને તેની બહેન હશે. મારી લુપ્થ આંખોએ તેમને ઝાળખવામાં ભૂલ કરી છે. હું ધારું છું કે વિમળા આજસુધી જીવતી જ નહિ હોય. આ જીવનમાં હવે તેની સાથે મેળાપ થઈ શકશે નહીં, કિન્તુ તે જીવતી છે કે નહીં તેનો જ્યાંસુધી નિશ્ચય થઈ શકે નહિ, લાંસુધી હું શાન્ત બેસી શકીશ નહિ. ” એ પ્રભાણે વિચાર કરતો કરતો તે ઘેર પાછો આવ્યો. તેને સ્નાન કર્યા વિના ઘેર આવેલો જોઈને હેમાંગિનીએ વિસ્મય પામીને પ્રશ્ન કર્યો: “ તમે સાગર-સ્નાન કરવા ગયા હતા અને સ્નાન કર્યા વિના પાછા કેમ આવ્યા ? ઘેર સ્નાન કરવું છે ? ”

સ્વપ્નનો એકાએક ભંગ થયો સુમંતરાય ચમકી જઈને બોલ્યો: “ હા, સ્નાન કર્યા વિના હું પાછો આવ્યો, એ મારી ભૂલ થઈ. ” સુમંતરાયનું આવું ગાંડાના જેવું બોલવું સાંભળીને મુરારિ ખડખડ હસીને બોલ્યો: “ બહેન, એ-જીનીઅર સાહેબ નક્કી કોઈ મકાનના નકશા સંબંધીનો

વિચાર કરતા કરતા સ્નાન કરવા ગયા હશે અને તેથી પોતે શું કામ કરવા આવ્યા છે તે યાદ નહિ રહેવાથી સ્નાન કર્યા વિના ઘેર પાછા આવ્યા આવ્યા છે. તે સમુદ્રને કિનારે બેસીને જમીન ઉપર અંક તાણીને નકશો કાઢવા મંડ્યા નહિ એટલાં આપણે નસીબદાર, નહિતો બપોર થાત તોએ ઘેર આવવાનું સૂઝત નહિ અને આપણે તેમની શોધ કરીને આકી જાત. ”

મુરારિનું એ બોલવું સાંભળીને સુમંતરાય હસીને બોલ્યો: “ મુરારિ ! તમને પણ તમારી બહેનની હવા લાગી હોય એમ જણાય છે. ”

હિમાગિની પણ હસતી હતી. તે સ્વામીનું આ વાક્ય સાંભળીને બોલી: “ એની બહેનની હવા લાગી કેમ ? ”

“ તુ બોલવામાં બહુ ચતુર છે એટલે મુરારિને પણ તારી અસર થાય જ. ”

“ મને બોલવાની ચતુરાઈ તો તમે શીખવી છે, માટે મુરારિને પણ તમારી અસર થઈ છે, એમ કહો-મારી નહિ. લ્યો હવે નહાવું છે કે નહિ ? બધી રસોઈ તો તૈયાર થઈ ગઈ છે. ”

“ તમે ખાવા બેસી જાઓ, હું હમણાં નાહીને આવું છું. ”

“ બપોર થવા આવ્યા છે, હવે અત્યારે દરિયાકિનારે નહિ જતાં અહીં જ નાહી લ્યોને ? ”

“ ના, ના, અહીં નહિ; સમુદ્રમાં નાહી આવું. સમુદ્રમાં સ્નાન કરવાથી જે તૃપ્તિ થાય છે, તે તૃપ્તિ ઘેર સ્નાન કરવાથી થતી નથી. વળી બ્યાંસુધી અહીં રહીએ છીએ ત્યાંસુધી તો સમુદ્ર-સ્નાન કરું, પછી તો બારે માસ ઘેર સ્નાન કરવાનું છે જ. ”

એમ કહીને સુમંતરાય જવાને તૈયાર થયો, એટલામાં મુરારિ બોલ્યો: “ હું તમારી સાથે આવું ? ”

સુમંતરાય બોલ્યો: “ કેમ તમે નાહ્યા નથી ? ”

“ હું નાહ્યા તો છું, પરંતુ તમે કદાચ ફરીથી ભૂલી જાઓ, એટલા માટે તમારી સાથે આવું ! ”

“ જાઓ, જાઓ, મસ્કરી શું કરો છો ? ” એમ કહીને સુમંતરાય ચાલતો થયો.

રસ્તામાં ચાલતાં ચાલતાં પાછળથી ગાડીને અવાજ સાંભળીને તેણે પાછળ ફરીને જોયું, તો જે ગાડીમાં બેસીને શિશિરચંદ્રની પત્ની

અને તેની બહેન ચાલ્યાં ગયાં હતાં તે જ ગાડી પાછી સ્નાન કરવાના ઘાટ તરફ આવે છે. ગાડીમાં કેણુ આવે છે, તે જોવાને માટે તે રસ્તાની એક બાજુએ ઉભો રહ્યો. તુરત જ તેની પાસે થઈને ગાડી પસાર થતાં તેની અંદર બેઠેલો મનુષ્ય ઝાળખાઈ આવવાથી તેણે મોટા અવાજથી ખૂબ મારી: “ રણુછોડરાય ! ”

પ્રકરણ ૮ મું.

વિમળા.

ગણુપતરાયે વસસાડ છોડ્યા પછી ચંપકરાયે તેની શોધ કરવાને અનેક પ્રયત્નો કર્યા હતા, પરંતુ ગણુપતરાયની સાવચેતીથી તેના તે બધા પ્રયત્નો નિષ્ફળ નીવડ્યા હતા. એવી રીતે એક પછી એક એમ અગીઆર વર્ષો વીતી ગયાં, એ સમય દરમિયાન ચંપકરાય ગણુપતરાય તથા સુભંતરાયના કશા સમાચાર મેળવી શક્યો નહિ. બાલ્યાવસ્થામાં દીકરીનું લગ્ન કરીને તેણે પુત્રીને જન્મદુઃખિની કરી છે, એ શોચનાથી તેનું હૃદય નિરતર બળ્યા કરતું હતું. વિમળાની ઉંમર અસારે લગભગ સોળ વર્ષની થવા આવી હતી. તે બહુ સ્વરૂપવતી હતી. માતાપિતા તરફથી તે તેના દુર્ભાગ્યની વાત જાણી શકી નહિ, પરંતુ પાડોશી પાસેથી તેણે ઘણા દિવસો પહેલાં તે વાત સાંભળી હતી. કેટલીક સ્ત્રીઓ તેની શુભેચ્છક થવાનો ડોળ કરીને તેની પાસે આવીને કહેતી કે: “ તારો પતિ ગુમ થયાને અગીઆર વર્ષો થયાં, હવે એક વર્ષ ફક્ત બાકી રહ્યું છે. જો બાર વર્ષ પૂરાં થાય તો પછી તારે વિધવાનો વેષ ધારણ કરવો પડશે અને વિધવાનું આચરણ આચરવું પડશે. ”

એ સાંભળીને વિમળાની એક કન્ટા નામની બહેનપણી બોલી: “ પરંતુ સ્વામી જીવતા હોય તો ? ”

પાડોશની સ્ત્રીઓમાંની એક સુખદા નામની દોડડાહી સ્ત્રી બોલી: “ સ્વામી જીવતો હોય તોપણ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે જે સ્ત્રીના પતિને ગુમ થયાને બાર વર્ષો પૂરાં થાય, તે સ્ત્રીએ તેનો સ્વામી મરી ગયેલો સમજી તેનું શ્રાદ્ધ કરીને વિધવાનો વેષ ધારણ કરવો જોઈએ. ”

આ વાત સાંભળીને વિમળા કશું બોલી નહિ, પરંતુ તેના મનમાં અત્યંત ભય ઉત્પન્ન થયો. તે વિચાર કરવા લાગી કે: “ સ્વામીની સાથે

મને કદિ મેળાય થયો નથી, પાંચ વર્ષની ઉંમરે મારું લગ્ન થયું હતું; સ્વામીની સાથે મારે કાંઈ વાતચીત થઈ હોય, તો તે અસારે મને યાદ નથી, પરંતુ લગ્નની વાત થોડી થોડી યાદ છે ખરી. હું સમજાણી થઈ ત્યારથી મારા મનમાં મારા સ્વામીનું રટણ કર્યા કરું છું, પરંતુ શાસ્ત્રમાં આર વર્ષ પૂરાં થયે સ્વામીનું શ્રાદ્ધ કરી વિધવાનો વેપ ધારણ કરવાનું કહ્યું હોય, તો તે મારાથી કેમ થઈ શકશે ? કારણકે મને દૈવ વિશ્વાસ છે કે મારા સ્વામી હજી જીવતા છે. પતિ જીવતા હોવા છતાં જો હું લેમનું શ્રાદ્ધ કરું તો હું નરકની અધિકારિણી થાઉં. ગમે તેમ થાય, તો પણ હું તે કાર્ય કરવાની નથી. ”

અંપકરાયે વિમળાના દુર્ભાગ્યને માટે પોતાને અપરાધી માનીને વિમળાનું મન બીજી દિશાએ દોરવા માટે તેને શિક્ષણ આપવાનું કામ પોતે માથે લીધું. વિમળા જેવી સુંદર હતી, તેવીજ બુદ્ધિમતી તથા ગંભીર પ્રકૃતિની હતી. તેની આર વર્ષની ઉંમર થઈ એટલે અંપકરાયે કહ્યું. “ પુત્રી ! મારામાં જેટલી વિદ્યા હતી, તે બધી તને શીખવી દીધી છે. હવે જો તારે વધારે બહુવાની ઇચ્છા હોય, તો એક પંડિતને પગારદાર રાખી લઈએ. ”

વિમળા બોલી: “ ના, બાપા, હવે મારે વધારે બહુનું નથી. આપની પાસેથી જેટલી વિદ્યા બણી છું, તે બસ છે. ”

અંપકરાયે વિમળાને અંગ્રેજી શિક્ષણ બિલકુલ આપ્યું નહિ, પરંતુ ગુજરાતી અને સંસ્કૃત જેટલું પોતે જાણતો હતો તેટલું શીખવ્યું. એક દિવસ વિમળાએ તેની માતાને પૂછ્યું: “ મા, પાડોશની સ્ત્રીઓ કહે છે કે જે સ્ત્રીના ઘણીને ગુમ થયાને આર વર્ષ પૂરાં થાય, તે સ્ત્રીએ તેના પતિનું શ્રાદ્ધ કરીને વિધવાનો વેપ ધારણ કરવો પડે. શું તે સાચી વાત છે ? ”

વિમળાની માતા આંખોમાં આંસુ લાવીને બોલી: “ હા, આપણા દેશમાં એવો રિવાજ છે ખરો. ”

માની એ વાત સાંભળીને વિમળા બોલી: “ મા, તમે મારા બાપાને કહો કે તે જીવતા છે કે નહિ, એનો નિશ્ચય થયા વિના હું એ નિયમનું કદિ પાલન કરી શકીશ નહિ. એમ કરવામાં મારે તમારો ત્યાગ કરવો પડે, તો તે પણ કરવા હું તૈયાર છું. ”

અંપકરાયને પેન્શનનો સમય થવા આવ્યો હતો, તેની પ્રથમ એવી

ઘડિયા હતી કે અરજ કરીને થોડાં વર્ષ નોકરીની મુદત વધરાવવી, પરંતુ પોતાની ગૃહિણી પાસેથી પુત્રીની ઉપરોક્ત વાત સાંભળીને તેણે તે વિચાર છોડી દીધો. કન્યા ઉપર તેને બહુ વહાલ હતું. તેણે વિચાર કર્યો કે: “ નોકરી છોડી દેવી એટલું જ નહિ, પરંતુ વલસાડનો પણ ત્યાગ કરવો પડશે. ” જો કે વલસાડ તેની જન્મભૂમિ નહોતી, તોપણ પચીસ વર્ષથી તે વલસાડમાં નોકરી કરતો હતો અને ત્યાં તેણે પોતાનું મકાન પણ બંધાવ્યું હતું. ત્યાં રહેવાથી સામાજિક રીત-રિવાજનું ઉત્તંદ્રન થઈ શકે નહિ એટલા માટે વલસાડનો ત્યાગ કરવાનો તેણે સંકલ્પ કર્યો. કિન્તુ જતું ક્યાં ? જ્યાં જાય, ત્યાં સામાજિક રીત-રિવાજ તેની સાથે જ આવવાનો. બહુ વિચાર કર્યા પછી તેણે જોયું કે સુરતમાં સામાજિક વિધિનું એટલું બધું પ્રાધાન્ય નથી. તેથી જો સુરત રહેવા જાઉં તો કશો વાંધો નહિ આવે. એમ ધારીને તે સુરત રહેવા ગયો.

અંપકરાયનો મોટો પુત્ર આનંદરાય વિમળા કરતાં લગભગ દસ વર્ષ મોટો હતો. આનંદરાય પછી અંપકરાયને બીજા એ પુત્રો થયા હતા, પરંતુ તેઓ સૂનિકા-ગૃહમાંથી જ માતા-પિતાનું લહેલું લેધને વિદાય થયા હતા. વિમળા સૌથી નાની હતી, તેથી વિમળાને માટે તે વલસાડનો ત્યાગ કરે એમાં કાંઈ નવાઈ ન હતી. આનંદરાય આ વખતે સુરતની હાઈસ્કૂલમાં શિક્ષકનું કામ કરતો હતો. અંપકરાયે સુરત આવી પુત્રની સાથે વાતચીત કરીને એક મકાન વેચાતું લઈ લીધું અને થોડા દિવસની અંદર વલસાડ સાથેનો બધો સંબંધ છોડી દેધને સુરતમાં રહેવાનું કર્યું. આ કારણથી સુમંતરાયે તેના પિતાના મૃત્યુ પછી વલસાડમાં વિમળાની શોધ કરેલી, પરંતુ તેના કશા સમાચાર મળી શક્યા ન હતા. સુરત આવ્યા પછી ત્રણ વરસે વિમળાના પિતાનું મૃત્યુ થયું અને ત્યારપછી છ મહિનાની અંદર તેની માતાએ પણ તેનું અનુસરણ કર્યું.

સુરતમાં આનંદરાયનું મકાન શિશિરચંદ્રના મકાનથી બહુ દૂર ન હતું. તેથી વિમળા કોઈ કોઈ વખત સવિતાસુંદરીની પાસે બેસવા આવતી. એ રીતે સવિતાસુંદરીની સાથે વિમળાનો પરિચય પ્રતિદિન વધવા લાગ્યો. એક દિવસ વિમળાએ પોતાના દુઃખની બધી વાત સવિતાસુંદરીને કહી સંભળાવી. તે સાંભળીને સવિતાસુંદરીને તેના પ્રત્યે બહુ દયા ઉપજ્યો. તે વિમળાનો હાથ પકડીને બોલી: “ બહેન, મારે એકે મોટી

બહેન નથી, તેથી આજથી હું તમને મોટી બહેન તરીકે ગણું છું. બોલો, તમારી નાની બહેન પાસે તમે કોઈ કોઈ વખત બેસવા આવશોને ? ” વિમળા પણ સવિતાને બહુ ચાહતી હતી. ધીમે ધીમે તે બન્ને વચ્ચે એટલો બધો પ્રેમ બંધાય ગયો કે તેઓનાં હૃદય એક થઈ ગયાં-બન્ને સખીઓ બની ગઈ.

શિશિરચંદ્ર ચાલ્યા ગયા પછી વિમળા ધણોખરો વખત સવિતાસુંદરીની પાસે જ રહેતી હતી. ચાર વર્ષ પછી સવિતાસુંદરી એક વખત વિમળા પ્રત્યે બોલી: “ બહેન, માફ મન હવે સુરતમાં રહેવા ચાહતું નથી. ”

“ ત્યારે ક્યાં જઈને રહેવાની ઇચ્છા થાય છે ? ” વિમળાએ પ્રશ્ન કર્યો.

સવિતાસુંદરીએ પછી વિમળાની પાસે જગન્નાથપુરીમાં એક મંદિર બંધાવીને તે મંદિરમાં પોતાના સ્વામીની મૂર્તિ પધરાવવાની તથા વિધવાઓના આશ્રયને માટે એક અનાથાશ્રમ બંધાવવાની પોતાની ઇચ્છા જણાવી. વિમળાએ તેની આ ઇચ્છાને સંપૂર્ણ અનુમોદન આપ્યું. ત્યારપછી સવિતાસુંદરીએ વિમળાનો હાથ પકડીને કહ્યું: “ બહેન, તમારે મારી સાથે આવવું પડશે હોં ! ”

વિમળા બોલી: “ આવવામાં મને તો કશી હરકત નથી, પરંતુ મોટા ભાઈ રજા આપશે કે નહિ, એ એક સવાલ છે. ”

સવિતાસુંદરી બોલી: “ મોટા ભાઈ પાસેથી હું તમને રજા અપાવીશ. ”

સવિતાસુંદરી પણ વિમળાની માફક આનંદરાયને મોટા ભાઈ કહીને બોલાવતી.

આનંદરાય એક દિવસ કોલેજમાંથી આવીને બહારના ઓરડામાં બેસીને વર્તમાનપત્ર વાંચતો હતો, એટલામાં તેની પત્ની આવીને બોલી: “ સવિતા બહેન આવ્યાં છે, તે તમને બોલાવે છે. ”

પત્નીની વાત સાંભળીને આનંદરાય ચમકી ગયો. સવિતાસુંદરી કોઈ કોઈ વખત તેને ઘેર આવતી, તે વાત તે જાણતો હતો અને પોતાને મોટા ભાઈ કહીને બોલાવતી, તે પણ તે જાણતો હતો, પરંતુ સવિતાએ આજસુધીમાં કદિ પણ તેની સાથે કશું વાતચીત કરી ન હતી અને કદિ પણ તે તેની પાસે આવીને બેસતી પણ નહિ. છતાં આજે તે બોલાવે છે, તેનું કારણ શું હશે ? શું તેને માથે કાંઈ વિપત્તિ આવી પડી હશે? તે વર્તમાનપત્ર ફેંકી દઈને અંદર આવ્યો. સવિતાસુંદરી

તેને પ્રણામ કરીને બોલી: “ મોટા ભાઈ, હું તમારી પાસે ભિક્ષા માંગવા આવી છું. ”

એ સાંભળીને આનંદરાય દિગ્મુદ બની જઈને વિચાર કરવા લાગ્યો: “ સવિતાસુંદરીને રાજના જેટલી સમૃદ્ધિ અને વૈભવ છે અને મને ફક્ત સો રૂપીઆ માસિક પગાર મળે છે, તો હું સવિતાસુંદરીને શી ભિક્ષા આપી શકું ? ”

તેને કશો જવાબ આપ્યા વિના છાતો ખેસી રહેલો જોઈને સવિતાસુંદરી બોલી: “ મોટા ભાઈ, હું બહુ મોટી આશા રાખીને તમારી પાસે ભિક્ષા માંગવા આવી છું. બોલો આપશો કે નહિ ? ”

આનંદરાય આશ્ચર્યમાં ગરકાવ થઈને બોલ્યો: “ તમે શું બોલો છો, તે હું સમજી શકતો નથી. ”

સવિતાસુંદરી પુનઃ બોલી: “ હું આપની પાસે ભિક્ષા માંગવા આવી છું. ”

આનંદરાય બોલ્યો: “ મારી પાસે શું છે તે હું તમને ભિક્ષા આપી શકું બહેન ? ! ”

“ તમારી પાસે જે છે, તેની જ હું માંગણી કરું છું. બોલો, આપશો ? ”

“ તે લઈને તમે સતોષ પામશો બહેન ? ” આનંદરાયે જણાવ્યું.

“ હા, હું જે માગુ તે આપશો તો હું બહુ જ સતોષ પામીશ. ”

“ બહુ સાફ, ત્યારે માંગી લ્યો, મારી પાસે હશે તો હું ના નહિ કહું. ”

સવિતાસુંદરીએ વિમળાનો હાથ પકડીને કહ્યું: “ વિમળાબહેન મને આપો, ભાઈ. ”

આનંદરાય જરા હાસ્ય કરીને બોલ્યો: “ વિમળાને તમે લઈને શું કરશો, બહેન ? ”

“ હું જગન્નાથપુરી જઉં છું, ને તેમને મારી સાથે લઈ જઈશ. ”

આનંદરાયની પત્ની અલારસુધી કશું બોલ્યા વિના ખેસી રહી હતી. તે બોલી: “ લઈ જાઓ બહેન, તમારી માંગણીનો અમે અસ્વીકાર શી રીતે કરી શકીએ ? ”

સવિતાસુંદરી બોલી: “ મારી માંગણી તમે કયુલ રાખો છો, ને માટે હું તમારો મોટો ઉપકાર માનું છું અને મારાં અહોભાગ્ય સમગ્ર હું. ”

પ્રકરણ ૯ મું.

માનસિક ચાંચલ્ય.

સવિતાસુંદરી જગન્નાથપુરીમાં જે મંદિર તથા અનાયાશ્રમ બંધાવતી હતી, તેની બધી વ્યવસ્થા રણુછોડરાય એન્જનીઅર કરતો હતો. મંદિર તથા આશ્રમના નકશાઓ પણ તેણે જ તૈયાર કર્યા હતા. એટલા માટે મંદિર તથા આશ્રમનું કામકાજ જોવા માટે તેને વચ્ચે વચ્ચે ઘણી વાર જગન્નાથપુરીમાં આવવું પડતું. તે આજ સવારે આક્રિયાથી જગન્નાથપુરી આવ્યો હતો. સવિતાસુંદરી તથા વિમળા સાગર-સ્નાન કરીને પાછી આવી એટલે રણુછોડરાયને પણ સાગર-સ્નાન કરવાની ઇચ્છા થઇ. તે ગાડી છોડી નાંખવાની કોચમેનને ના કહીને તુરત જ નહાવા જવાની તૈયારી કરીને ગાડીમાં બેઠો. ગાડી સમુદ્ર તરફ એકદમ દોડવા લાગી. રસ્તામાં જતાં જતાં એકાએક કોણએ “ રણુછોડરાય ! ” એમ કહીને યુમ મારી. બહાર દૃષ્ટિ કરતાં જ ગાડી ઊભી રખાવીને તે નીચે ઉતરી પડ્યો. સુમતરાય પણ એટલી વારમાં તેની પાસે આવી પહોંચ્યો. રણુછોડરાય સુમતરાયને કુશળ સમાચાર પૂછ્યા પછી બોલ્યો: “ તમે અહીં કેટલા દિવસથી આવ્યા છો ? ”

પ્રત્યુત્તરમાં સુમતરાય બોલ્યો: “ હું લગભગ પંદરેક દિવસથી અહીં આવ્યો છું, તમે ક્યારથી આવ્યા છો ? ”

રણુછોડરાય—“ આજ સવારે જ હું અહીં આવ્યો છું, પરંતુ મારે વચ્ચે વચ્ચે ઘણી વાર અહીં આવવું પડે છે. વાર, તમારા શા અપ્પર છે ? ”

સુમતરાય—“ હું હાલમાં સિદ્ધ-લીવ ઉપર છું અને તેનો લાભ લઇને હવા ફેર માટે અહીં કેટલાક દિવસ માટે સમુદ્ર-સ્નાન માટે આવ્યો છું. ”

રણુછોડરાય—“ અને વળી કહેને કે સાચે સાચે જગદીશના દર્શનનો પણ લાભ લેવા. કેમ ખરું ? ”

સુમતરાય—“ વાર, અત્યારે તમે ઉતર્યા છો ક્યાં ? ”

રણુછોડરાય—“ શેઠને ઘેર. ”

સુમતરાય—“ શેઠને ઘેર ! શેઠ વળી કાણ ? ”

રણુછોડરાય—“ જોમની નોકરી કરું છું, તે શેઠ. ”

સુમંતરાય—“ તમે તો ચાકિયાની ખાણના મેનેજર અને એન્જનીઅર છો ને ? ”

રણુછોડરાય—“ એકલી ફક્ત ચાકિયાની ખાણનો મેનેજર છું, એમ નહિ, પરંતુ ગિરિડિહ, હુનરીબાગ અને ચાકિયા એ ત્રણે ખાણો ઉપર મારે દેખરેખ રાખવી પડે છે. ત્યારપછી ધલભૂમમાં પથરની એક ખાણ છે, ત્યાં પણ મારે તપાસ કરવા જવું પડે છે. ”

સુમંતરાય—“ શિશિરચંદ્રની સ્ત્રી અહીં જે મંદિર તથા આશ્રમ અંધાવે છે, તેની ઉપર પણ તમારે દેખરેખ રાખવી પડે છે કે ? ”

રણુછોડરાય—“ હા, તે કામ પણ મારે તપાસવું પડે છે, શું કરું ? છુટકો છે કાંઈ ? ”

સુમંતરાય—“ કેમ છુટકો કેમ નહિ ? ”

રણુછોડરાય—“ શેઠની ગેરહાજરી છે મારે. ”

સુમંતરાય—“ શિશિરચંદ્ર ક્યાં છે ? ”

રણુછોડરાય—“ શિશિરચંદ્ર જાણે અને ભગવાન જાણે. ”

રણુછોડરાયની પાસેથી તે બંને સ્ત્રીઓ કાણુ છે, તે જાણી શકાય એમ હોવાથી સુમંતરાય બોલ્યો: “ શિશિરચંદ્રની પત્ની અને તેની બહેન થોડી વાર પહેલાં સાગર-સ્નાન કરવા ગયાં હતાં, તે જ કે ? ”

રણુછોડરાય—“ હા, પરંતુ તેઓ સગી બહેનો નથી. ”

સુમંતરાય—“ મને એક ગુજરાતી ગૃહસ્થે કહ્યું કે તે બંને જાણીઓમાં એક શિશિરચંદ્રની પત્ની અને બીજી તેની બહેન છે. ”

રણુછોડરાય—“ હા, તે તેનું કહેવું ખોટું નથી. તે બંને પરસ્પર સગી બહેનોના જેટલો જ પ્રેમ રાખે છે; પરંતુ તે સગી બહેનો નથી કિન્તુ ધર્મની બહેનો છે. વળી મારી શેઠાણી વિમળાને બહેન કહીને જ બોલાવે છે. ”

વિમળાનું નામ સાંભળીને સુમંતરાયે ચમકી ઉઠીને આશ્ચર્યપૂર્વક પ્રશ્ન કર્યો: “ વિમળાનું ઘર ક્યાં છે, તે કાણુ છે ? ”

રણુછોડરાય—“ તે હું જાણતો નથી, પરંતુ તે પણ એક જન્મ-દુઃખિની બાઈ છે. તદ્દન આલ્પવસ્થામાં તેનું લગ્ન થયું હતું અને ત્યાર-પછી કાંઈ કારણથી તેના સસરાએ તેનો ત્યાગ કરીને પુત્રને ફરીથી પરણાવ્યો. ”

સુમતરાયની શુદ્ધિ હવે લોપ થવા લાગી. હૃદય મોટા અવાજથી થડકવા લાગ્યું અને આંખોમાં આંસુ આવી ગયાં. તે બહુ પ્રયત્ને હૃદયનો ઉબરો શમાવી દઈને ખોખરા અવાજથી બોલ્યો: “ ત્યારપછી ? ”

રણુછોડરાય—“ ત્યારપછી શું ? કુળવાનને ઘેર જે રીત-રિવાજ ચાલતો હોય તે પ્રમાણે યોગ્ય નિયમનું પાલન કરીને વિમળા તેના બાપને ઘેર રહેવા લાગી. તેના પતિએ પણ કશી તેની શોધ કરી નહિ. કેટલાક વર્ષો પહેલાં સુરતમાં મારી શેઠાણીની સાથે તેને ઓળખાણ થઈ. ત્યારથી તે બન્ને જણીએ ધર્મની બહેનો થઈ છે. તે બન્ને બહેનો રૂપમાં અને ગુણમાં એક બીજાને હરાવે તેવી છે. બગવાને તેઓના નસીબમાં આવું દુઃખ લખ્યું હશે તે કોણ જાણી શકે ? બન્ને વચ્ચે બહુ સ્નેહ છે. શિશિરચંદ્ર ગુમ થયા પછી તે બન્ને જણીએ ઘણું ભાગે સાથે જ રહે છે. ”

સુમતરાય વિચાર કરવા લાગ્યો: “ નકી એ મારી જ વિમળા બાલ્યાવસ્થામાં તેનું લગ્ન થયેલું, સસરાએ તેનો લાગ કરેલો અને નામ પણ વિમળા. એ બધું મળતું આવે છે. તેનું મુખ જોઈને પણ મને તે વિમળા જ છે એમ વહેમ આવ્યો હતો. ”

વધારે નિશ્ચય કરવા માટે તે બોલ્યો: “ બહુ સારું, રણુછોડરાય ! તમે વિમળાના પિતાનું નામ કહી શકશો ? ”

રણુછોડરાય—“ તેના પિતાનું નામ તો હું પ્રથમ જાણતો હતો, પરંતુ હાલમાં ભૂલી ગયો છું, તોપણ તેના બાઈનું નામ આનંદરાય છે અને તે સુરતની હાઈસ્કૂલમાં શિક્ષક છે. ”

ઉત્સુકતાપૂર્ણ કંઠે સુમતરાયે પ્રશ્ન કર્યો: “ તેના પિતાનું નામ અંપકરાય તો નહિ ? ”

રણુછોડરાય—“ હા, હા, અંપકરાય જ તેના પિતાનું નામ. તે વલસાડમાં પ્રથમ નોકરી કરતા હતા અને ત્યાં જ તેની કન્યાનું તેણે લગ્ન કર્યું હતું. હવે આવો, ગાડીમાં બેસો, સ્નાન કરી આવીએ; અપોદ થવા આવ્યા છે. ”

યંત્રથી ચાલતા પુતળાની માફક સુમતરાય રણુછોડરાયની સાથે ગાડીમાં બેઠો. તે મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો: “ એ જ મારી વિમળા, એ જ મારી બાલ્યકાળની સહચરી, એ જ પતિવિરહિની-ચિરદુઃખિની વિમળા ! એને માટે મેં કેટલા પૈસા ખર્ચ્યા, કેટલી શોધ કરી ? જોઈને

તુરત જ હું તેને ઓળખી ગયો. તેની સ્મૃતિ હું એક દિવસને માટે પણ કદી ભૂલી શક્યો નથી. ”

એ પ્રમાણે વિચાર કરતો કરતો તે હર્ષ અને વિષાદમાં દિગ્મઠ બની ગયો. પ્રથમ તો તેણે વિચાર્યું કે રણછોડરાયને બધી વાત ખુલ્લી કરીને જણાવી દઉં, પરંતુ પાછળથી તેના મનમાં કાંઈક આવવાથી તે વાતને ફેરવીને બોલ્યો: “ વિમળા અમારી કુળવધૂ છે, તેની શોધ કરવા માટે અનેક પ્રયત્નો કર્યા છતાં કશો પત્તો લાગ્યો નથી. ભગવાનની કૃપાથી આજ તેનો પત્તો મળ્યો છે, તેથી આજ અપોરે હું તેને મળવા આવીશ. ”

રણછોડરાયે સુમંતરાયની એ વાત સાંભળીને પ્રશ્ન કર્યો: “ તેનો સ્વામી જીવતો છે કે ? ”

સુમંતરાય—“ હા, જીવતો છે. ”

રણછોડરાય—“ ક્યાં છે, તે તમે જાણો છો ? ”

સુમંતરાય—“ હા, જાણું છું; ને ઘણા દિવસથી તેની પત્નીની શોધ કરે છે. ”

એ સાંભળીને આંખમાં આંસુ લાવીને રણછોડરાય બોલ્યો: “ તેમને ખબર આપો, એટલે તે આવીને તેને લઈ જાય. અહા ! મિત્રારી આજ-સુધી પતિ વિના મહા દુઃખ પામતી હતી, તેની પ્રત્યે હવે ધન્યરે દયા કરી. ”

રત્નન કરી રહ્યા પછી રણછોડરાયે સુમંતરાયને તેના ઘર પાસે ગાડીમાંથી ઉતારી મૂક્યો. ગાડીમાંથી ઉતરતાં સુમંતરાય બોલ્યો: “ આજ સાંજે હું વિમળાદેવીને મળવા આવીશ, પરંતુ જ્યાંસુધી હું તેને એક વાર નજરે જોઈને ખાતરી કરે નહિ, ત્યાંસુધી તમે મારું નામ તેને જણાવશો નહિ. ”

રણછોડરાયે કહ્યું: “ તેનું કારણ શું ? ”

સુમંતરાયે જણાવ્યું: “ તેનું કારણ કાંસે તમે જાણી શકશો. ”

રણછોડરાયે તેની ફેફાણીને ઘેર જઈને માત્ર એટલા જ સનાચાર આપ્યા કે: “ વિમળાદેવીના શ્વસુરપક્ષનો કોઈ એક માણસ આજ સાંજે મળવા માટે અહીં આવશે. ”

એ સમાચાર સાંભળીને વિમળા વિચારમાં પડી: “ સસરાને ઘેરથી મને મળવા માટે કોણ આવશે ? હું તો કોઈને ઓળખતી નથી. હું તો ફક્ત મારા સસરાનું અને મારા પતિનું નામ જ જાણું છું. સ્વામીને તો મેં ઘણાં વર્ષોથી નજરે પણ જોયા નથી, અને મારા સસરા

તો મૃત્યુ પામ્યા છે, એમ મેં સાંભળ્યું હતું. ત્યારે શું મારા પતિ મારી શોધ કરે છે ? શું તે માનવા જેવી વાત છે ? શું આજ આંટલા દિવસે વિમળા તેમને સાંભરી આવી ? પરંતુ તેમણે તો બીજી વાર લમ કહ્યું છે અને આંટલા દિવસમાં કદિ પણ તેમણે મારી ખબર તો લીધી નથી, તો પછી મને મળવા કોણ આવનાર છે ? હું તો કોઈને ઓળખતી પણ નથી, અજાણ્યા મનુષ્યની સાથે કેવી રીતે હું મળી શકું ? ના, ના, હું કોઈને મળવાની નથી. જે મને મળવા આવશે, તે કોણ છે, અને શામાટે મને મળવા આવ્યા છે, તે જ્યાંસુધી મારા જાણવામાં આવે નહિ, ત્યાંસુધી હું તેમની સાથે બોલી શકીશ નહિ.”

સુમંતરાય ગાડીમાંથી ઉતરીને જ્યારે ઘેર ગયો, ત્યારે તેની પ્રકૃતિ ટેકાણે ન હતી. ખાવા બેઠો ત્યારે મીઠું લેવા જતાં દૂધની વાટકીમાં લાથ નાંખ્યો, અને સાપુસોખાની કાંજ લેવાની પત્રાવળીમાં જળ રેડી દીધું. હિમાંગિની તેની આવી વિચિત્ર પ્રકૃતિ જોઈને વિસ્મય પામીને બોલી: “ તમને શું થયું છે ? ”

ચમકી જઈને સુમંતરાય બોલ્યો: “ કાંઈ નહિ ! ”

હિમાંગિનીએ પત્રાવળીમાંથી પાણી કાઢી નાંખીને થોડી કાંજ પીરસી, તે કાંજ ખાઈને સુમંતરાય ઉડી નીકળ્યો. તેણે કશું ખાધું નથી એમ જોઈને હિમાંગિની બોલી: “ તમને આજ કાંઈક થયું હોય, એમ જણાય છે, આલો સ્મૃતિ જાઓ. આજ જે તમે તમારા કાગળોને અડે તો હું તે બધા કાગળોને બાળી નાખીશ. એ કાગળોએ જ તમને ગાંડ કરી મૂક્યા અને માંદા પાડ્યા છે. કાગળો તો મારી શકાયનું કામ કરે છે. કાગળોને હું મારી શકાય જ સમજું છું. ”

હિમાંગિનીની વાત સાંભળીને સુમંતરાય મનમાં બોલ્યો: “ કાગળ પત્રોને તું શકય ન ગણુ તોપણ તારે એક ખરી શકય છે. તેની સાથે તું કેવી રીતે વર્તશ એ ચિંતામાં હું પડ્યો છું. ”

સુમંતરાય હિમાંગિનીની સલાહ પ્રમાણે કાગળપત્રોને નહિ અડતાં સ્મૃતિ ગયો. હિમાંગિની તેનું માથું દાખવા લાગી. સુમંતરાયે તેને જમી લેવાનું કહ્યું, કિન્તુ હિમાંગિની જમવા નહિ જતાં બોલી: “ હમણાં મારે ખાવું નથી, તમે ઉઘી જશો પછી ખાઈશ. ”

સુમંતરાય આંખો મીચીને ઉઘી ગયાનો દેખાવ કરીને શાન્ત સ્વરે સ્વામીને ઉઘી ગયેલો જોઈને હિમાંગિની ખાવા ગઈ. સુમં-

“ અહો! આ તે માનવી કે દેવી ? ! ”

૬૫

તરાય વિચાર કરવા લાગ્યો: “ વિમળાને હું જ્યારે મળવા જઉં, ત્યારે તેને શું કહું ? શું કહીને તેની મારી માંગુ ? શું તે મને માફ કરશે ? શું તે મારા પર વિશ્વાસ લાવશે ? મેં ફરીથી લગ્ન કર્યું છે, તેથી શું તે મારે તિરસ્કાર નહિ કરે ? ”

એ પ્રમાણે અનેક પ્રકારની ચિન્તાઓથી તેનું મન વ્યાકુળ થઇ ગયું. તે ઉત્સુકતાથી સાંજ પડવાની રાહ જોવા લાગ્યો. હિમાંગિની આમને આવ્યા પછી સ્વામીની પાસે સૂઈને પંખાવની પવન નાંખવા લાગી. થોડી વારમાં તે ઉઘી ગઇ.

“ ચાર વાગે સુમંતરાય પથારીમાંથી ઉઠ્યો એટલે હિમાંગિની પણ નિદ્રામાંથી જાગી ગઇ. તે બોલી: “ હજી બહુ વાર છે, સૂરજનો તાપ પણ હજી ઓછો થયો નથી; મારે થોડી વાર સૂઈ રહો. સાંજ પડે ત્યારે સમુદ્રને કિનારે ફરવા જજો. હું પણ તમારી સાથે આવીશ. ”

સુમંતરાય—“ હું આજે એક વાર રણુછોડરાયને મળી આવું, તે અહીં પુરીમાં આવ્યા છે. તેમને મેં કહ્યું છે કે સાંજે હું તમને મળવા આવીશ. ”

હિમાંગિની—“ થોડી વાર પછી જજો, હજી સૂર્યનો તાપ બહુ છે. ”

સુમંતરાય—“ ચાર વાગ્યા છે. હજી હાથ-મોઢું ધોઈને કપડાં પહેરીશ એટલે પાંચ થશે; તે વખતે સૂરજનો તાપ ઓછો થઇ જશે. તું મુરારિને સાથે લઈને સમુદ્રને કિનારે ફરવા જજો. ”

એમ કહીને સુમંતરાય હાથ-મોઢું ધોઈ, કપડાં પહેરીને સવિતા-સુંદરીના ઘર તરફ રવાના થયો.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

“ અહો ! આ તે માનવી કે દેવી ? ! ”

સવિતાસુંદરીને ઘેર જઈને સુમંતરાયે સાંભળ્યું કે રણુછોડરાય મંદિરની તપાસ કરવા ગયો છે, તેથી તે મંદિરે જઈને રણુછોડરાયને મળ્યો. રણુછોડરાય તેને જોઈને બહુ આનંદ પામ્યો, કારણકે સુમંતરાય પણ એન્જનીઅર હતો અને વળી તેની સાથે એક જ સ્કૂલમાં ભણેલા હતા. રણુછોડરાયે આમહથી સુમંતરાયને મંદિરના નકશા અને તેની

રચના વગેરે બતાવ્યાં. સુમંતરાય તે સઘળું જોઈને અત્યંત સંતુષ્ટ થઈને બોલ્યો. “ નકશા બહુ જ સારા થયા છે. આ રીત સિવાય બીજી કોઈ પણ રીતે આવા સારા નકશા થઈ શકે જ નહિ. આજસુધી તમે માટી, પથરા વગેરે ખાણમાંથી કઢાવવાનું કામ કર્યું, તેમ છતાં નકશા કાઢવાની વિધિ બૂઠ્યા નહિ, એ બહુ આશ્ચર્યની વાત છે ! ”

રણુછોડરાય એન્જનીઅર કોલેજમાં નકશા કાઢવામાં સૌ કરતાં એક હતો. સુમંતરાયને મોઢેથી પોતાની પ્રશસા સાંભળીને તે બહુ હર્ષ પામ્યો. થોડી વાર પછી રણુછોડરાયે સુમંતરાયને સાથે લઈને ઘેર આવીને ઘરમાં સમાચાર કહેવરાવ્યા. તુરત જ એક દાસી આવીને બોલીઃ “ મારી મામીએ આપનું નામ શું છે, તે પૂછાવ્યું છે. ”

સુમંતરાયે જવાબ આપ્યો. “ નામ કહેવાથી તે ઝાળખી શકશે નહિ, પરંતુ તમારી માસીને એમ કહો કે, વલસાડના રહીશ ગણુપતરામનઃ દીકરા તમને મળવા આવ્યા છે. ”

દાસીએ આવીને વિમળાને તે પ્રમાણે કહ્યું. વિમળાએ વિચાર કર્યો કે. “ ત્યારે ધણું કરીને તે મારા દિયર હશે, એમ મને લાગે છે, માટે મળવાની ના કહેવી એ સાફ કહેવાય નહિ. ”

એમ વિચાર કરીને વિમળાએ સવિતાસુંદરીની સલાહ પૂછી. સવિતાસુંદરીએ દાસીને કહ્યુંઃ “ એમને અદર બોલાવી લાવ. ”

એમ કહીને સવિતાસુંદરી બીજા ઝોરડામાં જતી રહી. એક ક્ષણવારમાં દાસી સુમંતરાયને લઈને પાછી આવી. સુમંતરાયને ઘરમાં પ્રવેશ કરતો જોઈને વિમળાએ વિચાર્યું કેઃ “ આજ સવારે સમુદ્રને કિનારે જે પુરૂષ મારી સામે એકદૃષ્ટિથી જોઈ રહ્યો હતો, તે જ આ પુરૂષ છે. ”

તેણે લાંબો ધૂમટો તાણીને દાસીને તેમને બેસવા માટે આસન આપવાનું કહ્યું. દાસી સુમંતરાયને આસન આપીને બહાર ચાલી ગઈ.

સુમંતરાય આસન ઉપર બેસીને વિમળાની સાથે કેવી રીતે વાતચીત કરવી, તેનો નિર્ણય કરી શક્યો નહિ. ચૂપ બેસી રહેવું, તે પણ સાફ નહિ, કારણકે તેમ કરવાથી વિમળા તેના મનમાં શું ધારે ? તે હિંમત લાવીને બોલ્યોઃ “ આપના પ્રથમના લગ્નની વાત આપને યાદ—”

એટલું બોલીને તે શરમાઈ જઈને વિચાર કરવા લાગ્યો કે શું બોલવા જતાં શું બોલાઈ ગયું ! વિમળા પણ વિચારમાં પડી કેઃ “ આ

“ અહો ! આ તે માનવી કે દેવી ? ! ” ૬૭

કોણ છે ? કોઈ ગાંડો માણસ હોય, એમ લાગે છે. મારા પ્રથમના લમની વાત એ શું ? શું સ્ત્રીઓનાં કાંઈ એ વાર-ત્રણ વાર લમ થતાં હશે ? મારો દિયર હોવાની ઝાળખાણુ આપે છે, પરંતુ આ કોણ છે, તે બહુ શકાતું નથી. તે વખતે સમુદ્રને કિનારે મારી સામે જેવી રીતે તે જોઈ રહ્યો હતો, તેવી જ રીતે અત્યારે પણ મારી સામે જોઈ રહ્યો છે. આ કોઈ સારો માણસ હોય એમ મને લાગતું નથી. દિયર હોય કે ગમે તે હોય, પરંતુ તેની સાથે બેસવું મને ઉચિત નથી. ”

એમ વિચાર કરે છે એટલામાં સુમતરાય પ્રકૃતિને શાન્ત કરીને બેઠો. “ ઘણી જ નાની ઉંમરમાં આપતું લમ થયું હતું. આપ કદિ અમારે ઘેર આવ્યાં ન હતાં; અપરાધની સાથે મારા પિતાને વિવાદ થવાથી આપની સાથેનો બધો સંબંધ મારા પિતાએ તોડી નાંખ્યો હતો. મારા પિતાના મૃત્યુ પછી સુમતરાયે આપની શોધ કરવાને અનેક પ્રયત્નો કર્યા હતા, કિન્તુ આપનો કશો પત્તો મળી શક્યો ન હતો. એવામાં એકાએક રણછોડરાય પાસેથી આપના સમાચાર સાંભળીને આપને મળવા માટે હું આવ્યો છું. ”

પોતાના પતિનું નામ સાંભળીને વિમળાનું હૃદય ચક્રવા લાગ્યું. તે નક્કી પોતાનો દિયર છે, એમ સમજીને બોલી : “ તમારા મોટા ભાઈ કુશળ છેની ? ”

“ મારા મોટા ભાઈ ! ” સુમતરાય ચમકી જઈને બોલી ઉઠ્યો : “ મારા મોટા ભાઈ ! ”

તુરંત જ મનમાં સહેજ હસીને તે બોલ્યો : “ હા, કુશળ છે, પરંતુ આપની શોધ નહિ લાગવાથી, તે બહુ ચિન્તાતુર રહેતા હતા. ”

“ એ સાંભળીને મારે પણ બહુ રાજ થયું જોઈએ કારણકે આજે વીસ વર્ષે તેમના મનમાં મારે વિષે ચિન્તા ઉત્પન્ન થઈ એ ખુશ થવા જેવું છે ! વાર, તમારી બાબી કુશળ છે ? ”

“ હા કુશળ છે. ”

“ તમારા મોટા ભાઈ હાલમાં ક્યાં છે ? ”

“ અહીં પુરીમાં જ છે. ”

“ પુરીમાં જ છે ? ”

“ હા, પુરીમાં જ છે. ”

વિમળાએ વિચાર કર્યો : “ અહીં પુરીમાં જ છે અને મારા સમાચાર

તેમને મળ્યા છે, છતાં પોતે નહિ મળવા આવતાં બાધને મારી પાસે મોકલ્યા છે. ”

એ સાંભળીને તેના મનમાં બહુ કષ્ટ ઉત્પન્ન થયું. તે મનમાં પુનઃ વિચાર કરવા લાગી: “ તે પોતે મને મળવા આવ્યા નહિ, તો હું તો સ્ત્રીભક્તિ કરેવાઉં, હું તેમને મળવા શી રીતે જઉં? બલે જેવી તેમની ઇચ્છા. ”

એમ વિચાર કરીને વિમળા લાંબો નિસાસો નાંખીને બોલી: “ તમારા બાધએ શું તમને મારી શોધ કરવા મોકલ્યા છે? ”

સુમંતરાય અત્યાસ્થ થી બહુ કષ્ટે ધીરજ રાખી રહ્યો હતો, પરંતુ હવે તેની ધીરજ રહી શકી નહિ. તે ગદ્ગદ કંઠે બોલ્યો: “ ના, વિમળા, હું પોતે જ આવ્યો છું. વિમળા, આ વીસ વર્ષની અંદર એક દિવસ પણ હું તને વિત્તરી શક્યો નથી. તારી મૂર્તિ મારા હૃદયમાં તે આલ્યાવસ્થાથી જ અકિત થએલી છે. આજે સમુદ્રતીરે તને જોતાં જ તું મારી વિમળા જ છે, એમ હું તને ઓળખી ગયો હતો. ”

સુમંતરાયની એ વાત સાંભળીને વિમળા એકાએક શુદ્ધિ વિનાની બની ગઈ. તેની આંખો આગળ આપું જગત્ ફરવા લાગ્યું. તે વિહ્વળ કંઠે બોલી ઉઠી: “ તમે કોણ છો? તમે મને શું કહો છો? ”

“ હું તને કહું છું કે હું જ તારો કમનસ્વીય સ્વામી સુમંતરાય છું. ” એ સાંભળીને વિમળાનું શરીર ઘરૂઘરૂં કંપવા લાગ્યું. તેની શુદ્ધિ શોષ થઈ ગઈ. તે એકદમ જમીનપર પડી જવાની તૈયારીમાં હતી, એટલામાં સુમંતરાયે તુરત જ તેને બે હાથે પકડી લઈને પોતાના બોળામાં ઉંચકી લીધી. વિમળાનો શુદ્ધિ વિનાનો દેહ તેના બોળામાં દળી પડ્યો. સુમંતરાય ક્ષીણ કંઠે “ વિમળા-વિમળા ” કહીને તેને વારંવાર બોલાવવા લાગ્યો, પરંતુ કશો ઉત્તર મળ્યો નહિ. તેને ભય ઉત્પન્ન થયો કે આટલે દિવસે વિમળા પ્રાપ્ત થઈ છે અને હવે કદાચ મને છોડીને ચાલી તો નહિ જાય? તેની આંખોમાંથી આંસુની ધારાઓ વહેવા લાગી. તેણે તેની નાસિઝને હાથ અડકાડી જોયો, પરંતુ તે કશું જાણી શક્યો નહિ. હૃદય ઉપર હાથ મૂકી જોયો તો તે ધીમે ધીમે ઘડકતું જોવામાં આવ્યું. તેને વિશ્વાસ આવ્યો કે વિમળા જીવતી તો છે. તે ધીમે ધીમે પોતાના દુપટાવડે તેના મુખ ઉપર પવન નાંખવા લાગ્યો. તે પવનની અસરથી વિમળાના ચૈતન્યહીન દેહમાં ધીમે ધીમે

“ અહો ! આ તે માનવી કે દેવી ? ! ” ૬૯

ચૈતન્યનો સંચાર થવા લાગ્યો. તેણે આંખો ઉઘાડીને જોયું કે પોતે પોતાના સ્વામીના ખોળામાં સૂતી છે. તે મનમાં અત્યંત સતોષ માનવા લાગી. શુદ્ધિ આવવાથી તે મનમાં લજ્જા પામી જમને ઉઠવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગી, પરંતુ સુમંતરાયે તેને જોરથી પકડીને ખોળામાં સુવાડી રાખી અને પ્રથમની માફક વસ્ત્રના છેડાવડે પવન નાંખતો નાંખતો બોલ્યો: “ વિમળા, હું તારો અપરાધી છું, મને ક્ષમા કર. હું વીસ વર્ષની અંદર એક દિવસ પણ તને બૂઝી શક્યો નથી, પરંતુ મારા પિતા જીવતા હોવાથી હું તારી શોધ કરી શક્યો નહોતો, કારણકે મારા પિતાએ તેમ કરવાની ના કહી હતી. પિતાના મૃત્યુ પછી આ છેલ્લાં ત્રણ વરસમાં મેં તારી શોધ માટે અનેક પ્રયત્નો કર્યા હતા, કિન્તુ તારા કશા સમાચાર મને મળ્યા ન હતા. આજ સવારે સાગર-સ્નાન કરવા હું ગયો હતો, ત્યાં તને જોતાં વારજ હું તને ઝોળખી ગયો હતો. પરંતુ એક ગૃહસ્થને પૂજતાં તેમણે કહ્યું કે તું શિશિરચ્છ્રની પત્નીની બહેન છે, તોપણ મેં તેમનું કહેતું સાચું માન્યું નહિ. તારે વિષે નિર્ણય કરવા માટે હું બહુ વ્યાકુળ થઇ ગયો હતો. સદ્ભાગ્યે રણછોડરાયની સાથે મને મેળાપ થયો. તેમની પાસેથી તું મારી જ વિમળા છે એમ ખાત્રીપૂર્વક મારા જાણવામાં આવ્યું. ”

વિમળા એક ચિત્તથી સ્વામીની વાત સાંભળતી હતી, તે હજી પતિના ખોળામાં જ સૂતેલી હતી. સુમંતરાયની વાત પૂરી થતાં જ તે પોતાના કમળના નાળ જેવા કોમળ બન્ને હાથવડે સ્વામીને મળ્યું ન પકડીને બોલી: “ શું આ સ્વપ્ન છે, કે નક્કી તમે જ છો ? શું આ અભાગિનીને આટલે દિવસે તમે યાદ કરી ? ના, ના, આ સ્વપ્ન હોય એમ લાગે છે ! કદિ જો સ્વપ્ન હોય તો સ્વપ્નનો ભગ જ ન થાય તો સાઈ. એ સ્વપ્ન જોતી જોતી જ હું મરૂં, તો સાઈ. મેં આખી જીંદગી તમારો વિરહ સહન કર્યો છે, પરંતુ આ સ્વપ્નમાં તમારું મિલન થએલું જોઈને તે બધું દુઃખ નાશ પામ્યું છે. આ સ્વપ્નનો જો કદિ ભંગ થાય, તો હું હવે એ દુઃખ સહન કરી શકીશ નહિ. બોલો-બોલો, આ શું સત્ય છે કે સ્વપ્ન છે ? ”

“ સત્ય-સત્ય, વિમળા ! આ સ્વપ્ન નથી પરંતુ સત્ય છે. ” સ્વામીની વાત સાંભળીને વિમળાએ લાંબો નિસાસો નાંખીને પુનઃ બીની

શકે તેટલી શક્તિથી સુમતરાયને જોરથી પકડી રાખ્યો, જાણે કે “આજ આટલા દિવસે તે મળ્યા છે, તે પાછા જતા રહેશે તો હું શું કરીશ ?”

બહુ વાર સુધી કશું બોલ્યા વિના વિમળા તેના સ્વામીના મુખ સામે જોઈ રહી. પછી તે બોલી: “તમે કેટલા દિવસથી અહીં આવ્યા છો ?”

“લગભગ પંદરેક દિવસ થવા આવ્યા છે.” સુમતરાયે જવાબ આપ્યો.

“તમે અહીં એકલા આવ્યા છો ?”

“ના.”

વિમળાએ જાણ્યું કે તેની શોક્ય પણ અહીં આવી છે. તેના મુખમાંથી એક લાખો નિસાસો બહાર નીકળ્યો. તેણે વિચાર્યું: “સ્વામી મારા એકલીના નથી, પરંતુ મારી શોક્યના પણ સ્વામી છે.”

તે ધીમે ધીમે સ્વામીના ખોળામાંથી નીચે ઉતરી. તેની શોક્યના સમાચાર પૂછવાની તેને મરજી થઈ, પરંતુ કેવી રીતે પૂછવા, તે તેને સ્પષ્ટ થયું નહિ. તે કશું બોલ્યા વિના સ્વામીના મુખ સામે જોઈને બેસી રહી. સુમતરાય તેના યન્ને હાથ પોતાના હાથમાં પકડીને બોલ્યો: “વિમળા, મારે એક શોક્ય છે હોં ?”

“હા, મારા સાંભળવામાં આવ્યું હતું કે આપના પિતાજીએ આપનું બીજ વાર લગ્ન કર્યું છે.”

“તે લગ્ન વખતે મારા પ્રથમના લગ્નની વાત કોઈને કહેવી નહિ, તથા તે વાત તદ્દન ભૂલી જ જવી એવી મારા પિતાએ મને આજ્ઞા કરી હતી. જ્યાંસુધી તે જીવતા હતા, ત્યાંસુધી મે તે વાત કોઈની પાસે પ્રકટ કરી ન હતી, કારણકે મારા પિતાએ મને સોગમ આપ્યા હતા. તે વખતે મારી ઉંમર લગભગ પંદર વર્ષની હતી અને હું મેટ્રિકની પરીક્ષામાં પાસ થયો હતો. જેકે લગ્ન કરવાની મારી ઇચ્છા ન હતી, પરંતુ મારા પિતા નારાજ થાય એ બહીકથી લગ્ન કર્યું હતું, તોપણ જે દિવસથી વલસાડથી હું મારા પિતાની સાથે ભરત આવ્યો ત્યારથી તે આજ-સુધીમાં એક દિવસને માટે પણ હું તને ભૂલી શક્યો ન હોતો. વારંવાર તારૂં સ્મરણ કરીને હું બહુ દુઃખ અનુભવતો હતો. મારા પિતાના મૃત્યુ પછી તારી શોધ કરવા માટે મેં અનેક ઉપાયો કર્યા, પરંતુ તારો કશો પતો લાગ્યો નહિ. આજ ભગવાનની દયાથી તું મને મળી આવી.”

“ અહો ! આ તે માનવી કે દેવી ? ! ” ૭૧

સ્વામીની એ વાત સાંભળીને વિમળા સંતુષ્ટ થઇ. સ્વામીએ તેને એક દિવસ પણ વિસારી ન હતી તથા તેની શોધ કરવા માટે અનેક પ્રયત્નો કર્યા હતા, એ સાંભળીને તેના મનમાં બહુ જ આનંદ થયો. પરંતુ તુરત જ શાસ્ત્રની વાત યાદ આવવાથી તેના મુખની પ્રકૃષ્ટતા નાશ પામી ગઇ. તે બોલી: “ પતિના પ્રેમને હું સમજતાં શીખી, ત્યારથી કેટલે દિવસે તમે મને મળ્યા ? તમે આ જીંદગીમાં મને મળી શકશો, એવી મને આશા ન હતી; પરંતુ—”

“ પરંતુ શું વિમળા ? ”

“ તમે તો મારા—” વિમળાના મુખમાંથી વધારે શબ્દો બહાર નીકળી શક્યા નહિ. તે બોલવા જતી હતી કે તમે તો મારા નથી, પરંતુ મારી શાક્યના છે. એ શબ્દો તેના મુખમાંથી બહાર નીકળી શક્યા નહિ. તે ચૂપ બેસી રહી. સુમંતરાય તેની ચુપકીનું કારણ જાણી જઈને બોલ્યો: “ વિમળા, હું સદાને માટે તારો જ છું. ”

વિમળા માથું હલાવી અસમતિ દર્શાવીને મનમાં બોલી: “ મારી આજ પચીસ વર્ષની ઉંમર થઈ, ત્યાંસુધી મારા ભાગ્યમાં મારા સ્વામીનો મેળાપ પણ મને થયો નહિ. તે મારી શાક્યના નસીબના છે. મારા નસીબના નથી. તે તેને આહે છે અને મારી શાક્ય પણ તેમને આહે છે, હું તેના મુખના માર્ગમાં કંટકરૂપ કદિ પણ બનીશ નહિ. મને તો મારૂં દુઃખ હવે સહ્ય થઇ ગયું છે, તોપણ સ્ત્રીજાતિનું હૃદય બહુ દુર્બળ હોય છે. ”

વિમળાની આંખોમાંથી આંસુ ટપકવા લાગ્યાં. અનેક કળે આત્મસંયમ કરીને તે બોલી: “ હું ધારૂં છું કે મારી વાત તમારા સિવાય બીજા કોઇ જણતર નહિ હોય. ”

સુમંતરાયે પ્રત્યુત્તર આપ્યો: “ ના, બીજા કોઇ જણતર નથી—તારી શાક્યને હજીસુધી મેં તારી વાત જણાવી નથી. ”

“ તો હવે કોઇને જણાવવાની જરૂર નથી. તમે સગવડે કોઇ કોઇ વાર મને મળતા જાઓ, હું એટલાથી જ સંતોષ માનીશ. એથી વધારે હું કશું માંગતી નથી. ” એટલું બોલતાં બોલતાં તો વિમળાની આંખોમાંથી અશ્રુની ધારા વહેવા લાગી.

સુમંતરાય સ્નેહપૂર્ણ હૃદયે પોતાના દુષ્ટાવડે તેની આંખોમાંનાં આંસુમાં લૂછતો લૂછતો બોલ્યો: “ ના, તેમ નહિ થાય, વિમળા. પીસ

વર્ષે આજ તું મને મળી છે; મારે તો આખું જગત્ એક તરફ અને એક તરફ તું એક જ છે; હું મારું સર્વસ્વ, જગત્ પણ ત્યાગ કરવાને તૈયાર છું, કિન્તુ હવે હું તને છોડવાનો નથી-છોડી શકું પણ નહિ.”

સુમંતરાયની આ વાત સાંભળીને વિમળાના મનમાં કેટલો અધો આનંદ થયો હશે, તે સ્વામિસોહાગિની વિના ખીજ કોઈ પણ સ્ત્રી સમજી શકે નહિ. તોપણ વિમળા દૃઢ સ્વરે બોલી: “ના, તેમ કદિ અનશે નહિ. મારી નાની બહેનના મનમાં કદાચ કૃપા થાય, એવું કદિ હું કદીશ નહિ. તે તદ્દન નિર્દોષ છે, તેથી તેના મનને કદાચ આપવાને હું ઇચ્છતી નથી. મારી વાત તેને જણાવશે નહિ, જણાવવાની જરૂર પણ નથી.”

સુમંતરાયે અનેક રીતે તેને સમજાવી જોઈ, પરંતુ વિમળાનો સંકલ્પ તે જરા પણ શિથિલ કરી શક્યો નહી. છેવટે વિમળાનું કહેવું તેને માન્ય રાખવું પડ્યું. તે મનમાં મનમાં વિચાર કરતા લાગ્યો: “અહો ! આ તે માનવી કે દેવી ? ! વિમળા માનવી નથી પરંતુ દેવી જ છે. !”

પ્રકરણ ૧૧ મું.

જેવી જેની લાવના, તેવું તેને મળી રહે છે.

રામનારાયણને આપણે પહેરાવાળાની સાથે પોલિસગેટ નજીક જોતો જોયો હતો, ત્યારથી તે આજયુધી તેના કશા સમાચાર આપણે લીધા નથી, તેથી અધાને તેના વિષે કદાચ ચિન્તા ઉત્પન્ન થાય એ કારણથી આપણે હવે તેની વાત આગળ ચલાવીએ. રામનારાયણને બ્યારે પહેરાવાળાએ જામરફસ્તીથી પોલિસગેટ ઉપર આણ્યો, ત્યારે ઇન્સ્પેક્ટર કે જમાદાર એ બેમાંથી કોઈ ત્યાં હાજર ન હતું, તેથી રામનારાયણને તેઓના આગમનની રાહ જોઈને ગેટ ઉપર બેસવું પડ્યું. બે વાગ્યાને સમયે જમાદાર બ્યારે ફરીને પાછો આણ્યો, ત્યારે રામનારાયણ તેને સલામ કરીને પહેરાવાળાએ જે પોતાને હેરાન કર્યો હતો, તે અધી વાત તેને નિવેદન કરી. જમાદાર તેની અધી વાત સાંભળીને બોલ્યો: “કોઈ પણ આસામીને છોડી મૂકવાનો અમારો અખત્યાર નથી, ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબને આવવા દો, તે તમને છોડી મૂકશે.” નિરપાયથી

જેવી જેની લાવના, તેવું તેને મળી રહે છે. ૭૩

રામનારાયણને ઇન્સ્પેક્ટરની રાહ જોઈને ગેટ ઉપર વધારે વખત બેસવું પડ્યું. પાંચ વાગ્યાને સમયે ઇન્સ્પેક્ટર આવ્યો, તે રામનારાયણને ઓળખતો હતો, તેથી તેણે તેને છોડી મૂક્યો.

ખિલકુલ વિલંબ કર્યા વિના એક મળુરને બોલાવી લાવીને રામનારાયણ તેની ભાંગીનૂટી પેટી તેને માથે મૂકીને પોલિસ થાણામાંથી બહાર નીકળ્યો. આખો દિવસ તેણે ખાધું ન હતું, તેથી તો કાંઈ નુકસાન થયું ન હતું, પરંતુ આખો દિવસ તેણે ગાંઝની ચક્કમ પીધી ને હતી, તેમ અહીંથી પણ ખાધેલું નહિ હોવાથી શરીર તદ્દન અશક્ત બુની ગયું હતું, તેથી થાણામાંથી બહાર નીકળીને થોડે દૂર જતા જ ફૂટ-પાથ ઉપર તે બેસી ગયો અને મળુરને તેણે થોડી વાર કમા રહેવાનું કહ્યું. મળુર પાછળ ફરીને તેને રસ્તા ઉપર બેસી ગયેલો જોઈને પાસે આવીને બોલ્યો: “કેમ, શું થયું શેડ?”

રામનારાયણે ઉત્તર આપ્યો: “ચાલી સકાતું નથી.”

“ગાડી બોલાવી લાવું?”

“ના, ના, હજી મારે ક્યાંક ઓરડી શોધવી છે. તું એક વાર પેટી નીચે ઉતાર અને આ ત્રણ આનાના પૈસા લઇને એકદમ દોડતો બજારે જા, બે આનાનું અહીંથી અને ચાર પૈસાનો ગાંઝે લઇ આવ-તુ ચક્કમ નો પીચે છે ને?”

“હા, હા, શેડ, જો મને તો પીડે છે.” એમ કહીને મળુર રામનારાયણની પાસે પેટી ઉતારી પૈસા લઇને દોડી ગયો અને ખિલકુલ વિલંબ કર્યા વિના તે બન્ને ચીજો લઇને પાછો આવ્યો. રામનારાયણે અહીંથી હાથમાં લઇને તુરંત જ લગભગ અર્ધા ભાગને અંદાજે મોડામાં મૂકી દીધું અને બાકીનું અર્ધું જમ્યા પછી ખાઇશ એમ કહીને ખિસામાં મૂકી દીધું. એટલી વારમાં મળુરે ગાંઝની કળી ખૂબ ઘોષ-દબાવી તૈયાર કરીને રામનારાયણના હાથમાં આપી. રામનારાયણ ચક્કમ કાઢી તેમાં તે મૂકીને સળગાવીને મોટા દમ મારવા લાગ્યો. ચક્કમ ઉપર મોટા ભડકા થવા લાગ્યા. દમ ઉપર કેટલાક દમ મારીને તેણે ચક્કમ મળુરના હાથમાં આપી. મળુર પણ તે કામમાં કાંઈ કાચો ન હતો. તેના દમથી તો ચક્કમનો ભડકો તેના માથાના વાળ સુધી પહોંચી જતો હતો. મળુરે કેટલાક દમ માર્યા પછી તે ચક્કમ પાછી તેણે રામનારાયણને આપી. રામનારાયણ પુનઃ દમ મારવા લાગ્યો. જો પ્રમાણે લગભગ

અર્ધો કલાક વ્યતીત કર્યા પછી અફીણ અને ગાંજના જોરથી રામનારાયણ ઉડી ઊભો થઈને બોલ્યો: “ ચાલ હવે. ”

મજૂરે પૂછ્યું: “ ક્યાં જવું છે શેઠ ? ”

“ એક ઓરડીની તપાસ કરવી છે. ”

“ અમે રહીએ છીએ તે ભાગમાં એક ઓરડી ખાલી છે, પરંતુ તે કુભારનું મકાન છે. ”

“ કુભારનું મકાન હોય તોપણ કશી હરકત નહિ, ચાલ બતાવ. ”

મજૂર રામનારાયણને લઈને તેના મહેલ્લામાં આવ્યો અને મકાનવાળાને બોલવાની તેનો મેળાપ કરાવી દીધો. રામનારાયણે મકાનવાળા સાથે વાતચીત કરીને તે ખાલી પડેલી ઓરડી અઢી રૂપીએ ભાડે રાખી લીધી.

રામનારાયણનો પિતા હરનારાયણ સુરતમાં વિનોદરાય શેઠને ત્યાં મહિને વીસ રૂપીઆના પગારથી બજાર કારકુનની નોકરી કરતો હતો. તે સુરતની આસપાસના કાંઈ એક ગામડાનો રહીશ હતો. હરનારાયણે શેઠને કેટલીક આજીજી કરીને પોતાના પુત્રને ભણાવવાનું અર્થ શેઠની પાસેથી લેવાનું કયુલ કરાવીને પુત્રને સુરતમાં બોલાવીને અગ્રેજી સ્કૂલમાં દખલ કરી દીધા. તે વખતે રામનારાયણની ઉંમર લગભગ અગ્ગીઆર વર્ષની હતી.

મનુષ્ય ધારે છે કાંઈ અને થાય છે કાંઈ ! હરનારાયણે પોતાના પુત્રને ભણાવવા માટે સુરત બોલાવ્યો હતો, પરંતુ રામનારાયણ ખરાબ છોદરાની સગતમાં પડવાથી રખકુ બની ગયો. ભણવા તરફ તે બિલકુલ લક્ષ નહિ આપતાં નાટકો અને સીનેમેટોગ્રાફ જોવાનો શોખીન બની ગયો. મેટ્રિક સુધી તો સ્કૂલના હેડમાસ્ટરે હરનારાયણની આજીજીથી અને દયથી રામનારાયણને ઉપલા વર્ગોમાં ચડાવ્યા કર્યો, પરંતુ મેટ્રિકમાંથી નાણું વર્ગે પણ પાસ થયો નહિ, એટલે તેના પિતાએ કંટાળીને તેને સ્કૂલમાંથી ઉકાડી લીધો. રામનારાયણ શરીરે જામરો તથા બળવાન હોવાથી એક યુરોપિયનને ત્યાં બોડીગાર્ડ તરીકે નોકરીમાં રહ્યો. એકાદ વર્ષ ત્યાં નોકરી કર્યા પછી સાહેબનો તીક્ષ્ણ સ્વભાવ તેને અનુકૂળ નહિ આવવાથી, તેણે તે છોડી દીધી. હવે તે રાત્રિદિવસ જ્યાં ત્યાં રખડવા લાગ્યો.

એક દિવસ શિશિરચ્છદ્ર સંધ્યા સમય પછી સ્ટેશનથી ઘેર આવતો હતો, એવામાં કાંઈ એક બદમાશે તેના ઉપર આક્રમણ કરીને તેની

જેવી જેની લાવના, તેવું તેને મળી રહે છે. ૭૫

પાસેથી ધડીઆળ તથા સોનાનો છેડો ઝુટાવી લીધાં. એ બનાવ રામનારાયણના જોવામાં આવતાં તેણે એકદમ દોડી આવીને બદમાશને પકડીને એક પાદપ્રહારથી જમીનપર પાડી દીધો અને તેની પાસેથી ધડીઆળ તથા ધડીઆળનો છેડો લઇને શિશિરચંદ્રને પાછો સોંપી દીધો. શિશિરચંદ્ર તેનો આભાર માની એક કાર્ડ તેના હાથમાં આપીને બોલ્યોઃ “આપને એકલો ધન્યવાદ આપીને જ હું સતોષ માનતો નથી, પરંતુ આ કાર્ડ આપીને કહું છું કે જો કદિ તમને જરૂર પડે અને મારા વડે તમારો કોઇ ઉપકાર થઇ શકે એમ હોય, તો આ કાર્ડ લખીને મારા પર મોકલી આપજો.” એમ કહીને અને જણુ છુટા પડ્યા.

શિશિરચંદ્રને ઝાઝા દિવસ રાહ જેવી પડી નહિ. ત્રણ માસની અદર એક દિવસ એક મહેરાવાળાએ આવીને રામનારાયણને આપેલું કાર્ડ તેના હાથમાં મૂક્યું. કાર્ડમાં લખ્યું હતું કે. “હું બહુ વિપત્તિમાં આવી પડ્યો છું, મહેરબાની કરીને એકવાર મારી પાસે આવી જશો.

“લિ. સ્ટેશનના રસ્તા ઉપરનો આપનો અપરિચિત.”

સુચ્ચાઇ અને વિશ્વાસઘાતનો આરોપ માથે આવવાથી રામનારાયણ પોલિસમાં પકડાઇ ગયો હતો અને જેલમાં જવાની તૈયારીમાં હતો. તેનો બાપ હરનારાયણ બહુ જ માંદો હોવાથી તે તેને કશી મદદ કરી શકે એમ નથી હોવાથી, રામનારાયણે શિશિરચંદ્રનો આશ્રય લીધો. શિશિરચંદ્રે પુષ્કળ પૈસા ખર્ચાને તેને જેલમાં જતો બચાવ્યો, પરંતુ એક વેપારીનું પાંચસે રૂપીઆનું તેને માથે દેવું હતું, તે રૂપીઆ પણ શિશિરચંદ્રને ભરવા પડ્યા. એ પ્રમાણે શિશિરચંદ્રની મહેરબાનીથી રામનારાયણ જેલ-ઝાત્રા કરતો અટકી ગયો.

ઉપરનો બનાવ બન્યાને થોડા દિવસ થયા એટલામાં રામનારાયણનો બાપ હરનારાયણ જે ઘણા દિવસથી માંદગી ભોગવતો હતો, તે મરી ગયો. તેની પાછળ શાંતિ-રિવાજ મુજબ ખર્ચ કરવાને રામનારાયણ પાસે પૈસા નહિ હોવાથી તે શિશિરચંદ્રની પાસે આવીને રહી પડ્યો. દયા આવવાથી તેના પિતૃ-શ્રાદ્ધનું બધું ખર્ચ તથા શાંતિના રિવાજનું બધું ખર્ચ શિશિરચંદ્રે ઉપાડ્યું. શ્રાદ્ધની ક્રિયા પુરી થઈ રહી એટલે રામનારાયણે આવીને શિશિરચંદ્રને કહ્યુંઃ “મારા પિતા મરી જવાથી મારી બહુ દુર્દશા થઇ છે, બધા પરિવારને હું ગામડામાં મૂકી આવ્યો છું; હાલમાં મને રહેવાને કશું સ્થાન નથી. આપ કૃપા કરીને થોડા

દિવસને માટે આપને ઘેર મને રહેવા દેશે, તો બહુ ઉપકાર થશે.”

શિશિરચંદ્રે હા કહી તેથી રામનારાયણુ તેને ઘેર રહેવા લાગ્યો. રામનારાયણુ શિશિરચંદ્રને પોતાના જેવો રખડુ કરવાના અનેક પ્રયત્નો કર્યા, નાટકો તથા સીનેમેટોગ્રાફો જોવાનો શોપિન બનાવીને તેની પાસેથી પૈસા ધૂતવાના અનેક ઉપાયો કર્યા, પરંતુ રામનારાયણુ તેમાં ફાળ્યો નહિ. કદરણુકે શિશિરચંદ્ર ઉચ્ચ કેળવણી પામેલો, ખાનદાન કુટુંબનો અને સુશીલ સ્વભાવનો હોવાથી, રામનારાયણુની ટેવ તેને બિલકુલ ગમી જ નહિ. તે તેની સાથે બિલકુલ સમાગમ જ રાખતો નહિ. આમ છતાં રામનારાયણુને ખાવાપીવાની વ્યવસ્થામાં તથા કોઈ કોઈ વાર વાપરવા માટે દસ-પંદર રૂપીઆ શિશિરચંદ્ર પાસેથી મેળવવામાં કશી હરકત પડતી નહિ. શિશિરચંદ્રના સસરા રામમોહનરાયે રામનારાયણુને ધરમં રાખવાની શિશિરચંદ્રને ના કહી હતી, પરંતુ શિશિરચંદ્રે તે માન્યું નહિ. રામનારાયણુ તેને ઘેર જ રહેતો હતો.

આપણી કથાનો આરભ થયા પહેલાં થોડા દિવસે રામનારાયણુ કાંઈ કામ માટે એક દિવસ શિશિરચંદ્રની સાથે તેના શયન-ભુવનમાં દાખલ થયો હતો. સવિતાસુંદરી તે વખતે તેને પિયર હતી. શયન-ભુવનમાં સવિતાસુંદરીનો ફોટો જોઈને રામનારાયણુ મુગ્ધ બની ગયો. તે પાપીના લુપ્થ મનમાં પાપી સકલ્પનો ઉદય થયો. તે સવિતાસુંદરીને પ્રાપ્ત કરવા માટે મનમાં અનેક પ્રકારની કલ્પનાઓ કરવા લાગ્યો, પરંતુ તેની તે પાપી કલ્પના કોઈ પણ પ્રકારે સફળ નીવડી નહિ. તેની બધી કલ્પનાઓ નિષ્ફળ નીવડવાથી તેના મનમાં ધીમે ધીમે સવિતાસુંદરી પ્રત્યે ધર્ષા અને ગુસ્સો ઉત્પન્ન થવા લાગ્યાં. તે મનમાં મનમાં સવિતાસુંદરીનું સત્યાનાશ વાળવાનો યોગ શોધવા લાગ્યો. ચાદ્દશી માવના ચલ્લ સિદ્ધિર્ભવતિ તાદ્દશી । જેવી જેવી બાવના, તેવું તેને મળી રહે છે. એ સૂત્રને આધારે તેને તેમ કરવાનો સુયોગ પણ પ્રાપ્ત થયો. શિશિરચંદ્રનો નાનો ભાઈ વસંતકુમાર સુંબઘની કોઈ એક અગ્રેજી સ્કૂલમાં એસિસ્ટન્ટ માસ્ટરની નોકરી કરતો હતો, તેને સ્કૂલમાં ઉનાળાની દોઢ માસની રજા પડવાથી તે સુરત તેના ભાઈ શિશિરચંદ્રને સાં રજા ગાળવા આવ્યો. સવિતાસુંદરી તેના દિયર વસંતકુમારની સાથે નિઃસંકોચે વાતચીત કરતી હતી. જાને જણ્યાં હસતાં રમતાં અને આનંદ કરતાં હતાં એ રામનારાયણુથી દેખી શકાયું નહિ. શિશિરચંદ્ર ઘણું ભાગે ઘેર રહેતો.

નહિ. એ સુયોગનો લાભ લઇને રામનારાયણે સવિતાસુંદરીનું સત્યાનાશ વાળવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

સવિતાસુંદરીએ જે દિવસે શિશિરચંદ્રના પત્ર ઉપરથી જાણ્યું કે તે સાવિત્રીવ્રતને દિવસે ઘેર આવશે—વ્રતની પહેલાં બે દિવસ અગાઉ આવી શકશે નહિ, એ સમાચાર રામનારાયણથી છાના રહ્યા નહિ. આ તકે યોગ્ય સમય પ્રાપ્ત થયો છે, એમ ધારીને તે જ દિવસે રામનારાયણે શિશિરચંદ્રને પત્ર લખી મોકલ્યો. પત્રની વાત તો વાચક જાણે છે.

રામનારાયણ કુંભારને ત્યાં આશ્રય લઇને વિચાર કરવા લાગ્યો કે: “શું કરવા જતાં શું થયું? સવિતાસુંદરીનું સત્યાનાશ વાળવા જતાં માફ પોતાનું જ સત્યાનાશ વળી ગયું. આશ્રય પણ ખોયો. મને આવી નકારી ખુદ્દિ ક્યાંથી સૂઝ?”

કિન્તુ શિશિરચંદ્રની આજ્ઞાથી તેને ઘરમાથી બહાર કાઢી મૂક્યો છે, કે કેમ? તે વાતનો તે કોઈ પણ પ્રકારે નિશ્ચય કરી શક્યો નહિ.

પ્રકરણ ૧૨ મું.

રત્નઅર્થચંદ્ર કંપનીનો એકલો માલીક મિ. ચંદ્ર.

વિશાળ મહાસાગરમાં આવેલા મોટા મોટા ખેટામાં સર્વ કરતાં એક મોટો ખેટ છે કે જેમાં માત્ર શેરડીનો જ પાક થાય છે; તે ખેટની અંદર જે દિશામાં દૃષ્ટિ કરે ત્યાં માત્ર શેરડી જ નજરે પડે છે. વચ્ચે વચ્ચે ધૂમકેતુની માફક આવી રહેલાં મંજુરોનાં ગામડાંઓ જાણે કે ચારે દિશાઓમાં આકાશથી તે પાતાળ સુધી વિસ્તાર પામેલાં શેરડીનાં ખેતરોની નીરવતાનો ભગ કરી રહ્યાં હોય ની! આ સમુદ્રના કિનારાથી તે બીજા સમુદ્રના કિનારા સુધી વિશાળ શેરડીનાં ખેતરો સિવાય બીજું કશું નજરે પડતું નથી. ખેટનું અંદરે અથવા શહેર તેના પશ્ચિમ ભાગમાં એક કુદરતી બનેલા રેતીના ડાકા ઉપર આવેલું છે. તે ડાકામાં અનેક વહાણો સહા સર્વદા લાગેર કરેલાં પડ્યાં હોય છે. હોડીઓનો તો કયાંય પાર જ નહિ. ડાકાની ઉપર મોટાં મોટાં ગોડાડનો આવી રહેલાં છે અને તે ગોડાડનોની અંદર ખાંડના કોથળાના મોટા મોટા મજ-હગલા પડ્યા હોય છે. અસંખ્ય મંજુરો પ્રાતઃકાળથી તે સંધ્યાસમય સુધી તે ખાંડના

કોથળાઓ માથાપર ઉચકીને હોડીઓમાં નાંખે છે, હોડીઓ તે બધા કોથળા લઈને વહાણની પાસે જાય છે અને હોડીઓમાંથી એક પ્રકારની સિસ્ટમથી તે બધા કોથળા વહાણમાં ચડાવી દે છે. એ ગોડાઉન પસાર કરીને જરા આગળ જતાં મોટાં મોટાં એન્જનો રાખવાના દુરગ્ગ આવે છે, તે ઠેકાણે રાત્રિ-દિવસ મોટાં મોટાં એન્જનો ચાલ્યાં કરે છે. એન્જનના દુરગ્ગની પાછળ ખાંડ બનાવવાનાં મોટાં મોટાં કારખાનાં આવેલાં છે, તેની પાછળ શેરડી પીલવાના સાંચાઓ ગોઠવેલા હોય છે, તે સાંચાથી તે ખાંડ બનાવવાના કારખાના સુધી જસતનાં પતરાંના પાકા નળ ગોઠવેલા હોય છે તે નળવાટે શેરડીનો રસ વહીને ખાંડ બનાવવાના કારખાનામાં ગોઠવેલી મોટી મોટી કાચાઓમાં પડે છે અને તે રસમાંથી ખાંડ તૈયાર થાય છે. આપણા દેશમાં શેરડીના રસમાંથી ખાંડ તૈયાર થતી નથી, પરંતુ રસમાંથી ખાંડ બનાવવામાં આવે તો ખર્ચ ઘણો ઓછો લાગે અને ખાંડનું પ્રમાણ વધારે આવે. એ ખાંડ બનાવવાનાં કારખાનાંની પાછળ મજુરોને રહેવાનાં ગામડાંઓ બાંધેલાં હોય છે. એ મજુરોનાં ગામડાં છોડીને અર્ધાંક કોસ આગળ જઈએ એટલે એટનું શહેર આવે છે. એ શહેરમાં બિલકુલ બગ્ગર હોતું નથી. માત્ર શેરડીના વહેપારીઓના રહેવાના બંગલાઓ હોય છે. શહેર પૂર્વ-પશ્ચિમ લાંબું એક હારમાં એક મોટા રાજમાર્ગની એક બાજુએ આવેલું છે. ચારે બાજુએ બગીચાઓ અને લીલોતરી-શાકની વાડીઓથી વીંટાએલા મોટા મોટા બગલાઓ આવેલા છે. એ બંગલાઓ એ જ ત્યાંનું શહેર. ત્યાં શેરડીના વહેપારીઓ રહે છે. માત્ર એક બગલો ડાકાના ઉત્તર ભાગમાં તદ્દન સમુદ્રના કિનારા ઉપર આવેલો છે. શહેરને છોડીને થોડે દૂર જતાં એટનું બગ્ગર આવે છે. ત્યાં એટના વ્યવસ્થાપકો રહે છે. તેની પાછળ રેલ્વે સ્ટેશન, પોલિસથાણું, હોસ્પિટલ અને જોલખાતું વગેરે સરકારી મકાનો આવેલાં છે.

પ્રથમ કહેવામાં આવ્યું છે કે શહેર એક હારમાં પાઘડીપને પૂર્વ-પશ્ચિમ વિસ્તાર પામેલું છે. તે શહેરની ઉત્તર-દક્ષિણ બંને દિશાએ ચંદને બે રેલ્વે લાઇનો ઠેક શેરડી પીલવાના કંપાઉન્ડ સુધી આવી રહેલી છે. સ્ટેશનથી પણ રેલ્વે સડકો તે મોટા ટાપુને ચાર ભાગમાં વહેંચી નાંખીને સીધી ચાલી ગઈ છે. તે ત્રણે રેલ્વે રસ્તા ઉપર રેલ્વે ગાડીઓ રાત્રિ-દિવસ આવજા કરે છે. પરંતુ ગાડીમાં બેસનાર શેરડીના

બારા, મળુરોના રસાલા અને મળુરો સિવાય અન્ય કાંઈ નજરે પડતું નથી. એ ત્રણ રેલ્વે સડકોમાંથી બીજી અસંખ્ય નાની નાની હાથ-રેલ્વેનો સડકો લોહાના પાટા નાંખીને ચારે દિશાએ ફેલાએલી નજરે પડે છે. એ રીતે આખો દ્વીપ લોહાના પાટાથી જકડી લીધેલો છે. અસંખ્ય મળુરો ખેતરોમાંથી હાથ-ગાડીમાં શેરડી ભરીને હાથે ગાડી ઠેલીને રેલ્વે સ્ટેશન ઉપર તે શેરડી લાવે છે. ત્યાંથી તે શેરડી રેલ્વે ગાડીમાં ભરીને શેરડી પીલવાનાં કારખાનાંમાં લઇ જવામાં આવે છે. કેટલીક હાથ ગાડીઓ રેલ્વે ગાડીમાંથી રસાલો ભરીને મળુરોને રહેવા માટે બનાવેલાં ગામડાંમાં તથા ગોડાઉનોમાં લઇ જઈને માલ ઉતારે છે. એ ગોડાઉનોમાંથી મળુરો પોતાને માટે જે જે ખાવા-પીવાની ચીજો જામએ, તે ખરીદી લઈ જાય છે. હજારો એકર જમીનમાં શેરડી આ-બાદ રીતે પાકે છે અને હજારો મળુરો તે સ્થળે કામ કરે છે, પરંતુ આશ્ચર્યની વાત એ છે કે તે બધા મળુરો હિંદુસ્તાનમાંથી જ લાવેલા હોય છે. તેમાં ઘણું ભાગે નાગપુર, છોટા નાગપુર અને મધ્ય હિંદુસ્તાનના રહીશો વધારે જોવામાં આવે છે, તોપણ કેટલીક હલકી ગતિના હિંદુઓની વસતી પણ જોવામાં આવે છે ખરી. મુસલમાનોની સંખ્યા બહુ ઓછી જોવામાં આવે છે. બધા મળુરો પાંચ વરસનું એગ્રીમેન્ટ-કરારપત્ર કરીને અહીં આવેલા હોય છે. તેઓને પાંચ વરસ સુધી શેરડીના વહેપારીઓના તાખામાં રહીને સખત મળુરો કરવી પડે છે. રાગની આંખોમાં ધૂળ નાંખીને શેરડીના વહેપારીઓ એ મળુરોને હિંદુસ્તાનમાંથી લઇ જાય છે. એ બિચારા મળુરો પાસે હદ ઉપરાંત મળુરો કરાવીને મળુરોના પૈસા બહુ ઓછા આપે છે. તે મળુરોમાંથી તેઓને પુરાં અન્ન-વસ્ત્ર પણ મળી શકતાં નથી. ઉપરી લોકો તે બિચારાં મળુરોને ચાતુકવડે, પાદબ્રહ્મર વડે અને લાકડીવડે ઢોરની માફક માર મારે છે ! વળી મળુરોને ખાવા પીવાની વગેરે જે કાંઈ ચીજો ખરીદ કરવી હોય, તે બધી વસ્તુઓ શેરડીના વહેપારીઓ પાસેથી જ ખરીદ કરવી પડે છે. તેથી વહેપારીઓ તે બિચારા મળુરો પાસેથી તે વસ્તુઓનાં બમણાં-ત્રમણાં નાણાં લઇને તે આપે છે. દુકામાં કહેવાનું કે એ શેરડીના વહેપારીઓ બિચારાં મળુરોનાં લોહી ચુસી ચુસીને જાગ થએલા હોય છે ! તે મળુરો જોડે આખી જીંદગીનું વેચાણ કરીને આવતા નથી, પરંતુ પાંચ વરસનું એગ્રીમેન્ટ

કરીને આવે છે, તોપણ પાંચ વરસની મળુરીમાંથી દેશમાં પાછા ફરવાને ભાગ્યે જ જીવતા રહે છે—અર્થાત પાંચ વરસમાં જ સપ્ત મળુરી કરવાથી તેઓનો અંત આવી જાય છે. કોઈ નસીબદાર જીવતા રહે છે, તેઓ જ્યારે પાંચ વરસની બંધીમાંથી છુટા થાય છે ત્યારે તેઓની પાસે નથી હોતાં વસ્ત્ર, નથી હોતું અન્ન કે નથી હોતા પૈસા ! આવી સ્થિતિમાં તેઓ છુટા થઈને પણ કરે શું ? પૈસા વિના જાય ક્યાં ? તેઓના પેટમાં ખૂબ હોય, તેની શાન્તિ કેવી રીતે કરે ? દેશમાં પણ કેવી રીતે પાછા જઈ શકે ? નિષ્પાયથી તેઓ બિચારા પાંચ વરસની બંધણીમાં જે કામ કરતા આવ્યા હોય છે તે જ કામ અને તે જ મળુરી છુટા થયા પછી પણ તેઓને કરવી પડે છે ! તેઓને માટે બીજો કશો ઉપાય જ નહિ—ઉપાય હોઈ શકે જ નહિ. પાંચ વરસને માટે જે કામ કરવા આવ્યા હોય છે, તેઓને આખી જીંદગી તે કામ કરવું પડે છે ! અર્થાત્ આખી જીંદગી તેમાં ગુમાવવી પડે છે !

વીજઅરફેસ વગેરે કેટલાક દયાળુ અંગ્રેજોના આંતરિક પ્રયત્નોથી જોકે હાલમાં કરારપત્ર કરીને મળુરોને લઈ જવાનો રિવાજ બંધ કરવામાં આવ્યો છે, પરંતુ વહેપારીઓ કુડકપટથી છાનામાના એ ધંધો હજી કર્યા કરે છે. આફ્રિકામાંથી સીદી મળુરોને લઈ જવાનો રિવાજ તફન નાબુદ થઈ ગયો છે, પરંતુ આપણી સરકારની આંખોમાં ધૂળ નાંખીને શેરડીના વહેપારીઓ દર વર્ષે હજારો મળુરોને હિંદુસ્તાનમાંથી લઈ જાય છે. આ જુલમની ખબર આપણી સરકારને પડવાથી એ સંઘર્ષ સ્થળોએ કમિશન બેસારી દીધું છે. એના પરિણામે હવે વહેપારીઓનો જુલમ ધણો ઓછો થઈ ગયો છે.

ઉક્કાની ઉત્તર બાજુમાં સમુદ્રના કિનારા ઉપર આવેલા જે બંગલાની વાન આપણે પ્રથમ કહી ગયા છીએ તે બંગલામાં અત્યારે સ્ટુઅર્ટ ચંદ્ર કંપનીનો માલીક મિ. ચંદ્ર રહે છે. તેની પહેલાં એ સ્થળે સ્ટુઅર્ટ સાહેબ રહેતા હતા, પરંતુ હાલમાં તે તેના કારભારનો સંઘર્ષ હિસ્સો મિ. ચંદ્રને વેચાનો આપીને પોતે દેશમાં ગયા છે. આખા કંપની અંદર એ સ્ટુઅર્ટ ચંદ્રની કંપની બધા વહેપારીઓ કરતાં મોટા વહેપાર ચલાવે છે. દર માસે એમના તરફથી લાખો મણ ખાંડ દેશ-પરદેશમાં રવાના થાય છે. આખા એટના લગભગ અર્ધા ભાગના તો તે પોતે એક જ માલીક છે. ઓછામાં ઓછા દસ હજાર મળુરો તેના કામમાં

રોકાએકાં રહે છે. એ બધા મજુરોની સ્થિતિ પૈસે-ટકે તથા બીજી દરેક રીતે સૈના કરતાં સારી છે. વળી ખુશી થવા જેવી વાત એ છે કે એ કંપનીના કોઇ પણ મજુરને માથે બંધણી કે કોઇ ભતનો ત્રાસ નથી. ઇચ્છા હોય તે રહે અને ઇચ્છા ન હોય તે જાય.

સાત વર્ષ પહેલાં એક દિવસ પ્રાતઃકાળમાં મેઇસિ સ્ટીમરમાંથી એક અંગ્રેજ અને એક ગુજરાતી ગૃહસ્થ એ શેરડીના બેટમાં ઉતર્યા. એ બે જણ એ જ રુટુઅર્ટચંદ્રની કંપની. તે વખતે ત્યાં રેલ્વે ન હતી. તે વખતે તે બેટમાં માત્ર સાત-આઠ વહેપારીઓ જ શેરડીની ખેતી કરતા હતા. તેઓ પણ બદરથી વધારે દૂરની જમીનમાં શેરડીનું વાવેતર કરવાની હિમત કરી શકતા નહિ. એ કારણને લીધે બેટના મધ્ય ભાગથી તે પૂર્વ કિનારા સુધીની બધી જમીન વાવેતર કર્યા વિનાની પડતર રહેતી હતી. પશ્ચિમ ભાગમાં આવેલી બધી જમીન ઉપર જણાવેલા આઠ વહેપારીઓના તાબામાં હતી, કિન્તુ તેઓના તાબાની જમીનના અર્ધા ભાગની જમીન પણ તેઓ આબાદ કરી શક્યા ન હતા. દર વર્ષે થોડી થોડી કરીને રસ્તા બંધાવીને તેઓ આબાદ જમીનનો વધારો કરતા જતા હતા. એ પ્રમાણે કેટલેક વર્ષે તેઓના અધિકારની જમીનના અર્ધા ભાગની જમીન તેઓ વાવેતર કરવા જેવી આબાદ કરી શક્યા હતા. પરંતુ રુટુઅર્ટચંદ્રે આવીને થોડા વખતની અંદર જ બેટના પૂર્વ ભાગની બધી જમીન આબાદ કરી લીધી. બેટમાં રહેતા વહેપારીઓ તેઓને ઉન્મત્ત બની ગએલા કહેતા હતા, પરંતુ થોડા જ દિવસની અંદર તેઓનો ભય ભાગી ગયો હતો. તેઓના જાણુવામાં આવી ગયું કે આપણી યુદ્ધિના દોષે આપણે આખા બેટનો અધિકાર ગ્રહણ કરી શક્યા નહિ. રુટુઅર્ટચંદ્રની કંપનીએ શેરડીના વાવેતરની સાથે સાથે તે આબાદ બનેલા ખેતરોથી તે બદર સુધી લાઇટ રેલ્વે બાંધવાની શરૂઆત કરી. વાવેતર કરેલી શેરડી પાકવાને તૈયાર થઈ એટલામાં તો રેલ્વેનું કામ પુરું થઈ ગયું. તેઓ રેલ્વેવડે બધી શેરડી પીલવાનાં કારખાનાંમાં લાવવા લાગ્યા. ત્રણ વર્ષની અંદર તો આખા બેટમાં સઘળે સ્થળે તેઓએ રેલ્વે ચાલુ કરી દીધી. રુટુઅર્ટચંદ્રની કંપનીનું આખું આબાદ કામ જોઇને પ્રથમના વહેપારીઓ પણ તેઓના અધિકારની પડતર રહેલી જમીન આબાદ કરવા લાગી ગયા. રુટુઅર્ટચંદ્રની કંપનીનાં શેરડીનાં ખેતરોની આબાદીની સાથે રેલ્વે તૈયાર થઇ જવાથી પૈસાની ઘણી આવક થવા લાગી.

એ વર્ષ પછી જહોનસન નામના શેરડીના એક અંગ્રેજ વહેપારીને અચાનક-એકાએક તાર મળ્યો, તેમાં લખ્યું હતું કે: “તમારા દૂરના સગા ઈંગ્લાંડના સુપ્રસિદ્ધ ઉચ્ચ કુળમાં જન્મેલા, ડ્યુક ઓફ વિન્ચેસ્ટર મૃત્યુ પામ્યા છે, તેમના ઉત્તરાધિકારી તરીકે તમને નીમવામાં આવ્યા છે, માટે જલ્દી આવીને તમારી ડ્યુકની પદવી સંભાળી લ્યો.”

એ પ્રમાણે તાર આવવાથી મી. જહોનસન(-હવે થવાના ડ્યુક ઓફ વિન્ચેસ્ટર-) તેમનાં શેરડીનાં ખેતરો, ખાંડ બનાવવાનું કારખાનું અને અંગ્રેજો વગેરે સઘળા સ્થાવર-જંગમ મિલ્કત વેચી નાંખીને ઈંગ્લાંડ રવાના થઇ ગયા. સ્કુઅર્ટ્સડની કંપનીએ મી. જહોનસનની સઘળી સંપત્તિ વેચાતી રાખી લીધી. એ સમયથી મી. સ્કુઅર્ટ મી. જહોનસનના અંગ્રેજીમાં રહેવા લાગ્યા. બીજા એ વર્ષો પછી મી. સ્કુઅર્ટનો પુત્ર ઈંગ્લાંડમાં કોઇ યુદ્ધમાં મરણ પામવાથી તેમણે સ્વદેશમાં જવાનો વિચાર કર્યો. છેલ્લાં સાત વર્ષોમાં તેમણે ઘણું પૈસો એકત્ર કર્યો હતો. હાલમાં તેમનો માત્ર એકનો એક પુત્ર મરી જવાથી તેમને બહુ દુઃખ ઉત્પન્ન થયું. સ્કુઅર્ટ્સડની કંપનીમાં જે તેમનો અર્થો ભાગ હતો, તે તેમણે મિ. ચાંદ્રને વેચાતો આપી દીધો. એટલાં રહેનારા બીજા વહેપારીઓ પણ સ્કુઅર્ટ્સડની કંપનીનો એ અર્થો ભાગ વેચાતો લેવાને તૈયાર થઈ રહ્યા હતા, પરંતુ મી. સ્કુઅર્ટ તેમના બાગીદાર મિ. ચાંદ્રને જ તેમનો અર્થો ભાગ વેચાતો આપ્યો. મી. ચાંદ્રે પણ તેમની સંપત્તિની વાજબી રીતે જે કિંમત થાય, તે ઉપરાંત ત્રણ લાખ રૂપિયા વધારે આપ્યા.

મી. સ્કુઅર્ટ ઈંગ્લાંડ રવાના થયા પછી મિ. ચાંદ્ર તેમના અંગ્રેજીમાં રહેવા લાગ્યો. અંગ્રેજો અત્યંત સુદર, ઘટેનો બનાવેલો અને એ માળનો હતો. તેને ફરતો ચારે તરફ કોટ બાંધેલો હતો. તે લગભગ દસ એકર જમીનના મધ્ય ભાગમાં આવેલો હતો. અંગ્રેજીને ફરનાં અનેક વૃક્ષો આવેલાં હતાં. એ વૃક્ષાવલિ એટલી બધી ગીચ હતી કે દૂરથી જોનારને અંગ્રેજીના બીજા માળ સિવાય બીજું કશું નજરે પડતું નહિ. અંગ્રેજીના કિલ્લાથી તે સમુદ્રના કિનારાસુધી લગભગ એ હજાર ફીટ જમીનમાં ઘાટી વૃક્ષાવલિ આવી રહેલી હતી.

દસ એકર ઘેરાવાવાળી જમીનના મધ્ય ભાગમાં તે અંગ્રેજી આવેલો છે અને અંગ્રેજીની પાછળ રસોડાં તથા નોકર ચાકરોને રહેવાની ઝોરડીઓ આવેલી છે. એક બાજુએ પશુચાળા પણ છે તેમાં ગાયો,

- બેંસો, બકરાં વગેરે પશુઓ રાખવામાં આવે છે. હંસ, પારેવાં, મોર વગેરે આંખોને આતંદ આપનારાં પક્ષીઓ પણ બગીચાની અંદર રાખવામાં આવ્યાં છે. બગીચાની અંદર ફળ આપનારાં અનેક ઝાડો સદંતર ફળતા ભારથી લચી રહેલાં નજરે પડે છે. મી. બહોન્સને હિંદુસ્તાન, સિંહલદ્વીપ, સિંગાપુર, જાવા, બ્રહ્મદેશ વગેરે દેશોમાંથી ઉત્તમ ઉત્તમ સ્વાદિષ્ટ ફળનાં ઝાડો મંગાવીને પોતાના બગીચામાં રોપાવ્યાં હતાં. કિલાની પાસે ચારે તરફ નાળિયેરનાં, તાલપત્રનાં અને સોપારીનાં ઝાડો આવી રહેલાં છે, તે બધાં પુલના ભારથી લચી રહેલાં છે. બગલાની સન્મુખ દરવાજા સુધી રસ્તાની બન્ને બાજુએ નાના પ્રકારનાં સુગંધીદાર ફલ ઝાડો આવી રહેલાં છે, તે નિરંતર ખુશબો આપી નાસિકા તથા નયનને તૃપ્તિ આપે છે. બગીચાની પાછળ બન્ને દિશાએ લીસોતરી તથા શાકની વાડીઓ આવેલી છે, ત્યાં બારે માસ સમય પ્રમાણે અનેક પ્રકારનાં લીલાં શાક ઉત્પન્ન થાય છે. એકંદર રીતે આખા બેટમાં એ બગલો એટલો બધો પ્રસિદ્ધ હતો કે જે કોઈ મુસાફર એ ટાપુ જોવા આવતો, તે એ બગલો જોયા વિના કદિ પાછો ફરતો નહિ.

ઉપર જણાવેલા બગલાને બીજો માળે હળમાં એક કોચ ઉપર અર્ધશાયિત અવસ્થામાં રુઢુઅર્ટ'અંદ્રની કંપનીનો માલીક મિ. અંદ્ર સમુદ્ર તરફ જોઈ રહ્યો છે. આખો દિવસ સતત પરિશ્રમ કર્યા પછી સૂર્યદેવ ધીમે ધીમે વિશ્રાન્તિ લેવાને સમુદ્રમાં ઉતરવાની તૈયારી કરતા હોય ની, તેમ દષ્ટિભર્યાદામાં સૂર્ય તદ્દન સમુદ્રના જળ ઉપર કીડા કરતો નજરે પડે છે. નાના પ્રકારનાં અનેક પક્ષીઓ સાંજ પડવાથી સમુદ્રના કિનારા-પરથી બેટ તરફ કલ્લોલ કરતાં દોડી આવે છે. સંધ્યાસમયનો આ બધો રમણીય દેખાવ મિ. અંદ્ર જોતો નથી. સંધ્યાસુંદરીની મનોહર શોભા તેની દૃષ્ટિનું આકર્ષણ કરી શકતી નથી. તેની દૃષ્ટિ અત્યારે દષ્ટિ-ભર્યાદાના બધનને તોડીને બહુ દૂર દોડી ગઈ છે. અનન્ત સમુદ્રને ઓળંગીને અને અનેક દેશો પસાર કરીને તેની દૃષ્ટિ કોણે જાણે કોની શોધમાં વિજળીને વેગે ક્યાંક દોડી જાય છે ? હજારો ચોજનને છોટે આવેલું એક મુખ તેની દૃષ્ટિને આકર્ષણ કરી રહ્યું છે ! અને તેટલા માટે જ તેની દૃષ્ટિ તે તરફ વિજળીને વેગે દોડી રહી છે. માત્ર આજે જ આમ બને છે એમ કાંઈ નહિ, પરંતુ છેલ્લાં સાત વર્ષથી તે દૂર રહેલું મુખ મિ. અંદ્રના મનને આ પ્રમાણે આકર્ષા રહ્યું છે. તેની

આકર્ષણશક્તિને મિ. ચંદ્ર રોકી શકતો નથી. તે મુખ વિસરી જવાને માટે તેણે જન્મભૂમિનો પણ ત્યાગ કર્યો છે, પોતાના નામનો પણ અર્ધો ભાગ છોડી દીધો છે—અનન્ત સમુદ્ર ઝાળંગીને તે બહુ દૂર આવ્યો છે, તોપણ તે મુખ તે વિસરી શક્યો નથી ! તે મુખ તેને પ્રાણ કરતાં પણ અધિક વહાલું હતું—હતું કેમ, હજી પણ છે ! પરંતુ તે સુદર મુખના અદરના ભાગમાં ખરાબ શું છે ? ખરાબ કશું પણ નથી. તે પછી તેના જીવનના સુખ-સ્વપ્નનો ભગ કેમ થયો ? ભગ થયો તોપણ તે સુખની વાત તે આ જીવનમાં કદિ જૂલી શક્યો નથી અને શકવાનો પણ નથી. એક વાર જે પ્રેમપાત્ર બન્યું, તે ફરીથી કદિ પણ વિસરી શકાતું નથી. પ્રિય વાચક ! સ્ક્રુઅર્ચંદ્રની કંપનીના માલીક મિ. ચંદ્રને તે ઝાળખ્યો કે ? એ જ આપણો દેશત્યાગી શિશિરચંદ્ર !

રાત્રિના અધકારથી આખું જગત ધીમે ધીમે ટકાવા લાગ્યું. આકાશમાં એક પછી એક એમ અસખ્ય તારાઓ ઢગી નીકળવા લાગ્યા. શાન્ત રાત્રિમાં થતો સમુદ્રનો કલ્લોલ શિશિરચંદ્રના કાનમાં જાણે કોઈ અબજાના રડવાનો અવાજ આવતો હોય, એવો ભાસ ઉપજાવવા લાગ્યો. તે લાંબો નિસાસો નાખીને બોલ્યો. “ સુખ, સપ્તિ, સન્માન, ખ્યાતિ એ બધું નકામું છે, કારણકે જીવન દુઃખમય છે. હું મારું જીવન સુખમાં ગાળતો નથી. દુઃખમાં જીવન ગાળવાનું પ્રયોજન શું ? આટલા દિવસો થયા અને આટલે દૂર આવ્યો તોપણ સવિતામુંદરીને હું વિસારી શક્યો નહિ. હજી પણ તેની છબી મારા અંતરમાં અકિન થએલી છે ! ”

શિશિરચંદ્ર પોતાની આટલી બધી નિર્મળતા જોઈને લગ્ન પામી ગયો. તે પાછો વિચાર કરવા લાગ્યો. “ અહો ! આ બેટમાં વસતા કરારપત્રવાળા મજૂરો પણ મારા કરતાં મુખી છે, મારા કરતાં બાળ્યવાન છે. જોકે તેઓનું જીવન દુઃખી છે પરંતુ તેઓ સ્ત્રી-પુત્ર વગેરેની સાથે રહે છે. તેઓ શારીરિક સુખ બરાબર ભોગવી શકતા નથી, પરંતુ તેઓનાં હૃદય મારી માફક મુઝાતાં નથી. માત્ર પૈસા ટંતમાં જ સુખ છે, એમ નથી. જે જડ બુદ્ધિવાળું મનુષ્ય હોય તે જ પૈસામાં સુખ માને છે. જે મનુષ્યનો સંસાર સુખી તે જ મનુષ્ય ખરો સુખી છે.”

શિશિરચંદ્રે પી. ઓ. કંપનીની ડબ્બલ નામની સ્ટોમરમાં “ એસ. ચંદ્ર ” ને નામે કેબિન રિઝર્વ કરાવી હતી અને તેથી જ રામમોહનરાયે કોલેજો બદલ તાર કરેલો, તોપણ કશા સમાચાર મળી શક્યા ન હતા.

રુઢુઅર્ટચંદ્ર કંપનીનો ઝોકલો માલીક મિ. ચંદ્ર. ૮૫

તે પ્રથમ અપાર્ટમેન્ટ, અપાર્ટમેન્ટમાં કાલિફોર્નિયા અને લાંબી કેનેડામાં ગયો હતો. ત્યાં મી. રુઢુઅર્ટ નામના અંગ્રેજની સાથે તેને પરિચય થયો. મી. રુઢુઅર્ટ વાતવાતમાં શેરડીનાં ખેતરોનો ઉલ્લેખ કરીને શિશિરચંદ્રને જણાવ્યું કે : “ આ વિશાળ મહાસાગરમાં અનેક ખેટો આવેલા છે, તેમાં સૌથી ઓછો ખેટ છે, ત્યાં શેરડીનો પાક બહુ સારો થાય છે. કેટલાક વહેપારીઓએ જમીન રાખી લીધી છે, પરંતુ તેઓ સમુદ્રથી પશ્ચિમ ભાગમાં જ થોડે દૂર સુધી જ જઈ શક્યા છે. બાકીના પૂર્વ ભાગની જમીન બધી પડતર છે. તે જમીનમાં જો શેરડીનું વાવેતર કરવામાં આવે તો પાક બહુ જ સારો થાય. મેં જ્યાં ખેટમાં ફરીને અનુભવ લીધો છે કે આ ખેટના જેવી શેરડી બીજા કોઈ પણ ખેટમાં પાકી શકતી નથી. પરંતુ ત્યાં શેરડીનાં ખેતરો સુધી રેલ્વે બંધાવવામાં ન આવે તો કશું પરિણામ આવી શકે નહિ. શેરડીના વાવેતરની સાથે રેલ્વેનું કામ પણ ઉપાડતું જોઈએ; પરંતુ એ બંને કામ માટે જોઈએ તેટલો પૈસો મારી પાસે નથી. તેટલા માટે હું કોઈ એક ભાગીદારની શોધમાં ફરું છું. અનેક ધનવાનોને મેં આ વાત કરી પણ કોઈની હિંમત આપી શકતી નથી અને એમાં એ લોકોનો દોષ નથી, કારણકે એ કામ કાંઈ સહેલું નથી. પ્રથમ તો પુષ્કળ પૈસો એ કામમાં નાંખવો જોઈએ. એટલો બધો પૈસો રોકવાની કોઈ હિંમત કરી શકતું નથી. જોકે મને તો સંપૂર્ણ ખાતરી છે કે એ કામમાં નાખેલો પૈસો કદિ બરબાદ નવ્ય લેમ નથી, તોપણ કોઈ ધનવાન એ કામમાં મારી સાથે ભાગ રાખવાની હિંમત કરી શકતો નથી.”

મી. રુઢુઅર્ટ પાસેથી આ બધી વાત સાંભળીને શિશિરચંદ્રે પૂછ્યું : “ એ બંને કામને માટે કુલ કેટલી સુડીની જરૂર જરૂર પડે ?”

મી. રુઢુઅર્ટે ઉત્તર આપ્યો : “ પચાસ હજાર પાઉન્ડ અથવા સાડાસાત લાખ રૂપિયા જો હોય તો બંને કામો સારી રીતે થઈ શકે. શેરડીના વાવેતરને માટે ત્રીસ હજાર પાઉન્ડ અને રેલ્વેના કામ માટે વીસ હજાર પાઉન્ડ મળીને કુલ પચાસ હજાર પાઉન્ડ રોકવા જોઈએ. પરંતુ મારી પાસે ત્રીસ હજાર પાઉન્ડથી વધારે સુડી નથી.”

શિશિરચંદ્રે વિચાર્યું કે : “ દેશવિદેશમાં બમણું કરવાથી મારું અસ્થિર મન શાન્ત થશે નહિ. તેથી વિશાળ મહાસાગરમાં આવેલા આ ખેટા ખેટના કામમાં રોકાઈ રહેવાથી મારા મનની ચિન્તા નાશ

પામશે. કદાચ મારા મનનું બધું હુ.ખ નાશ નહિ પામે તોપણ કામમાં રોકાઈ રહેવાથી કેટલોક સમય તો જરૂર સુખમાં વ્યતીત થશે. કદાપિ નાણું વ્યર્થ જશે તો ? તોપણ શી હરકત છે ? એટલી સાધારણ રકમનો વ્યય થવાથી શું થવાનું હતું ?”

એમ વિચાર કરીને મી. સ્ટુઅર્ટ પ્રત્યે તે બોલ્યો : “ હું ત્રીસ હજાર પાઉન્ડ આપીને આપની સાથે એ કામ કરવા તૈયાર છું. ”

“ શું આપ ખરું કહેા છો ? ”

“ હા, ખરું કહું છું, જુદું બોલવાનું કાંઈ પ્રયોજન નથી. ”

“ આહો ! ઘન્ય છે પ્રભુ ! કે તેં મને ભાગીદાર શોધી આપ્યો ! મિ. ચૉંદ્ર, અમે-માત્ર અમે જ કેમ ? પૃથ્વી ઉપરની બધી જાતિઓમાં ગુજરાતી જાતિ બીજી બધી જાતિઓ કરતાં યુદ્ધિમાં ચડીઆતી છે; પરંતુ ગુજરાતીઓ હિમત કરીને કોઈ કામમાં આગળ પગલું ભરતા નથી અને તે કારણથી જ તે જાતિની ઉન્નતિ થઈ શકતી નથી. નહિ તો આપના જેવા યુદ્ધિશાળી પુરૂષો જે કર્મક્ષેત્રમાં ઉતરી પડે તો સહજમાં જોડખીજની હરિશ્ચંદ્રના ક્ષેત્રમાં જય પ્રાપ્ત કરે. ”

શિશિરચંદ્ર જરા હાસ્ય કરીને બોલ્યો : “ આપનું કહેવું સત્ય છે. ”

કેનેડાની સ્ટુઅર્ટચંદ્રની કંપનીને નામે તેઓની કંપની ઉભી થઈ.

શિશિરચંદ્રે બ્યારે સવિતામુંદરીને નામે પોતાનો બેન્કમાનો હિસાબ ટ્રાન્સફર કરવાનો હુકમ કર્યો, ત્યારે તે જ વખતે એસ. ચૉંદ્રને નામે બોમ્બે નેશનલ બેન્કમાં તેણે દસ લાખ રૂપીઆ જમ કરાવ્યા હતા. તેણે કેનેડાથી બોમ્બે નેશનલ બેન્કના મેનેજર ઉપર તાર કરીને જણાવ્યું હતું કે “ એસ. ચૉંદ્રને નામે ઉધારીને ત્રીસ હજાર પાઉન્ડ અથવા સાડાચાર લાખ રૂપીઆ સ્ટુઅર્ટચંદ્રની કંપનીને નામે કેનેડાની ઓસ્ટ્રેલિયન બેન્કમાં જમા કરો. ”

કેટલાક દિવસની અંદર તેના હુકમ પ્રમાણે સઘળા કામનો બહો-બરત થઈ ગયો, એટલે તેઓ શેરડીના બેટ તરફ રવાના થયા. ત્યાં જઈને તેઓએ પ્રથમ તો બેટની પડતર રહેલી સઘળી જમીન વેચાતી રાખી લીધી. પછી મી. સ્ટુઅર્ટ શેરડીના વાવતરના કામમાં અને શિશિરચંદ્ર રેલ્વે બંધાવવાના કામમાં પ્રવૃત્ત થયા. મી. સ્ટુઅર્ટનું કહેવું ખરું પડ્યું-આજે શિશિરચંદ્ર સ્ટુઅર્ટચંદ્ર કંપનીનો રક્ત એક પોતે જ માલીક અને શેરડીના બેટના બધા વહેણારીઓમાં સૌથી મોટો વહે-ચારી થઈ પડ્યો છે !

બેટના બીજા વહેપારીઓ જે પાંચ વરસની ગેરંટીથી મળુરોને લાવેલા હોય, તે મળુરો તેમની મુદત પુરી થતાં સ્ટુઅર્ટચંદ્રની કંપનીમાં રહેવા લાગ્યા. આ કંપની તેમને વગર બધણીથી નોકરીમાં રાખતી અને મળુરો પણ બીજા વહેપારીઓ કરતાં લગભગ દોઢી-બમણી આપતી. વળી મળુરોને ખાવા પીવાની તથા પહેરવા-ઝોઢવાની જે જે વસ્તુઓ જોઈએ, તે બધી વસ્તુઓ સસ્તે ભાવે કંપની તેમને પુરી પાડવા લાગી. આ પ્રમાણે મળુરો સ્ટુઅર્ટચંદ્રની કંપનીમાં સુખી થતા હોવાથી ધણા ખરા એ કંપનીની જ નોકરી કરવા લાગ્યા.

પ્રકરણ ૧૩ મું.

સુરતરામ.

રામનારાયણ અઠી રૂપીઆના ભાડાથી ઝોરડી ભાડે લઈને મળુરોને રહેવાના અડામાં રહેવા લાગ્યો. શિશિરચંદ્રને ઘેર રહીને તેણે ચોડાધણા પૈસા એકઠા કર્યા હતા તે ત્રણચાર મહિનામાં તે ખાઈ ગયો. એ પૈસા ખૂટ્યા પછી તેને ખાવાનું સાધન કાંઈ રહ્યું નહિ. છેલ્લા બે મહિનાનું ઝોરડીનું ભાડું પણ તે આપી શક્યો નહિ, તેથી મકાનવાળો સખ્ત ઉધરાણી કરવા લાગ્યો. રામનારાયણ હવે મુઝાયો, શું કરવું તે તેને સ્વચ્છું નહિ. એવામાં પ્રપંચરાય કરીને એક દલાલ ત્યાં મળુરોના અડામાં સંઘળા મળુરોને એકઠા કરીને કહેવા લાગ્યો: “ભાઈઓ, તમે અહીં સખ્ત મળુરો કરીને દુઃખી થાઓ છો છતાં ખાવા પુરૂં અને પહેરવા પુરાં વસ્ત્ર મળતાં નથી, તો પછી આ સ્થળે પડી રહેવાનું શું પ્રયોગન છે ? જે તમારો વિચાર હોય તો હું તમને એવે સ્થળે મોકલી આપું કે જ્યાં જઈને પાંચ વરસ કામ કરી આવો તો તમારી આખી જીંદગીનું દારિદ્ર અને દુઃખ નાશ પામી જાય. જાઓ તે બધા મોટા પૈસાદાર થઈને પાછા આવો.”

એ સાંભળીને બિચારા ભોળા મળુરો પ્રપંચરાયનું કહેવું સત્ય ગાનીને તેના ઉપર વિશ્વાસ રાખીને તેની વાત સાંભળવા લાગ્યા. પ્રપંચરાય આગળ બોલવા લાગ્યો: “હું જે દેશમાં તમને મોકલવાની વાત કરું છું તે દેશમાં ખાવા-પીવાની અને પહેરવા ઝોઢવાની બધી વસ્તુઓ તદ્દન

સસ્તી મળે છે. વળી જો તમે ત્યાં જવાને તૈયાર હો તો તમને એવેદ્ય બંદોબસ્ત કરી આપું કે તમારું ખાવા-પીવાનું અને પહેરવા ઓઢવાનું સઘળું ખર્ચ શેઠને માથે અને તે ઉપરાંત તમને દર અઠવાડીએ સાત રૂપિયા રોકડા મળુરીના મળે. ”

કમનસીબ મળુરો પ્રપંચરાયના આ બધા ગપાટા સાંભળીને “ હું જવા તૈયાર છું, હું જવા તૈયાર છું. ” એમ મોટેથી બૂમ પાડી ઉઠ્યા.

મળુરોની બરાબર ઇચ્છા જાણીને પ્રપંચરાય બોલ્યો: “ હું તમને બધાને ત્યાં લઈ જઈ સડું ખરો, પણ ત્યાં જવામાં બહુ ખર્ચ લાગે છે. લગભગ બસો-ત્રણસો રૂપિયા એક જણનું ખર્ચ લાગે છે. ”

પ્રપંચરાયનું એ બોલનું સાંભળીને બધા મળુરો નિરાશ થઈને નિસાસા નાંખવા લાગ્યા. તેઓના ચહેરા એકદમ શુષ્ક અને દ્રિષ્ટા બની ગયા. પ્રપંચરાય તેઓનું દુઃખ જોઈને જાણે પોતે પણ બહુ દુઃખી થતો હોય તેવો ડોળ કરીને બોલ્યો “ હું ધણે ભાગે તમોને ત્યાં જવાના ખર્ચની જોગવાઈ કરી આપીશ, પરંતુ તમારે ત્યાં જઈને પાંચ વરસ સુધી કામ કરવું પડશે અને એ પ્રમાણે પાંચ વરસનો કરારપત્ર લખી પાંચ વરસ સુધી તે સ્થળે રહીને તમારે કામ કરવું પડશે. જો એ પ્રમાણે કરારપત્ર લખી આપવાની તમારી ઇચ્છા હોય તો દરેકને પચાસ રૂપિયા રોકડા અને પહેરવાનાં કપડાં તથા એક કામળો એટલી ચીજો તમને અહીંથી મફત મળશે. જો તમારી ઇચ્છા હોય તો હો આ બધાં રૂપિયા બાનાના આપું છું. ”

લાલચથી બધાએ ત્યાં જવાની હા કહી. પ્રપંચરાયે તે દરેકને બધાં રૂપિયા બાનાના આપીને તેઓનાં નામ એક કાગળ ઉપર લખી લીધાં. બાકીના રૂપિયા બીજે દિવસે કરારપત્ર લખી દીધા પછી આપવાનું કહીને બધા મળુરોને વિદાય કર્યા.

બાનાના પૈસા આવ્યા તેમાંથી ખાવાનું લાવીને બધાએ ઉદર પૂર્યું કર્યું. પરંતુ ખાઈ રહ્યા પછી પરદેશમાં જવાની વાત સાંભરી આવવાથી બધા દુઃખ ઉઠ્યા. વળી ત્યાં જવાથી અન્ન-વસ્ત્રનું દુઃખ નાશ પામશે એમ વિચારીને તેઓએ મન વાળ્યું. એ પ્રમાણે પ્રપંચરાયની જાળમાં અનેક મળુરો સપડાઈ ગયા.

પ્રપંચરાયને આ ધધામાં જોકે પહેલાં તો કમાણી સારી થવા લાગી, પરંતુ પાછળથી તેના કહેવા મુજબ કોઈ મળુરો પૈસાદાર થઈને

દેશમાં પાછા આવ્યા નહિ, તેથી તેનો ધધો ભાંગી પડ્યો. દરેક મજુર દીઠ તેને પાંચ રૂપીઆ કમિશન મળતું હતું અને તે કમિશનના લોભથી આવું પૈસાચિક કાર્ય તે કરતો હતો. આ સક્ષસી કાર્યમાં તેણે બેકે ઘણો પૈસો મેળવ્યો હતો, પરંતુ તેની પાસે કશું રહેવા પામ્યું ન હતું. જે પૈસા આવતા તે બધા ખર્ચાઈ જતા હતા.

જે વખતે પ્રપંચરાય બધા મજુરોની સાથે ઉપર જણાવેલી વાત કરતો હતો, તે વખતે આપણો રામનારાયણ પણ તેની ઓરડીના આરણમાં બેસીને તે બધી વાત સાંભળતો હતો. તેના મનમાં પણ ખાંડના કારખાનામાં કામ કરવા માટે પરદેશ જવાની ઇચ્છા ઉત્પન્ન થઈ. પરંતુ કાચિક પરિશ્રમ એટલે મજુરી કરવાના બચથી તે કશું બોલો શક્યો નહિ. છેવટે બધા મજુરો જતા રહ્યા પછી તે પ્રપંચરાયની પાસે ગ્રાવીને બોલ્યો: “તે દેશમાં મારા જેવાને કાંઈ કામકાજ મળી શકે ખરું?”

પ્રપંચરાયે ઉત્તર આપ્યો. “હા, કેમ ન મળે? સાહસ કરવાથી બધું મળી શકે છે. તમે જે સાહસ કરો, તો પાંચ વરસની અંદર મોટા પૈસાદાર થઈને પાછા આવો.”

“પરંતુ અમારા જેવા માણસોથી તો મજુરીનું કામ થઈ શકે નહિ!”

“મજુરીનું કામ ન થઈ શકે તો બીજા કામનો ત્યાં ક્યાં તોટો છે? અનેક પ્રકારનાં ત્યાં કામ હોય છે. મજુરો ઉપર દેખરેખ રાખવાનું કામ તો થઈ શકેની?”

“હા, મજુરો ઉપર દેખરેખ રાખવાનું કામ તો થઈ શકે, એમાં કાંઈ મહેનતનું કામ નથી.”

“બસ, ત્યારે એ કામ કરશો તોપણ તમને સારો પગાર મળશે.”

“બહુ સાફ, ત્યારે હું હવે વિચાર કરીશ.”

“હા, વિચાર કરી જુઓ. જે કદિ આપને જવાની ઇચ્છા થાય તો મને કહેશો એટલે હું તમને સઘળો બદોબસ્ત કરી આપીશ.”

રામનારાયણે વિચાર કર્યો કે: “મારે ત્યાં જવું એ જ ઉત્તમ છે. અહીં રહેવામાં કશો સાર નથી. પરંતુ ત્યાં મયા પછી મજુરો ઉપર દેખરેખ રાખવાનું કામ ન મળે અને કદાચ મજુરી કરવી પડે તો શું કરું?”

રામનારાયણની પાસે હવે ઉદરનિર્વાહને માટે કશું રહ્યું નહોતું.

ગઈ કાલે તે એક વીણીમાં જમી આવ્યો હતો, પરંતુ તેના પૈસા આજે ચુકવવાનું કહીને તે છૂટી આવ્યો હતો. આજે પૈસા વિના ત્યાં જમવા જઈ સકે તેમ ન હતું. પેટમાં ક્ષુધા અસંત લાગવાથી તે બહુ વ્યાકુળ બની ગયો. નિરૂપાયથી છેવટે તેણે પ્રપંચરાયનું શરણ લીધું.

પ્રપંચરાય પાસે આવીને તે બોલ્યો: “ હું ત્યાં જવાને તૈયાર છું. મને ખાનાના રૂપિયા આપો. ”

પ્રપંચરાય મનમાં આનંદ પામી બે રૂપિયા ખાનાના આપીને બોલ્યો: “ તમે જવાને તૈયાર થયા એ બહુ સાંચું કર્યું. ત્યાં તમારે શારીરિક મહેનત ખીલકુલ નહિ કરવી પડે. સાહેબને કહીને તમારે માટે હું બધી ગોઠવણ કરી આપીશ. ”

ગઈ કાલના કરાવ પ્રમાણે જો મજુરોએ ખાનાના રૂપિયા લીધા હતા તે બધા મજુરોને એકત્ર કરી રામનારાયણની સાથે પ્રપંચરાય માજીસ્ટ્રેટની કોર્ટમાં ગયો. ત્યાં જઈને દરેક મજુરને પાંચ વરસની ગેરંટીના કરારનામા રજીસ્ટર કરાવવાની વ્યવસ્થા તે કરવા લાગ્યો.

એક પછી એક એમ દરેક મજુરને માજીસ્ટ્રેટની સમક્ષ બિભે કરવામાં આવ્યો અને દરેક મજુરને માજીસ્ટ્રેટ પૂછી બોલ્યું કે તમે પાંચ વરસની ગેરંટીથી પરદેશમાં તમારી રાજીખુશીથી જાઓ છો કે આ માણસ તમને જોર જુલમથી લઈ જાય છે ?

રાજીખુશીથી જતા નથી એમ જો મજુરો જવાબ આપે તો ખાનાના લીધેલા રૂપિયા પ્રપંચરાયને પાછા આપવા જોઈએ, તે તેમની પાસે ન હોય, માટે નિરૂપાયથી “ અમે અમારી રાજીખુશીથી જઈએ છીએ ” એવો જવાબ બધા મજુરોએ આપ્યો.

પ્રપંચરાયે રામનારાયણને તેનું નામ તથા જાતિ બદલવાની સલાહ આપી. રામનારાયણે પણ જાણ્યું કે જો હું મારા ખરા નામથી માજીસ્ટ્રેટની સમક્ષ બિભે રહીશ, તો તે વહેમ લાવશે અને તેમના આડા અવળા પ્રશ્નોના જવાબમાં મારી કેટલીક ગુપ્ત હકીકત ખુલી થઈ જશે. એમ ધારીને તેણે પોતાનું નામ સુરતરામ રાખ્યું. માજીસ્ટ્રેટની સમક્ષ “ હું રાજી ખુશીથી પરદેશમાં જાઉં છું ” એમ કહીને તેણે કરારપત્રમાં સહી કરી આપી.

પ્રકરણ ૧૪ મું.

શોક્ય હોવાની કલ્પના.

સુમંતરાયને વિદાય કર્યા બાદ વિમળાની ધીરજ એકાએક નાશ પામી ગઇ. તે હવે એકલી રહી શકી નહિ. તે એકદમ ઉતાવળે પગલે સવિતાસુંદરી પાસે દોડી ગઇ. સવિતાસુંદરી આ વખતે તેના સૂવાના ઓરડામાં સ્થાના ઉપર સૂતી સૂતી ધરની ભીંત તરફ જોઇ રહી હતી. વિમળાના પગના અવાજથી તેણે પાછળ ફરીને બારણા તરફ નજર કરી તો વિમળાનું મુખ હર્ષથી પ્રકુલિત થએલું હતું. પરંતુ આંખો આંસુથી ભરેલી હતી. વિમળા એકદમ આવીને સવિતાસુંદરીના હૃદયમાં પ્રેમાત્મનું મુખ ઢાંકી દઈને નીરવતાથી ખૂંચ રડી. પછી આંખોમાં આંસુવાળું મુખ ઉઘુ કરીને સવિતાસુંદરી તરફ જોઈને તે બોલી: “ બહેન ! દર્શન તો થયાં પરંતુ—”

વધારે તે કશું બોલી શકી નહિ. તેનો કંક રૂધાઇ ગયો. હૃદયનો ઉભરો આંખો વાટે બહાર નીકળવા લાગ્યો. સવિતાસુંદરીએ જાણ્યું કે બહેનને તેના સ્વામીની સાથે મેળાપ થયો છે. વિમળાની આંખોમાં આંસુ જોઈને તેની આંખોમાં પણ પાણી આવી ગયું. આંખો લૂછીને મધુર સ્વરે તે બોલી: “ ત્યારે રડો છો કેમ બહેન ? ”

વિમળા રડતી રડતી બોલી: “ હું કેમ રડું છું બહેન ! રડવાને માટે જ આ મારો જન્મ છે. સમજાવ્યું આવી ત્યારે હવે હું પતિને માટે મારા અંતરમાં રડું છું. આજસુધી કદિ પણ મારી આંખોમાં આંસુ આવ્યાં ન હતાં. તમારી માફક મારી આંખોમાં પણ પાણી હતું નહિ. પરંતુ બહેન ! આજે મારા શુષ્ક હૃદયમાં ઝરણુ છુટ્યું છે. એ ઝરણુમાંથી અશ્રુરૂપે વહેતો જળપ્રવાહ રોકી શકવાની મારામાં શક્તિ નથી. હું સ્વામીને ચાહું છું. દરેક હિંદુ સ્ત્રી તેના સ્વામીને ચાહે છે. દંપતી લગ્ન થયા પછી બન્નેની હયાતી સુધી પરસ્પર ચાહે છે, તેમ હું પણ મારા સ્વામીને ચાહું છું, પરંતુ મેં કદી મારા સ્વામીનું સુખ મેળવ્યું નથી. તોપણ હવે મારા જીવનમાં આવ્યું કે મારા આ જીવનનું દુઃખ તમારા દુઃખની સરખામણીમાં તુલ્ય માત્ર છે ! મેં જે દુઃખ ભોગવ્યું છે, તે કેટલેક અંશે સહન કરી શકાય તેવું છે. મને અત્યારસુધી કશું સુખ

મળ્યું જ નથી અને તમને મળેલું સુખ ગુમ થઇ ગયું છે, તેથી તમારૂં દુઃખ મારા કરતાં ઘણું વધીયાતું ગણાય. હું પ્રથમ તમારા અને મારા દુઃખ વિશે શું તકાવત છે, તે જાણી શકી ન હતી, પરંતુ હવે મારા જાણવામાં આવ્યું કે મારા દુઃખની સાથે તમારૂં દુઃખ સરખાવતાં આકાશ-પાતાળ જેટલો તકાવત છે ! કિન્તુ બહેન, મને હવે મળ્યા છતાં મેં તે મેળવ્યું નથી. ” એમ કહીને વિમળાએ તેનું આંસુબરેલું મુખ સવિતાસુંદરીના વક્ષસ્થળમાં સંતાડી દીધું.

સવિતાસુંદરી વિમળાના કહેવાનો અર્થ નહિ સમજી શકવાથી બોલી: “ કેમ બહેન, તે તમને ગ્રહણ કરવાને ના કહે છે ? ”

વિમળાએ માથું ધ્રુણવીને અસમતિ પ્રકટ કરી. સવિતાસુંદરીએ વિસ્મય પામીને પ્રશ્ન કર્યો: “ તો પછી ? ”

“ તેમના ઘરમાં મારી શોક્ય છે, તે મારી વાત જાણતી નથી; તેથી હું તેમને મારી વાત જાણવીને કષ્ટ દેવાને ઇચ્છતી નથી. તે સુખી છે, તેને હું દુઃખી કરવાને ઇચ્છતી નથી. ”

“ તમારે શોક્ય છે, એ વાત તમે પ્રથમ જાણતાં હતાં ? ”

“ હા, જાણતી હતી. મારા સસરાના કહેવાથી મારા પતિએ બીજું ક્ષત્ર કર્યું, પણ મારી શોક્ય મારા લગ્નની વાત જાણતી જ નથી. તે પતિને આહે છે અને પતિ તેને આહે છે. એ સુખી જોડને મારે હવે દુઃખી શામાટે કરવું જોઈએ ? મારી શોક્યના જાણવામાં આવે અને જો તે મને ખાસ બોલાવવા આવે તો જ હું ત્યાં જઈશ. તે સિવાય કોઈ પણ કાળે, હું ત્યાં જવાની નથી. પૂર્વ જન્મના પાપનું ફળ હું ભોગવું છું, તેમાં મારી શોક્યને શામાટે મારે દુઃખી કરવી જોઈએ ? ”

“ પરંતુ તેના સ્વામી છે, તે તારા પણ સ્વામી છે ! તેની સાથે રહેવામાં તારી શોક્યને શું દુઃખ થવાનું હતું ? ”

“ માને તો દુઃખ અને ન માને તો કશું દુઃખ નથી, પરંતુ તેનું હૃદય જાણ્યા વિના હું તેને ઘેર જઈશ નહિ. તેના પતિ તે મારા પતિ ખરા, કિન્તુ તેમનો તો હવે બિલકુલ દોષ જ ન રહ્યો, કારણકે તે તો મને બોલાવવાને આવ્યા હતા પરંતુ હું તેમની સાથે—”

“ બહેન, તમે તમારા પતિની સાથે જવાની ના કૈંહી, તે તમે અભિમાનનું કામ કર્યું છે હોં. ”

“ અભિમાનનું કામ કર્યું નથી બહેન ! સાંઠે કામ જ કર્યું છે.

સ્ત્રીભવિતનું હૃદય પુરુષોના જેવું વિશાળ અને ઉદાર હોતું નથી—બહુ સાંકડું અને સ્વાર્થપરાયણ હોય છે. તેથી તેના સુખમાં ભાગ પડાવવા જેટલી નીચ વૃત્તિ કદિ હું આચરીશ નહિ. ”

“ અહો ! ત્યારે તો તમે પાપાણી છો કે શું બહેન ? ”

“ મારા હૃદયની વ્યથા તમે બાણી શકો નહિ. જોકે મારા કરતાં તમારું દુઃખ મોટું છે, તોપણ તમારા મનમાં એક પ્રકારની શાન્તિ છે. તમારા સ્વામી તમને પ્રાણ કરતાં પણ અધિક ચાહતા હતા અને હજી પણ ચાહે છે, તોપણ પ્રથમ તમારા પર એક વાર તેમને સંદેહ આવ્યો હતો અને તેમાં અગ્નિમાં ધીની આહુતિની માફક આ બીજો સંદેહ આવવાથી તે તમારો ત્યાગ કરી ગયા છે. તે તમારા પ્રત્યે ગુસ્સે નહિ થતાં, તે પોતે તમારા સુખના માર્ગમાં કંટકરૂપ છે એમ માનતા હોવાથી તે તમારો ત્યાગ દેશનો ત્યાગ કરીને ચાલ્યા ગયા છે. તે કદિ સંન્યાસી થયા હોય, તોપણ ભગવાનની ચિન્તા કરતાં પહેલાં તમારી ચિન્તા તેના મનમાં પ્રથમ ઉત્પન્ન થશે, કારણકે તમારા મનમાં બિલકુલ પાપ નથી. તમે સ્વામીની પૂજા કરો છો. તમારા પ્રત્યે તમારા સ્વામીને સંદેહ ઉત્પન્ન કરવાનો તમે જે સુયોગ આપ્યો છે, તે પાપનું તમે કંઠાર પ્રાયશ્ચિત્ત કરો છો—પરંતુ મારા સ્વામી તો મારા નથી—કિન્તુ મારી શૌક્યના છે. ”

સવિતાસુંદરી મનમાં મનમાં પોતાની શૌક્યની કલ્પના કરીને વિચાર કરવા લાગી: “ મારા સ્વામી જો કદી શૌક્યને લઇને પાછા આવે, તો મને આનંદ થાય, પરંતુ તે આનંદ કેવા થાય અને કેવો ન થાય ? ના, ના, તે મારાથી સહન થઇ શકે નહિ. સ્વામી પાછા આવે અને શૌક્યની સાથે સુખેથી રહે, તો હું તેમને સુખી જોઇને સુખી થઇ શકું ખરી, પરંતુ શૌક્યની સાથે ભેગી રહી શકું નહિ. ”

એ પ્રમાણે વિચાર કરીને વિમળા પ્રત્યે તે બોલી: “ હા, બહેન, તમારું કહેવું ખરું છે; શૌક્યની સાથે ભેગાં કદિ રહી શકાય નહિ. પરંતુ ઘણી સ્ત્રીઓ તો શૌક્યની સાથે ભેગી રહીને ગૃહ—સંસાર ચલાવે છે, તે કેવી રીતે રહી શકતી હશે ? ”

“ ભગવાન બાણે બહેન ! ”

બહેન બાણીઓ આંખોમાં આંસુ લાવીને નીરવતાથી સૂઈ રહી. વિમળા વિચાર કરવા લાગી: “ અહો ! સ્વામીના દેહનો સ્પર્શ, સ્વામીના

હૃદયની હુંક, અને સ્વામીનું ચુંબન એમાં કેટલું બધું સુખ રહેલું છે ! એ સુખ તો મેં કદિ અનુભવ્યું જ નહિ ! ભાગ્યવતી રમણીઓ જ એ સુખ ભોગવી શકે છે, હું તો તદ્દન દુર્ભાગ્યવતી જ છું. હું આજસુધી મારા આ જીવનમાં એ સુખથી તદ્દન વચિત જ હતી અને હવે આટલા દિવસ પછી સ્વામીનો મેળાપ થયો, તોપણ હું તો એ સુખથી તદ્દન વચિત જ છું ! ”

સ્વામીના સુખની વાતનું સ્મરણ કરીને વિમળા જાણે પુનઃ કલ્પનામાં સુખનો અનુભવ કરતી હોય, તેમ તે ચિત્રામણ્યમાં આજેખેલી પૂતળાની માફક શાન્ત સ્થિત રહી ! સવિતાસુંદરી આ વખતે તેનાં માનસ-ચક્ષુઓ વડે તેના સ્વામીના દર્શન કરતી હતી. તેના પતિએ તેની સાથે કયે દિવસે કેવા પ્રકારની વાત કરી હતી, કયે દિવસે તેણે પતિની પાસેથી કેવા પ્રકારનું માન મેળવ્યું હતું અને કયે દિવસે સ્વામીએ તેનો તિરસ્કાર કર્યો હતો એ બધી તેના લગ્ન પછીથી-સ્વામીની સાથે પ્રથમ મેળાપ થયો ત્યારથી તે શિશિરચંદ્ર તેનો ત્યાગ કરીને ચાલ્યો ગયો. લાંસુધીની દરેક વાત છાયા-ચિત્રની માફક સવિતાસુંદરીના મનમાં એક પછી એક ઉત્પન્ન થવા લાગી. કેટલીક વાર પછી સવિતાસુંદરી લાંબો નિસાસો નાંખીને બોલી : “ બહેન, તમે માનવી નથી, કિન્તુ દેવી છો ! ”

મારા સ્વામીએ પણ મને એમ જ કહ્યું હતું એમ મનમાં વિચાર કરીને મંદ હાસ્ય કરતી વિમળા બોલી : “ તમે બધાં મળીને જો મને દેવીપણું આપતાં હો તો બસ, પરંતુ હું તો જાણુ છું કે હું તદ્દન સ્વાર્થપરાયણ, બિલકુલ ઉદારતા વિનાની એક સામાન્ય રમણી છું. મારા હૃદયમાં આત્મલ્લાગ અથવા ઉદારતાનું ચિન્હ માત્ર નથી, કેવળ સંકુચિતા અને સ્વાર્થપરાયણ છું. સ્વાર્થની હાનિ સહન કરવાને હું અસમર્થ હોવાથી મેં મારા શોકયવાળા પતિને છોડી દીધા છે, પરંતુ તે મારા હૃદયના મહત્ત્વને માટે નહિ, કિન્તુ માત્ર દ્રેપ અને સ્વાર્થપરાયણતાને માટે જ છોડી દીધા છે. ”

“ નહિ બહેન, નાહ, તમારા હૃદયમાં દ્રેપ અને સ્વાર્થપરાયણતા બિલકુલ છે જ નહિ. જેના હૃદયમાં એ દુર્યુણો હોય, તે કદિ પણ મોદેથી પ્રકટ કરે નહિ, કિન્તુ ગુપ્ત રાખી મૂકે. હૃદયનું પડ ઉઘાડીને કાઢને પોતાનું અંતર તે દેખાડે નહિ, એટલો મનુષ્યમાં અંત દેવતામાં ફેર છે; અને એ કારણથી જ હું તમને કહું છું કે તમે યથાર્થ દેવી જ છો ! ”

“ તમે આખો દિવસ શા વિચાર કર્યા કરો છો ? ” ૯૫

એ સાંભળીને વિમળા સવિતાસુંદરી પ્રત્યે બોલી: “ બહેન, તમે જે અત્યારે બોલો છો, તેની જ રીતે જો તમે શિશિરચંદ્રની પાસે વર્ત્યા હોત, તો આ દુઃખ તમારે માથે કદિ પડત નહિ. ”

“ ચારે બહેન ! તે વખતે મને તે યાદ જ ન આવ્યું. તેમને હું ગુમાવી બેસીશ એવો સ્વપ્ને પણ મને ખ્યાલ આવ્યો ન હતો. તેમને ગુમાવ્યા પછી હું કદિ જીવી શકુંજ નહિ, એમ ધારતી હતી, પરંતુ મનુષ્ય જાતિનો જીવ ધણો કઠણ હોય છે. મનુષ્ય સર્વદા દુઃખમાં રીંખાયા કરે છે, પરંતુ મનુષ્ય મરવાને ચાહતું નથી. હજારો પ્રકારનાં દુઃખ ભોગવ્યા છતાં તે જીવવાનાં પ્રયત્નોનો ત્યાગ કરી શકતું નથી. ”

“ સૂધ્યા સમય થયો છે, ચાલો હવે બહાર જઈએ. ” એમ કહીને વિમળા સવિતાસુંદરીને ખેંચીને બહાર લઇ ગઇ.

પ્રકરણ ૧૫ મું.

“ તમે આખો દિવસ શા વિચાર કર્યા કરો છો ? ”

સુમંતરાય કેટલાક દિવસથી કોઇ પણ વિચારમાં લીન થઈ રહ્યો હોય એમ જણાય છે. તે સર્વદા શા વિચાર કરે છે તે કાંઇ જણાતું નથી ! વારંવાર બોલાવીએ, તોપણ જવાબ આપવાની તેનામાં શુદ્ધિ હોતી નથી ! આતુ કારણ શું હશે ? એક દિવસ હિંમાંગિનીએ ગુસ્સે થઇને ઉચ્ચ સ્વરથી તેને બોલાવ્યો. તે સાંભળીને જાણે ગાઠ નિદ્રામાંથી જાગૃત થઇને બોલે તેમ એકાએક ચમકી જઇને તે બોલ્યો: “ શું તું મને કાંઇ કહે છે ? ”

હિંમાંગિનીએ કહ્યું: “ તમે આખો દિવસ શા વિચાર કર્યા કરો છો ? ”

સુમંતરાયે પ્રત્યુત્તર આપ્યો: “ કશો વિચાર કરતો નથી. ”

એમ કહીને તે પુનઃ વિચાર-સાગરમાં કુબકાં ખાવા લાગ્યો ! તે નિત્ય સવારમાં વહેલો ઉડીને ધોતીયું તથા ટુવાલ ખભે નાખીને સમુદ્ર તીરે સાગર-સ્નાન કરવા જતો ત્યાંથી દસ વાગ્યાને સમયે તે પાછો આવતો; તોપણ આટલા દિવસની અંદર તે કદિ પ્રથમની આફક સ્નાન કર્યા વિના પાછો આવ્યો ન હતો. તે નિત્ય માધ્યાહ્નિક ક્રિયા સમાપ્ત કરી જમી રહ્યા પછી થોડી વાર નિદ્રા લઇને બહાર આવ્યો જતો અને

સધ્યાસમય પછી પાછો આવતો. રાત્રે તે ઘેર જ રહેતો હતો, પરંતુ સર્વદા વિચારમાં અને વિચારમાં જોવામાં આવતો. કોઈ પણ દિશાએ તેનું ધ્યાન ન હતું, તેમ કોઈ સાથે કશી વાત-ચીત પણ કરતો નહિ. તે એટલેસુધી કે તેની નકશાની પેટી કે જેને હિમાંગિની પોતાની શોક્યની ઉપમા આપતી હતી, તેની ઉપર પણ કેટલાક દિવસથી લગભગ અર્ધો ઇંચ ધૂળ ચડી ગઈ હતી ! સુમંતરાયની આવી પ્રકૃતિ જોઈને હિમાંગિની તેની સાથે બહુ વાતચીત કરતી નહિ. આવી રીતે કેટલાક દિવસ ચાલ્યા ગયા, તોપણ તેની પ્રકૃતિમાં કશો સુધારો થયેલો જોવામાં આવ્યો નહિ, તેથી તે મનમાં ભય પામવા લાગી કે કોણે જાણે આ કોઈ પ્રકારનો રોગ હોય એમ લાગે છે. આજે તેમને પછીને નક્કી કરે. સધ્યાસમય પછી સુમંતરાય ફરીને ઘેર આવ્યો એટલે હિમાંગિની જળનો લોટો ભરીને તેની પાસે જઈને બોલી: “ જળ પીઓ. ”

સુમંતરાય કશું બોલ્યો નહિ. હિમાંગિનીના બોલેલા શબ્દો તેના કાનમાં પ્રવેશ કરી શક્યા નહિ. હિમાંગિની પ્રથમના કરતાં જરા વધારે ઉચ્ચ સ્વરથી બોલી: “ પાણી પીઓ. ”

તે શબ્દો પણ તેના કાનમાં પ્રવેશ કરી શક્યા નહિ. હિમાંગિની ગુસ્સે થઈને તેના ચરીરને જરા ધક્કો મારીને રક્ષ સ્વરે બોલી: “ શું થયું છે તમને ? કેમ બોલતા નથી ?—”

એકએક ચમકી જઈને સુમંતરાયે જોયું કે હિમાંગિની જળનો લોટો હાથમાં લઈને ગુસ્સાવાળા મુખે તેની સામે જોઈને ઊભી છે. તેણે લગભગ પામી જઈને “ લાવો પાણી ” એમ કહીને જળનો લોટો લેવા માટે હાથ લાંબો કર્યો. હિમાંગિની જળનો લોટો એક બાજુ દૂર ખસેડીને બોલી: “ તમને શું થયું છે, તે પ્રથમ કહો; પછી પાણી પીજો. ”

“ શું થાય ? ” એમ કહીને સુમંતરાય શૂન્ય દષ્ટિવડે પાની સામે જોઈ રહ્યો.

હિમાંગિની બોલી: “ તમને શું થયું છે, એ અમે કેવી રીતે જાણી શકીએ ? તમને જે કંઈ થતું હોય, તે તમે જાણો. ”

“ શું થાય ? મને તો કશું થયું નથી ! ”

“ તમને તમારા ચરીરમાં કંઈ અસુખ જણાય છે ? ”

“ ના, કશું અસુખ જણાતું નથી; કેમ શામાટે પૂછે છે ? ”

“ તમે નિરંતર શો વિચાર કર્યો કરો છો ? હું બોલાતું છું તે

“ તમે આખો દિવસ-શા વિચાર કર્યા કરો છો ? ” ૯૭

તમે જવાબ પણ આપતા નથી; કશી વાત-ચીત પણ કરતા નથી, મને માથાકુટ કરાવો છો, તો સત્ય કહો કે તમને શું થયું છે ? તમારે શરીરે કેમ રહે છે ? ”

એમ કહીને હેમાંગિનીએ જળનો લોટો તેના મુખ પાસે ધર્યો. — સુમંતરાય પાણી પીને મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો: “ હેમાંગિની મને બહુ ચાહે છે. હું કેટલાક દિવસથી કોઈ પ્રકારના વિચાર કર્યા કરું છું, તે તેના જાણવામાં આવી ગયું છે ! હેમાંગિનીના કશા દોષ નથી. વિમળાએ કહ્યું છે કે મારી વાત હેમાંગિનીને જણાવશે નહિ, કારણકે તેમ કરવાથી તેના મનમાં દુઃખ ઉત્પન્ન થશે. તે જોકે એક શોક્ય છે, તોપણ તે હેમાંગિનીનું દુઃખ જાણે છે. શોક્યને દુઃખ થાય એટલા માટે ને પોતાના મુખનું બલિદાન દેવાને તૈયાર છે અને હું તેના સ્વામી હોવા છતાં હેમાંગિનીનું દુઃખ જાણી શકતો નથી ! અહો ! હું કેટલો બધો અધર્મ છું ? આજ કેટલાક દિવસથી તેની સાથે સારી રીતે વાતચિત પણ કરતો નથી. અહો ! મારા જેવો પાપી આ દુનિયામાં કોઈ નહિ હોય. ”

એમ વિચાર કરતાં કરતાં પાણી પી રહ્યા પછી સુમંતરાયે હેમાંગિની પાસે પાન માગ્યું. હેમાંગિની તેના પતિના બોળામાં માથું નાંખી સ્થૂળ બનને હાથે તેને બાઝી પડીને બોલી: “ આ મારા ચીરને છેડે કામળના પડીકામાં બે પાન તૈયાર કરેલાં બાંધ્યાં છે, તે છોડીને તેમાંથી એક ખાઓ; હું તમારા બોળામાં જરા વિશ્રાન્તિ લઉં છું. ”

સુમંતરાયે પત્નીના ચીરને છેડેથી પાન છોડી લઇને એક પાન હેમાંગિનીના મુખમાં મૂકીને બીજું પાન પોતે ખાધું. પરંતુ તુરંત જ હેમાંગિની સાથે કશી વાતચીત નહિ કરતાં સુમંતરાય વિચારને અગડાળે ચડ્યો. આથી હેમાંગિનીને ધણું ખોટું લાગ્યું. તે મનમાં ગુસ્સો લાવીને સ્વામીના બોળામાંથી ઉઠી ગઈ: સુમંતરાયે હેમાંગિનીને પોતાના બોળામાં બેસાડી રાખવાનું વહાલ દર્શાવ્યું નહિ તથા તેની સાથે કશી વાતચીત કરી નહિ, તેથી હેમાંગિની પથારીમાં જઈને સૂતી અને ઓસીકા ઉપર મુખ રાખીને કેટલીક વાર સૂધી રહી. ત્યારપછી પથારીમાંથી ઉઠીને સૂરારિને બોલાવીને હેમાંગિનીએ કહ્યું: “ ભાઈ સૂરારિ ! એક કામ તું કરી શકીશ ? ”

“ કયું કામ બહેન ? ”

“પ્રાતઃકાળે વહેલા ઉઠીને તે ક્યાં જાય છે, તેની તું તપાસ રાખીશ ? આજે સવારે ઉઠીને તે બહાર જાય, ત્યારે હું તને બોલાવીશ, એટલે તું તેમની પાછળ પાછળ જાશે. પણ તે જાણી ન શકે એમ તું જામ શકીશ ? ”

“હા, જઈ શકીશ. ”

“બહુ સારું, ત્યારે આ વાત કોઈને કહીશ નહિ. ”

સુમતરાય સર્વદા વિચારમાં નિમગ્ન રહે છે અને નિત્ય પ્રાતઃકાળમાં ક્યાંક ફરવા જાય છે, એ વિષે હવે હુમાંગિનીને સંદેહ ઉત્પન્ન થવા લાગ્યો. છેલ્લી રાત્રે સુમતરાય પ્રાતઃકાળે પચારીમાંથી ઉઠીને આંખો મોઢાંધને બહાર ફરવા ગયો કે તુરત જ હુમાંગિનીએ તેના બાંધને જગાડીને તેની પાછળ મોકલ્યો. મુરારિ યુક્ત રીતે તેની પાછળ પાછળ ગયો. દસ વાગ્યાને સમયે મુરારિ સુમતરાયની સાથે સાગર-સ્નાન કરીને ઘેર પાછો આવ્યો અને તેની બહેન પ્રત્યે બોલ્યો: “બહેન, સુમતરાય સંધ્યામાં વહેલા ઉઠીને દસ વાગ્યા સુધી સમુદ્રને કિનારે શાન્ત બેસી રહ્યા હતા, પછી સમુદ્રમાં સ્નાન કરીને ઘેર આવ્યા છે. હું પણ સમુદ્રમાં સ્નાન કરતો આવ્યો છું. ”

બપોરે જમ્યા પછી પણ હુમાંગિનીએ તેના બાંધને પુનઃ સ્વામીની પાછળ મોકલ્યો. આ વખતે મુરારિ એક કલાકની અંદર ઘેર પાછો આવીને બોલ્યો: “બહેન, સુમતરાયને સ્વર્ગને દરવાજો એક મોટી ભવ્ય અટ્ટલિકાની અંદર પ્રવેશ કરતા જોઈને હું પાછો આવ્યો છું. ”

એ સાંભળીને હુમાંગિની બોલી: “તું ત્યાં બહાર ગયેલો જો જોયા કરજો કે ત્યાંથી કોઈ બીજો સ્થળે તે જાય છે ? ”

મુરારિ બોલ્યો: “ફરીથી પાછો જાઉં ? ”

“ના, હવે આજ નહિ. આજ તે ત્યાં ન હોય, તો પતો લાગે નહિ; માટે હવે કાલે જાઉં. ”

તે દિવસથી રોજ મુરારિ છાયાની આફક સુમતરાયનું અનુસરણ કરવા લાગ્યો. પ્રાતઃકાળે સમુદ્રકિનારે, બપોર પછી સ્વર્ગને દરવાજો આવેલી તે ભવ્ય અટ્ટલિકામાં અને સંધ્યાસમયે તે અટ્ટલિકામાંથી બહાર નીકળીને ઘેર આવવા સિવાય સુમતરાયને બીજો કોઈ સ્થળે જતાં મુરારિએ જોયો નહિ. હુમાંગિની હવે સ્વર્ગને દરવાજો આવેલી તે ભવ્ય અટ્ટલિકાના સમાચાર જાણવાને અત્યંત ઉત્સુક થઈ. તે મુરારિ

“ તમે આજો દિવસ શા વિચાર કર્યો કરો છો ? ” ૬૬

પ્રત્યે બેલી: “ બાધ, હવે તે અટ્ટાલિકાના સમાચાર મેળવવાની જરૂર છે. તે અટ્ટાલિકા કોની છે, તેમાં કોણ રહે છે, તે રોજ શા માટે ત્યાં જાય છે-એ બધા સમાચાર જાણવાની જરૂર છે. ”

બીજો દિવસે મુરારિ સવારમાં ઉઠીને સુમંતરાયની પાછળ નહિ જતાં સ્વર્ગને દરવાજો તે અટ્ટાલિકા તરફ ગયો. ત્યાં તપાસ કરતાં માત્ર એટલું જ તેના જાણવામાં આવ્યું કે તે અટ્ટાલિકામાં સવિતાસુંદરી નામે કોઈ એક ધનાઢ્ય સ્ત્રી રહે છે. સમુદ્રકિનારે જે ભવ્ય મંદિર અને આશ્રમ તૈયાર થાય છે, તે તે સ્ત્રી બધાવે છે. એથી વધારે કશા સમાચાર તેને મળી શક્યા નહિ. પછી તેણે હિંમત કરીને તે અટ્ટાલિકાના કાંઈ વધારે સમાચાર મેળવવાનો નિશ્ચય કર્યો. અટ્ટાલિકાની સન્મુખ શુભ રીતે કેટલાક દિવસ ઊભા રહીને તેણે જોયું કે તે અટ્ટાલિકામાંથી કોઈ બે અસાધારણ સુંદરીઓ બહાર નીકળીને બે ઘોડા જોડેલી ગાડીમાં બેસી. તુર્ત જ ગાડી ચાલી ગઈ. એ ગાડી તેણે સમુદ્રને કિનારે સ્નાન કરવાના ઘાટ ઉપર કેટલાક દિવસસુધી જોઈ હતી. તેના મનમાં એકએક યાદ આવ્યું કે આ ગાડી દરરોજ સમુદ્રકિનારેથી ચાલી ગયા પછી સુમંતરાય સ્નાન કરવા માટે સમુદ્રમાં ઉતરે છે. આનો નિશ્ચય કરવા માટે મુરારિ એકદમ દોડતો ટૂંકે રસ્તેથી સ્નાન કરવાના ઘાટ ઉપર આવી પહોંચ્યો. ગાડી હજી આવી પહોંચી ન હતી, કિન્તુ સુમંતરાય બરાબર તેને હમેશને ટેકાણે બેઠો હતો. એક ક્ષણવારની અંદર ગાડી ઘાટ ઉપર આવીને ઊભી રહી. ગાડીમાંથી તે બન્ને સ્ત્રીઓ ઉતરીને સ્નાન કરવા માટે સમુદ્રમાં ઉતરી. તેઓની પાછળ એક સ્ત્રીમહેસેનના જેવો મોટા શરીરવાળો સારા માણસના જેવો પોષાક ધારણ કરેલો હિંદુસ્તાની ભૈયો પણ ગાડીમાંથી ઉતરીને તેઓની સાથે સ્નાન કરવાને સમુદ્રમાં ઉતર્યો. સુમંતરાય હજી તે જ ટેકાણે શાન્ત બેઠો છે. સ્નાન કરી રહ્યા પછી તે બન્ને સ્ત્રીઓ તથા હિંદુસ્તાની ભૈયો ગાડીમાં બેસીને ચાલ્યાં ગયાં. સુમંતરાય ત્યારપછી સ્નાન કરવા માટે સમુદ્રમાં ઉતર્યો. મુરારિએ ઘેર આવીને હેમાંગિનીને બંધી વાત કહી સંભળાવી. પછી હેમાંગિનીએ મુરારિને પ્રશ્ન કર્યો: “ તે બન્ને સ્ત્રીઓ દેખાવમાં કેવી છે ? ”

“ તે બન્ને સ્ત્રીઓ દેખાવમાં તમરા કરતાં બહુ સુંદર છે બહેન ! ”

પ્રિય વાંચક ! હેમાંગિની પણ કાંઈ એાછી સુંદર નથી, તે પણ બહુ જ સુંદર છે.

હિમાંગિનીએ પુનઃ પ્રશ્ન કર્યો: “ તે બન્ને મારા જેટલી ઉંમરની છે કે મારા કરતાં નાની ઉંમરની ? ”

“ બન્ને સ્ત્રીઓ ઉંમરમાં તમારા કરતાં મોટી છે. ” મુરારિએ જવાબ આપ્યો.

“ તેમાંની એક જણુ તો નક્કી સવિતાસુંદરી જ હોવી જોઈએ, પરંતુ બીજી કોણુ છે ? ”

“ તે હું જાણતો નથી, પરંતુ સાંભળવામાં આવ્યું છે કે તે બન્ને જણીઓ બહેનો છે. ”

ફ્રાન્સની છુપી પોલિસનો મુખ્ય અમલદાર કુસી નામે હતો, તે જ્યારે કોઈ ગુન્હાની વાત સાંભળતો ત્યારે કહેતો કે. “ આના મૂળમાં જે સ્ત્રી સડોવાયેલી છે, તેની તપાસ સૌથી પહેલાં કરો, એટલે ગુન્હાનો અત આવશે અને ગુન્હેગાર પકડાઈ જશે. ”

તેની જ રીતે કુસીની માફક હિમાંગિનીના મનમાં પણ ધારણા ઉત્પન્ન થઈ કે સ્વામી સર્વદા વિચારનિમગ્ન રહે છે અને સવારે, બપોરે ને સાંજે બહાર ફરવા જાય છે તો આના મૂળ કારણુમાં કોઈ સ્ત્રીપાત્ર હોવું જોઈએ તે કોણુ છે ? તેની તપાસ કરવાથી બધી હકીકત જાણવામાં આવશે. એટલા માટે તેના સસતો નિર્ણય કરવા સાથે તેના બાઈ મુરારિને તે રોજ તેની પાછળ પાછળ મોકલતી હતી. છેવટે તેનો સંદેશ ખરો પડ્યો. સુમંતરાય સ્વર્ગને દરવાજો આવેલી જે અટ્ટાલિકામાં રોજ અર્ધો દિવસ ગાળી આવતો હતો તે અટ્ટાલિકામાં એક નહિ પણ બે અસાધારણ સુંદરીઓ રહે છે. તેમાંની એક તો નક્કી સવિતાસુંદરી છે, પરંતુ બીજી કોણુ છે ? સુમંતરાય રોજ તેને મકાને શામાટે જાય છે ? તેઓ યુ કાંઈ તેની સગીઓ છે ? ના, જે સગીઓ હોય તો તેના પરિચય હિમાંગિનીને નક્કી કરાવી દીધો હોય. તો પછી તે શા માટે તે સ્ત્રીઓના મકાને જવ આવ કરે છે ? તેમની સાથે તેનો શો સંબંધ છે ? રોજ નિયમ પ્રમાણે અર્ધો દિવસ ત્યાં ગાળી આવે છે ? તેનો પત્તા મેળવતો જોઈએ પરંતુ કેવી રીતે તે પત્તા મેળવવો ? મુરારિથી તે કામ થઈ શકે એમ નથી. તો પછી કયા મનુષ્ય વડે તેની તપાસ કરવી ? એટલામાં શાન્તિદેવી નામની વૃદ્ધા દાસી કે જે ઘરમાં કર્તાહર્તા છે અને જેના હાથમાં હિમાંગિની તથા મુરારિ મોટાં થયાં છે, તે આવીને બોલી: “ અરે ! હિમા ! જમાઈરાજ જમવા આવ્યા છે; જા, તેમને ખાવા દે ! ”

“ તમે આખો દિવસ શા વિચાર કર્યા કરો છો ? ” ૧૦૧

શાન્તિદેવીને જોઈને એકાએક હિમાંગિનીના મનમાં વિચાર ઉપજ્યો કે શાન્તિદેવી આનો પત્તા મેળવી શકશે. આ વૃદ્ધા દાસી ધણી જુના વખતથી તેને ઘેર રહે છે. બધાં છોકરાંને તેણે મોટાં કર્યાં છે; તે બાળકો ઉપર સગી માતાના જોડા પ્રેમ રાખે છે. સુમતરાયના સસરાને ઘેર શાન્તિદેવી કરે એટલું જ થાય. ઘરનો માલીક પણ શાન્તિદેવીથી ડરે. તેનામાં પણ જે કોઈ વાર વાંક જોવામાં આવે તો દશ શબ્દો સબળાવી દે. હિમાંગિની તથા સુરારિ તેને શાન્તિમા કહીને બેઠાવતાં હતાં. હિમાંગિનીને શાન્ત બેઠેલી જોઈને શાન્તિદેવી પુનઃ બોલી: “ અરે હિમા, તારી અક્કલ ક્યાં ગઈ છે ? જમાધરાજ જમવા આવ્યા છે, અને તું અહીં બેસી રહી છે, જ તોમને ખાવા આપ. ”

પુનઃ તે સુરારિ પ્રત્યે બોલી: “ અરે ! સુરારિ ! જા, તું સમુદ્ધીરે સ્નાન કરી આવ. ”

• • • શાન્તિદેવીના બચથી સુરારિ સ્નાન કરવા આવ્યો ગયો.

હિમાંગિની શાન્તિદેવી પ્રત્યે બોલી: “ શાન્તિમા તમારે એક કામ કરવું પડશે. ”

“ અત્યારે આ બપોરને વખતે હું કશું કામકાજ કરી શકવાની નથી. બાપુ, ગઈ કાલે એકાદશી ગઈ છે, ને હજી મોઢામાં પાણી પડ્યું નાખ્યું નથી. ”

“ અત્યારે નહિ, સાંજે. ”

એમ કહીને હિમાંગિની સ્વામીને જમવાનું પીરસવા રસોડામાં ચાલી ગઈ.

ઘરનું બધું કામકાજ પૂરું થઈ રહ્યા પછી જમીને શાન્તિદેવી સહેજ આરામ લેવા માટે સૂતી. ચાર વાગ્યાને સમયે નિદ્રામાંથી જાગત અંધને તેણે મનમાં વિચાર કર્યો કે “ હિમા અને શું કામ કરવાનું કહેતી હતી ? ”

તે તુરંત જ ઉઠીને બહાર આવી અને આંખો મોં ઘોળીને હિમાંગિની ખાસે જઈને બોલી: “ હિમા, તું મને કશું કામ કરવાનું કહેતી હતી ? ”

હિમાંગિનીએ તેને અથડાવી તે ઇતિ સુધી બધી વાત કહીને છેવટે કહ્યું: “ શાન્તિમા, તે સ્ત્રીઓ કાણ છે, તેનો પત્તા તમારે મેળવવો જોઈએ અને તે રોજ તે સ્થળે શામાટે જાય છે, તેની પણ તપાસ કરવી. સુરારિ તેમનું ઘર તમને બતાવશે. તમારા જમાધરાજ અત્યારે ત્યાં જ બેઠા હશે. ”

શાન્તિદેવીએ હેમાંગિનીને હાથે કરીને મોટી કરી છે. આ બધી વાત હેમાંગિનીને મુખેથી સાંભળીને તેને અત્યંત ગુસ્સો ઉત્પન્ન થયો. તેણે મુરારિને બોલાવીને કહ્યું: “ ચાલ, બાઈ, મને તે ડાકણનું ઘર બતાવ. ”

મુરારિએ શાન્તિદેવીને સાથે લઈ જઈને સવિતાસુંદરીનું મકાન દેખાડી આપ્યું. શાન્તિદેવી મુરારિને પાછો ઘેર જવાનું કહીને બોલી: “ હેમાને કહેજે કે ઘેર આવતાં આવતાં મને લગભગ રાત્રિ પડી જશે, તેથી મારી કશી શીકર કરે નહિ. ”

સંધ્યાસમયે સુમંતરાય સવિતાસુંદરીના મકાનમાંથી બહાર નીકળ્યો. શાન્તિદેવીએ ગુપ્તગુપ્ત એક બાજુએ ઉભાં રહીને તે જોયું. તે મનમાં બોલવા લાગી કે: “ આ બન્ને રાક્ષસણીઓએ મારા જમાઇને વશ કરી લીધો છે, એમાં તો કશો સંદેહ નથી. ”

તેઓની ઉપર શાન્તિદેવીને અત્યંત ક્રોધ ચડ્યો, પરંતુ કયા ઉપાયવડે તે રાક્ષસણીઓને કબ્જે કરવી, તેના તે નિશ્ચય કરી શકી નહિ. તેઓના મકાનમાં પ્રવેશ કરવાનો સુયોગ પણ તે દિવસે શાન્તિદેવીને પ્રાપ્ત થયો નહિ અને રાત્રિ પડી ગઈ, તેથી તે દિવસે તે પાછી ઘેર ગઈ. બીજે દિવસે શાન્તિદેવી વહેલી ઉઠી, ઘરનું કામકાજ આટાપીને પ્રાતઃકાળમાં તે સ્થળે ગઈ. આજે તેના ઉદ્દેશ કેટલેક અંશે સફળ થયો. સવિતાસુંદરીની દાસી સાથે શાન્તિદેવીને ઝાળખાણુ થઈ. દાસીએ તેને જંગનાથજીનું મંદિર બતાવવા સંધ્યાસમયે આવવાનું કહ્યું. શાન્તિદેવીનો પ્રયાસ આજે સફળ થયો, આજે તે ડાકણીના મકાનમાં પ્રવેશ કરશે.

સંધ્યાસમય પહેલાં આવીને શાન્તિદેવીએ વાત-વાતમાં દાસીની પાસેથી સવિતાસુંદરી તથા વિમળાની બધી વાત જાણી લીધી. સુમંતરાયની સાથે વિમળાના સંબંધની વાત સાંભળતાં શાન્તિદેવીના માથા ઉપર આકાશ તૂટી પડ્યું ! અરે ! હેમાને તો શોક થયો છે ! ઝાઝા મા, હેમાનું લગ્ન શોક્યવાળા ઘેર કર્યું છે ! અરે ! પણ આ વાત તો અમે બિલકુલ જાણતાં જ નથી ! આ વિષેની કશી વાત કદિ અમારા સાંભળવામાં પણ આવી નથી ! આ વાત સાંભળીને હેમા કંઈ કરી એસં તો ? ના, હેમાને આ વાત જાણવા દેવી નહિ. મુરારિને કહીને તેનાં માથાપને અહીં બોલાવવાં, તેઓ આવીને જેમ તેમને યોગ્ય લાગે તેમ કરે. પછી હું મારી ફરજમાંથી છૂટું. જંગનાથજીના મંદિરમાં

જગદીશનાં દર્શન કરી, આરતિ જોઇને શાન્તિદેવી દાસીની પાસેથી વિદાયગિરિ લઇને વેર પાછી આવી. હેમાંગિનીએ તેને પ્રશ્ન કર્યોઃ “ કશા સમાચાર મળ્યા કે નહિ ? ”

શાન્તિદેવીએ કિતર આપ્યોઃ “ આટલી બધી ઉતાવળ કરે શું થાય બહેન? તેના ઘરની દાસીની સાથે વાતચીત કરી આવી છું, બે-ચાર દિવસની અંદર સઘળું જાણવામાં આવશે. ”

તે દિવસે રાત્રે હેમાંગિની સદ્ ગયા પછી શાન્તિદેવીએ મુરારિ પાસે પ્રતાપરાયને પત્ર લખાવ્યો. પત્રમાં મુરારિએ લખ્યું કેઃ “ હેમા બહેનને એક શાક્ય છે, માટે તમે મારીબાને સાથે લઇને ઝટ અહીં આવો. ”

હેમાંગિનીને શાક્ય છે, તે વાત હમણાં કોઇને જાણાવવી નહિ, એમ શાન્તિદેવીએ મુરારિને કહી દીધું.

પ્રકરણ ૧૬ મું.

મજુર-ડીપો.

રામનારાયણ તથા ખીમ કેટલાક મજુરો મળી કુલ વીસ જણાએ મેજસ્ટ્રેટની પાસે “ અમે રાજપ્રુશીથી શેરડીના બેટમાં જવા તૈયાર છીએ ” એમ કહીને કરારપત્રમાં સહીઓ કરી આપી. એ પ્રમાણે મજુરના કાયદાના નિયમ મુજબ પાંચ વરસને માટે શેરડીના વહેપારીએનું કામ કરવાને તેઓ બધાઇ ચૂક્યા.

મેજસ્ટ્રેટની કોર્ટમાંથી બહાર નીકળ્યા એટલે મજુરના દલાલ પ્રપંચરણે તે વીસે મજુર શેરડીના બેટના એજન્ટ એક યૂરોપિયનને સોંપી દઇને તેના કમિશનના રૂપિયા એકસો તેની પાસેથી ગણી લીધા અને વીસે મજુરના કરારપત્ર પણ તે જોરા સાહેબને સુપ્રત કરવામાં આવ્યા. મજુરના એજન્ટે પોતાના ચાર મુકાદમને તે વીસે મજુરો સોંપીને તેમને કાવીબંદર લઇ જવાનો હુકમ કર્યો. તે ઠેકાણે કંપનીના ઇમિગ્રેશન મજુરોના મુખ્ય અફે હતા. અનેક સ્થળોની મજુર-ડેપોમાંથી મજુરોને એકઠા કરીને એ સ્થળે મોકલવામાં આવતા હતા અને એ જ સ્થળેથી તેઓને વહાણમાં ચડાવીને શેરડીના બેટમાં મોકલવામાં આવતા હતા. એજન્ટના ચારે મુકાદમોએ તે વીસે મજુરને કાવીબંદર લઈ

જવા માટે સુરતના સ્ટેશને પોતાની સાથે આવવાનો હુકમ કર્યો. તે સાંભળીને રામનારાયણ બોલ્યો: “ ગાડી ક્યાં છે ? ”

ગાડીની વાત સાંભળીને ચારે મુકાદમ “ હોહો ” કરીને હસી પડ્યા અને તેમાંનો એક જણ બોલ્યો: આ ગૃહસ્થને માટે ઘોડા ગાડી મગાવી આપો. તે ગૃહસ્થ શેરડીના બેટમાં મજૂરી કરવા ગય છે, નેથી પગે ચાલીને જાય, તે સાફ દેખાય નહિ ! ”

બીજો એક જણ બોલ્યો: “ અત્યારે રમત કરવાનો વખત નથી કારણકે ગાડી આવવાનો વખત થઇ ગયો છે, માટે જલ્દી ચાલો. અહીંથી સ્ટેશન હળુ લગભગ એક માઇલ દૂર છે. અર્ધો કલાક તો સ્ટેશને પહોંચતાં થશે, માટે વિલપ્ત નહિ કરતાં જલ્દી ઉતાવળે ચાલો. ”

રામનારાયણ તેની પેટી માથે ઉચકાને સ્ટેશને જવાનું સાંભળીને બોલ્યો: “ હું તો માથે બાર લઇને ચાલવાનો નથી. ”

“ સાળા ! તું બાર નહિ ઉચકે તો કાણુ તારો બાપ ઉચકશે ! ” એમ કહીને એક બીજા મુકાદમે સટાક દબને રામનારાયણની પીઠ ઉપર એક આમુક ચોડી દીધો.

રામનારાયણ આજસુધી ફાંકડો થઇને ફર્યો હતો, તે માર ખાઇને ચૂપ બેસી રહે તેવો ન હતો. તેણે એકદમ ગુસ્સે થઇને એક પાદપ્રહાર વડે તે મુકાદમને જમીન ઉપર પાડી દીધો. એ જોઇને બીજા ત્રણ મુકાદમોએ ત્રણ દિશાએથી દોડી આવીને લાતો અને દડાઓ મારીને રામનારાયણને પણ જમીન ઉપર પાડી દીધો. આ તોફાન જોઇને લોકો એકઠા થઇ ગયા. પહેરાવાળો, જમાદાર અને સાર્જન્ટ પણ ત્યાં આવી પહોંચ્યા. એટલામાં અંગ્રેજ એજન્ટ ત્યાં આવી પહોંચ્યો. તેણે મુકાદમને આ ગરબડનું કારણ પૂછ્યું. મુકાદમે જવાબ આપ્યો: “ સાહેબ, આ સાલો મજૂર સ્ટેશને આવવાની ના કહે છે અને અમારી સાથે ઝઘડો કરે છે. ”

“ એમ ! ” એણે બોલીને સાહેબે રામનારાયણને એક નેરથી પાદપ્રહાર કરીને કહ્યું: “ ઉઠ, સુઅર ! માથે પેટી મૂક. ”

પગમાં પહેરેલા જૂટવડે રામનારાયણની પીઠ ઉપર પાદપ્રહાર થવાથી, તે ઉઠીને જિભો થયો. બીજો મુકાદમ બોલ્યો: “ ચાલ, પેટી માથે મૂક ! ”

સાર્જન્ટ તથા જમાદારે ગોરા એજન્ટને જોઇને માથુંસેની બીડ ઝાંછી કરવાનો પહેરાવાળાને હુકમ કર્યો. રામનારાયણને પેટી માથે

ચકાવવાને અસમર્થ જોઇને બે મુકાદમોએ મળીને તે પેટી તેને માથે મૂકી. પછી બધા સ્ટેશન તરફ ચાલવા લાગ્યા.

શિશિરચંદ્રને ઘેરથી જ્યારે રામનારાયણને કાઢી મૂકવામાં આવ્યો હતો, ત્યારે પણ તેને આ પ્રમાણે પેટી માથે ઉંચકીને ધરની બહાર નીકળવાની જરૂર પડી હતી, તેવી જ રીતે પાંચ વરસના કરારપત્રમાં સહી કરીને પરતંત્રતાનો સ્વીકાર કરવાથી આજે ફરીથી તે પેટી માથે ઉંચકીને રાજમાર્ગમાં ચાલવાની તેને જરૂર પડી. માત્ર ફેર એટલો જ કે તે પેટી પ્રથમના કરતાં આજે કાંઈક વધારે ભારે હતી. કાઠીમાંથી બહાર નીકળીને થોડેક દૂર ગયા પછી રામનારાયણે રસ્તામાં બેસી જઈને પેટી જમ તેમ કરીને માથેથી નીચે ઉતારીને કહ્યું: “હું આ પેટી માથે ઉંચકીને સ્ટેશનસુધી ચાલી શકું તેમ નથી.”

• — તેને રસ્તામાં બેસી જતો જોઇને એક મુકાદમ તેની પાસે આવ્યો. તે રામનારાયણના શબ્દો સાંભળીને બોલ્યો: “તારા બાપાને બોલાવ.”

રામનારાયણ દીન વાણીથી બોલ્યો: “મુકાદમ સાહેબ ! એક મજુરને બોલાવીને આ પેટી તેને માથે ચકાવવાનો હુકમ કરો, હું તે ઉંચકી શકતો નથી.”

મુકાદમે એ પ્રમાણે રામનારાયણના અશક્તિસૂચક શબ્દો સાંભળીને કહ્યું: “મજુરને પૈસા કાણુ આપશે ?”

“પૈસા હું આપીશ.” રામનારાયણે ઉત્તર આપ્યો.

મુકાદમે એક મજુરને બોલાવીને તે પેટી સ્ટેશને પહોંચાડવાની મજુરી પૂછી. મજુરે ચાર આના કહ્યા. રામનારાયણે તેટલી મજુરી આપવાની હા કહીને એક પાવલી તે મુકાદમના હાથમાં આપી. મુકાદમે પાવલી હાથમાં લઈને મજુરને કહ્યું: “ફક્ત બે આના મળશે, ચાલ, આવતું છે ?”

મજુર “ના” કહીને ચાલતો થયો. મુકાદમે પછી બીજા ઓગણીસ મજુરોમાંના એક મજુરનો ઓછો ભાર હતો, તે રામનારાયણને આપીને રામનારાયણની પેટી તેને માથે મૂકી. મજુર “ના” કહેવાની હિંમત કરી શક્યો નહિ. થોડી વારમાં બધા સ્ટેશને પહોંચી ગયા. ગાડી પણ પ્લેટફોર્મ ઉપર આવી ગઇ હતી. કાવીન્દરની ચોવીસ ટીકીટો લઈને એજન્ટ સ્ટેશનના બારણામાં જ બિભો હતો. તેણે વીસ મજુરો

અને ચાર મુકાદમો મળીને કુલ ચોવીસ જણાને એક ઇલાયદા ડાયામાં બેસવાની જોગવાઈ સ્ટેશન માસ્તરને મળીને કરી આપી.

તેઓ બધા કાવીમંદરની મજુર-ડેપોમાં જઈ પહોંચ્યા. તે સ્થળે બીજા પણ દોઢસો મજુરો હતા. રામનારાયણ વગેરે વીસ મજુરો ડેપોમાં જઈ પહોંચ્યા એટલે થોડી વારમાં જ ખાવાનો ધંટ વાગ્યો. ડિપોમાંના દોઢસો મજુરો જેલખાનાના કેદીઓની માફક જાતિ-ધર્મના કશા ભેદ વિના બ્રાહ્મણ, વાણિયા, ક્ષત્રિય અને મુસલમાન એ બધા એક સાથે અને એક જ પંક્તિમાં એકેકી ડીનની થાળી અને એકેકી માટીની લોટી લેધને જમવા બેઠા. રામનારાયણ અને તેની સાથેના બીજા ઓગણીસ મજુરોને પણ એકેકી ડીનની થાળી અને એકેકી માટીની લોટી આપવામાં આવી. એ થાળીમાં ખાવાનું અને એ માટીની લોટી વડે પાણી પીવાનું તથા શૌચ-આચમનાદિ ક્રિયા કરવાનું હતું ! આ વીસ મજુરો મજુર-ડેપોમાં નવા આવેલા હોવાથી એમના હૃદયમાં હજીસુધી બધી જાતિઓ વિષે એક સામ્યભાવ ઉત્પન્ન થયો ન હતો, તેથી એક પંક્તિમાં બોજન લેવાની તેઓએ ના કહી. બધા મજુરોને પીરસનારો નફ્ટલાલ નામનો માણસ એ સાંબળીને રામનારાયણ પ્રત્યે વિરમય પામીને બોલ્યો : “ આપ કંઈ જ્ઞાતિના છો ? ”

રામનારાયણે પ્રત્યુત્તર આપ્યો : “ બ્રાહ્મણ. ”

નફ્ટલાલ હાસ્ય કરીને બોલ્યો : “ જ્ઞાતે બ્રાહ્મણ છો અને શેરડીના બેટમાં મજુરી કરવા જાઓ છો, તો હવે પાંચ વરસને માટે તમારું એ બ્રાહ્મણપણું અહીં કોઈને ત્યાં ગીરો મૂકતા જાઓ. ત્યાંથી પાછા આવીને છોડાવી લેજો. અહીં તમારું બ્રાહ્મણપણું ચાલશે નહિ. સૌની સાથે બેસીને ખાતું હોય તો ખાઓ, નહિતો ભૂખ્યા સહી રહો. ”

જે દોઢસો મજુરો ખાવા બેઠા હતા તેમાંનો એક બ્રાહ્મણ બોલ્યો : “ બાઈ, જ્યારે તમે મેજસ્ટ્રેટની સમક્ષ પાંચ વરસના કરારપત્રમાં સહી કરીને જણાવ્યું કે અમે રાજીખુશીથી શેરડીના બેટમાં મજુરી કરવા જઈએ છીએ ત્યારે તમે તમારા બ્રાહ્મણપણાનો જરાએ વિચાર ન કર્યો ? જ્યારે તમે પાંચ વરસના કરારપત્રમાં સહી કરીને પરત્વંતતા સ્વીકારી છે ત્યારે તેની સાથે જ તમારી જાતિ, તમારો ધર્મ, તમારી ધુનિજાત અને તમારો દેશ એ બધાંને તમે તિલાંજલિ આપી દીધી છે. હવે અત્યારે તમારી જાતિ અને તમારા ધર્મને તમે સંભારો એ આગ લાગ્યા પછી

કુવો ખોદાવવા જેવું છે. મેં પણ પ્રથમ તમારી માફક એક પકિતમાં લોજન લેવાની ના કહી હતી. આ લોકોએ મને ધણો સમજાવ્યો, પરંતુ કોઈ પ્રકારે હું સમત થયો નહિ, ત્યારે એક અંધારી કોટડીમાં પૂરીને આ દુષ્ટ લોકોએ મને એટલો બધો માર માર્યો કે તેનાં ચિન્હ હજી પણ મારા મોં ઉપર, હાથ ઉપર અને પીઠ ઉપર દેખાય છે; તે તમે જોઈ લ્યો.”

એમ કહીને તે આદાણુ રામનારાયણને તેના શરીર ઉપરનાં ચિન્હો દેખાડવા લાગ્યો. રામનારાયણની સાથેના ઓગણીશ મજૂરો તો એ જોધને પ્હોંચી ગયા અને એક પકિતમાં જમવા બેસવાને સંમત થયા, પરંતુ રામનારાયણે થોડા પૈસા છાની રીતે મજૂર ડિપોના ઉપરીને ચાંપી દીધા, એટલે તે નવા આવેલા વીસ મજૂરોને જુદી પકિતમાં બેસારીને જમાડવાનો હુકમ ફરમાવવામાં આવ્યો. એ રીતે તે રાત્રિને માટે તો રામનારાયણ તથા તેના સાથીઓના જાતિ-ધર્મની રક્ષા થઈ.

...

પ્રકરણ ૧૭ મું.

નિર્વિકારચંદ્ર.

સાત વાગ્યાને સમયે ડિપોના મજૂરોને તેઓનો સર-સામાન લઈને વહાણ ઉપર જવાનો હુકમ કરવામાં આવ્યો. મજૂરોના રક્ષક સાંપુએ આતીને તેઓની ગણતરી કરીને તેઓને રવાના કરવા માટે વહાણુપર મોકલ્યા. આઠ વાગે બધા બંદર ઉપર આવી પહોંચીને વહાણુમાં ચડ્યા. બરાબર રાત્રિના દસ વાગ્યાને સમયે વહાણુ શેરડીના બેટ તરફ ચાલતું થયું. બીજી ડિપોમાંથી પણ અનેક મજૂરોને એ વહાણુમાં ચડાવવામાં આવ્યા હતા. બધી મળીને તેની કુલ સંખ્યા લગભગ છસો જેટલી હતી. દરેક ડિપોનો એકેક મુખ્ય સરદાર તેઓના ઉપરી તરીકે નીમવામાં આવ્યો હતો અને પ્રત્યેક ટુકડીનો એકેક ખાસ જુદો રસોઇઓ હતો. આપણા રામનારાયણને જે ટુકડીમાં રાખવામાં આવ્યો હતો, તે ટુકડીના ઉપરી સરદારનું નામ તાહેરખાં હતું. એ તાહેરખાંના તામામાં બાર મુકાદમ અને તે દરેક મુકાદમના હાથ નીચે બાર મજૂરોને સોંપવામાં આવ્યા હતા. જે બાર ઘોડાને વહાણુમાં ચડાવવામાં આવ્યા હોય, તો તેઓને સાચવવા માટે બાર મનુષ્યોને રોકવી જોઈએ. બાર બળદ હોય તો છ મનુષ્યને રોકવા જોઈએ, અને બાર ગધેડાં હોય, તો ત્રણ મનુષ્યને તેને સાચવવા માટે રોકવા જોઈએ.

બાર બકરાં હોય, તો પણ ઝાઝામાં ઝાઝા બે મનુષ્ય તેને સાચવવા માટે રોકવા જોઈએ. એથી ઝાઝા રાખી શકાય નહિ. કિન્તુ આ બાર મજુરોને એક રક્ષકના હાથમાં સોંપવામાં આવ્યા. આ બાર મજુરવડે શેરડીના વહેપારીને બાર ઘોડાના જેટલું અથવા ચોવીસ બળદના જેટલું અથવા એકસો ગધેડાંના જેટલું કામ લેવાનું છે—છતાં એઓને માટે એક સોમા બાગનું પણ ખર્ચ કરવાનું હોતું નથી ! તેથી ખેતીના કામમાં જો ઘોડા, બળદ અને ગધેડાને બદલે માણસો નીમવામાં આવે, તો ખેતીની પેદાશ લગભગ એકસોગણી વધારે થાય. પરંતુ એ પ્રમાણે માણસો રાખવાનું કામ ઘણું કડિન થઈ પડ્યું છે, કારણકે દાસત્વ-નિર્મલકનો કાયદો થયો છે. કેટલાક દયાળુ પ્રાનઃસ્મરણીય મહાન પુરુષોએ પાળેલાં પશુઓના કરતાં પણ વેચાતા રાખેલાં દાસ અથવા શુદ્ધામોની વધારે દુર્દશા થતી જોઈને મહાન પ્રયત્ન કરીને દાસત્વ-નિર્મલકનો કાયદો પસાર કરાવ્યો છે. તોપણ શેરડીના વહેપારીઓ સરકારની આખોમાં ધૂળ નાંખીને બિચારા મજુરોને હિંદુસ્તાનમાંથી પરદેશમાં લઈ જાય છે અને ત્યાં તેમની પાસે ઢોરની માફક વૈતર કરાવે છે ! કાયદો મોટા માણસને માટે છે—મરીબને માટે નથી.

કાવીબંદરની મજુર-ડિપોમાં જે બ્રાહ્મણે રામનારાયણને ઉપદેશ આપ્યો હતો, તે બ્રાહ્મણ રામનારાયણની ટુકડીમાં હતો અને તે સિવાય રામનારાયણની સાથે આવેલા ઓગણીસ મજુરોમાંથી સાત મજુરો તેની ટુકડીમાં હતા. કાવીબંદરની મજુર-ડિપોમાં આપણે પૂર્વ-પરિચિત નરહટલાલ અને તેના બીજા બે સાથીઓ કે જેમાંના એકનું નામ વિશ્વનાથ અને બીજાનું નામ માણેકચંદ્ર હતું, તે ત્રણ વ્યક્તિઓ પણ રામનારાયણની ટુકડીમાં હતી. એ પ્રમાણે ઉપર જણાવેલા બાર માણસોની ટુકડી બનાવવામાં આવી હતી. આ બાર માણસની ટુકડી જે મુકાદમને આગલા પ્રકરણમાં આપણા રામનારાયણે પાદપ્રહારથી જમીન ઉપર પાડી દીધો હતો, તેના કમળમાં સોંપવામાં આવી. નરહટલાલ આ ટુકડીને માટે રાંધવાનું કામ કરતો હતો અને તેના બે સાથીઓ વિશ્વનાથ અને માણેકચંદ્ર એ કામમાં તેને મદદ કરતા હતા. આ ટુકડીને હવેથી આપણે રામનારાયણની ટુકડી કહીને બોલાવીશું. જે બ્રાહ્મણે રામનારાયણને કાવીબંદરની ડિપોમાં ઉપદેશ આપ્યો હતો, તેનું નામ નિર્વિકારચંદ્ર હતું; તે બી. એ. સુધી બચ્ચો હતો, પરંતુ

હુભાગ્યને લીધે બી. એ. ની પરીક્ષા પાસ કરી શક્યો ન હતો. નિર્વિકારચંદ્રે નોકરી શોધતો હતો, પરંતુ ક્યાંયથી માંગણી આવતી ન હતી. કેટલીક અગ્રેજી સ્કૂલોમાં અરજીઓ કરેલી પરંતુ જગ્યા ખાલી નહિ હોવાથી અરજીઓ ફાઇલ કરવામાં આવી હતી. એવામાં કંપટશંકરે નામે મળુરોનો એક દલાલ તેને મળ્યો, તેણે તેને શેરડીના બેટમાં સારા પગારની સ્કેલમાસ્તરની નોકરી અપાવવાનું કહ્યું. સારા પગારની વાત સાંભળીને નિર્વિકારચંદ્રનું મન લલચ્યાયું. તેણે શેરડીના બેટમાં જવાનું હા કહી. મેજસ્ટ્રેટની કોર્ટમાં કરારપત્રમાં સહી કરવા માટે તેને ખેલાવ્યો, જે વખતે દલાલ કંપટશંકર હાંફતો હાંફતો એકદમ દોડી આવીને ખોલ્યો: “ નિર્વિકારચંદ્ર, તમારા પિતા આવ્યા છે, તે તમને શોધે છે. ” નિર્વિકારચંદ્રે ખોલ્યો: “ હવે શો ઉપાય ? મારા પિતા અને શેરડીના બેટમાં જવાની રજા આપશે નહિ. ”

તેને આશ્વાસન આપીને કંપટશંકરે ખોલ્યો: “ કશી હરકત નહિ, તમે ગભરાશો નહિ. આ કરારપત્રમાં ‘ શેરડીના બેટમાં હું ગ્રાજીપુરીથી જવા તૈયાર છું ’ એમ લખી આપીને તમારી સહી કરી આપો. અમારું એજન્ટ સાહેબ આવ્યા છે, તેથી તમારે હવે કોર્ટમાં આવવાની જરૂર નથી. ”

દલાલના કહેવાથી નિર્વિકારચંદ્રે કરારપત્રમાં સહી કરી આપી. કોર્ટમાં ચોખ્ખ સમયે મળુરોને માજસ્ટ્રેટની સમક્ષ હાજર થવાની જૂમ પડી. એજન્ટ માજસ્ટ્રેટની બાજુમાં એક ખુરશી ઉપર બેઠો હતો. એક પછી એક એમ પાંત્રીસ મળુરોની સહી કરારપત્રમાં થઈ રહ્યા પછી એજન્ટ પોતાને હાથે નિર્વિકારચંદ્રનો કરારપત્ર માજસ્ટ્રેટના હાથમાં આપીને ખોલ્યો: “ આ માણસ તેના કાંઈ અગત્યના કામને માટે બહારગામ ગયો છે, તેથી તે આપની સમક્ષ હાજર થઈ શક્યો નથી. ”

માજસ્ટ્રેટે કશો સંદેહ નહિ લાવતાં નિર્વિકારચંદ્રના કરારપત્રમાં સહી કરી આપી. તે જ દિવસે નિર્વિકારચંદ્રને ત્યાંથી બે ગાડે દૂર મળુર-ડીપોમાં મોકલી આપ્યો. તે ડીપોમાં પ્રવેશ કરતાં જ નિર્વિકારચંદ્રના ગળુવામાં આવ્યું કે તેણે સત્યાનારાયણ કામ કર્યું છે. હવે જાતિ-ધર્મનું રક્ષણ થતું મુશ્કેલ છે. ત્રણ દિવસ સુધી સખત માર માયા છતાં પણ જ્યાં નિર્વિકારચંદ્રે તે રથને પાણી પણ પીવાની ના કહી, ત્યારે ઉપરી સરદારે મોટી ડીપોમાં એજન્ટને તે સમાચાર જણાવ્યા. તેણે ખાનખાં નામના એક ફૂર અને બચકર મુસલમાનને મોકલ્યો. તેણે આવીને

ખાવાના પદાર્થો જ્યારે તૈયાર થયા ત્યારે નિર્વિકારચંદ્રના હાથ, પગ અને મોઢું બાંધીને તેના હાથે અન્નના ગ્રામ તેના મોઢામાં ઘોડી ધાલીને તેનાં જાતિ-ધર્મનો નાશ કરી પ્રવૃદ્ધ મને તે તેના સ્થાને આણ્યો ગયો. નિર્વિકારચંદ્રે મળુર-ડીપોમાં પ્રવેશ કરીને કાયા, મન અને વાણીવડે જીડભજન મધુસૂદન ભગવાનની અનેક સ્તુતિ કરી, તોપણ તે તેનું જાતિ-ધર્મની રક્ષા કરવાને સમર્થ થયો નહિ, પરંતુ શ્રી મધુસૂદન ભગવાનની સ્તુતિ નકામી જાય નહિ. તેણે નિર્વિકારચંદ્રના જાતિ-ધર્મની રક્ષા કરી નહીં તોપણ તેની કૃપાના બળવડે નિર્વિકારચંદ્ર તદ્દન નિર્વિકાર બની ગયો. તેના હૃદયમાંથી અહકાર એકદમ નાશ પામી ગયો અને એકાએક બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું. તે જનોઈ તથા જાતિની પદવીનો ત્યાગ કરીને નામમાં તથા ક્રિયામાં તદ્દન નિર્વિકાર જ બની ગયો !

બીજે દિવસે નવ વાગ્યાને સમયે મળુરોને ખાવાનો ઘંટ વાગ્યો. રામનારાયણની ટુકડીમાંથી રામનારાયણ તથા બીજી કેટલીક ટુકડીઓમાંના કેટલાક બ્રાહ્મણોએ ખાવાની ના કહી. આજે તેઓના ઉપર કશો જીવન નુગ્ગરવામાં આવ્યો નહિ. કેટલાક ખટપટી દલાઓએ કમિશનના લોભને લીધે બિચારા કેટલાક બ્રાહ્મણોને એવું સમજાવ્યું હતું કે તમે શેરડીનાં બેટમાં જઈને મળુરોને ઘેર કથા-વાર્તા તથા યજ્ઞન-યાજ્ઞનાદિ કાર્ય કરશે તોપણ તમને સારી પેદાશ થશે. એવો જીવો લોભ દેખાડીને બ્રાહ્મણોને દરરોજનાં સહીઓ કરાવીને શેરડીના બેટમાં રવાના કર્યા હતા. તે બિચારા બ્રાહ્મણોએ નિર્વિકારચંદ્ર પાસેથી તેને માથે ગુજરેલી વાત સાંભળીને તેઓ તેમની સાથે લાવેલા શાસ્ત્ર-ગ્રંથો તથા જનોઈએ વગેરેને સમુદ્રમાં ફેંકી દીધાં. કેટલાક બ્રાહ્મણો તો પેતપોતાનાં શાસ્ત્ર-પુરાણો લઈને તુતક ઉપરથી સમુદ્રમાં કુદી પડ્યા. તેમાંના બે-ત્રણ જણને બચાવી લેવા, પરંતુ તેઓએ થોડી વારની અદર દેહલ્યાગ કરીને સમુદ્રમાં જળસમાધિ લીધી. આ સંબંધે હવે વધારે વાત કહીને વાચક જનોઈ હૃદયમાં મળુરોનાં જીવન-ચારિત્રો અકિત કરવાની કશી જરૂર નથી. વળી હું કાંઈ મળુરોની કથા લખવા બેઠો નથી. મારી આ નવલકથાના સંબંધમાં જે જે વ્યક્તિઓની વાત જણાવવાની હતી, તેમનો પરિચય મેં કરાવી દીધો છે.

મળુરોને સાત ભાગ પાણીની સાથે એક ભાગ ચોખા મેળવીને તેમાં મીઠું નાંખીને ચોખાની રાખ અથવા જને ઘેસ કહે છે, તે રાંધીને

ખવરાવવામાં આવતી હતી. સાથે સાથે દાળ નામે એક પ્રકારનું રાંધેલું
હળદરના રંગનું જળ પણ એક વાટકી બરીને આપવામાં આવતું.
આજરીના રોટલાનો એક કકડો પણ સાથે પીરસવામાં આવતો હતો.
દિવસમાં બે વાર આવા પ્રકારનું ભોજન મળુરોને ખાવા આપવામાં
આવતું હતું. શેરડીના વહેપારીઓ જોકે ઉપર જણાવેલો ખોરાક
આપવામાં કશુંસાધ કરતા નહિ, પરંતુ મળુર ઉપર દેખરેખ રાખનારાઓ એ
અધુ ખાઈ જતા હતા, તેથી મળુરને પુરનો ખોરાક મળી શકતો નહિ.
શેરડીના વહેપારીઓ કાંઈ ચોખાની અંદર સાત ભાગનું પાણી મેળવીને
ઘેશ રાંધીને મળુરને ખવરાવવાનું કહેતા નહીં પરંતુ ઉપરી લોકો આ
પ્રમાણે જીવન કરતા હતા. શેરડીના વહેપારીઓ તો મળુરને જોઈએ
નેટલો ખોરાક આપવાનું કમુલ કરતા હતા, પરંતુ વડાજીમાંના વ્યવસ્થાપકો
એટલો બધો જીવન કરતા હતા કે ખોરાક પણ અમુક પ્રમાણમાં જ ખાવા
આપતો હતા. સાન ભાગ પાણીની સાથે એક ભાગ ચોખા મેળવીને રાંધેલી
• ઘેસ અર્ધા શેરને આશરે આપવામાં આવતી અને હરિદ્વાર્થ દાળતું પાણી
લગભગ પા શેરને આશરે પીરસવામાં આવતું. આજરીના રોટલાના ચાર
ભાગ કરીને તેમાંનો એક ભાગ આપવામાં આવતો. આટલી ચીજો એક
સાથે જ પીરસવામાં આવતી. ત્યારપછી કોને શું જોઈએ છે, તેનો કોઈ
ભાવ પૂછતું નહિ. કોઈ મળુર તેને જોઈતી ચીજ માગવાને ઈમેલ
પાડતો, તો કોઈ તેને જવાબ પણ આપતું નહિ. પીરમેલી ચીજો ખાઈ
રહેતા એટલે બિચારા મળુરો હાથ મૂકી ધોઈને ઉભા થઈ જતા હતા.
આપણા રામનારાયણ વગેરે દેવલીક વ્યક્તિઓએ પ્રથમ કેટલાક
દિવસ સુધી એક પંક્તિમાં બેસીને ખાવાની ના કહી, પરંતુ જઈર દેવતાની
શિક્ષાઓ તેઓ સહન કરી શક્યા નહિ, એટલે છેવટે ગ્રાહાં ડમરાં
ખાળકોની માફક હક છોડી દધને જ્યાં બેસારે ત્યાં બેસીને ખાવા લાગ્યા.
એ પ્રમાણે એક માસ સુધી વડાજીમાં મુસાફરી કરીને છેવટે તેઓ
શેરડીના બેટમાં જઈ પહોંચ્યા.

પ્રકરણ ૧૮ મું.

“હું હેમા, તમારી નાની બહેન.”

મુસરિનો પત્ર વાંચીને પ્રતાપરાયને બહુ ચિંતા ઉત્પન્ન થઈ. તે
ચિહ્નિને સાથે લઇને તે જ દિવસે જગન્નાથપુરી આવવાને હારથથી

રવાના થયો. રાત્રિ દિવસ ટ્રેનમાં મુસાફરી કરીને બરાબર છત્રીસ કલાકે તેઓ પુરી આવી પહોંચ્યાં. માતા-પિતાને આ પ્રમાણે અકસ્માત પુરીમાં આવેલાં જોઈને હૈમાંગિનીના મનમાં સદેહ ઉત્પન્ન થયો. તેણે વિચાર્યું કે: "શાન્તિદેવીએ પણ લખાવીને માતા તથા પિતાને અહીં બોલાવ્યા છે, પરંતુ શામાટે બોલાવ્યાં છે? આર-છ દિવસ પહેલાં પિતાનો પત્નિ આવ્યો હતો, તેમાં કાંઈ આવવાનું તો લખ્યું ન હતું, અને આ એકાએક આવવાનું કારણ શું? કાંતો સ્વર્ગને દરવાજો આવેલી તે અટ્ટહાસમાં જ એ સ્ત્રીઓ રહે છે, તેઓની સાથે શાન્તિદેવીને મેળાપ થએલા અને તેના જાણવામાં કાંઈક આવેલું તેથી તેણે કાગળ લખાવીને માતા-પિતાને અહીં બોલાવ્યાં હોય, એમ જણાય છે."

શાન્તિદેવી માતા-પિતાની સાથે શી શી વાતો કરે છે. તે ગુપ્ત રીતે સાંભળી લેવાનું હૈમાંગિનીએ તેના નોકર રાધવને અગાઉથી કહી રાખ્યું. શાન્તિદેવી સુયોગ મળવાની રાહ જોતી હતી, કારણકે હૈમાંગિનીને એ વાત જણાવવી ન હતી. અત્યારે હૈમાંગિનીને તેના ઓરડામાં બેસીને મોઝ ગુપ્તી જોઈને શાન્તિદેવી પ્રતાપરાયને તથા તેની ગૃહિણીને મશરૂત કરીને નીચે લઈ ગઈ. પ્રથમ ગૃહિણી અને તેની પાછળ પાછળ પ્રતાપરાય શાન્તિદેવીની પામે ગયાં. રાધવે આવીને હૈમાંગિનીને જણાવ્યું કે, "તેઓ બધાં દાદરવાળા ઓરડાની જોડેના ઓરડામાં બેસીને કાંઈક વાતચીત કરે છે."

હૈમાંગિની રાધવને વિદાય કરીને બિચકુલ અચાજ કર્યા વિના આવીને દાદરની પાસેની બારીમાં બેઠી. તે રથજેથી તેઓની બધી વાત સ્પષ્ટ રીતે સાંભળી શકતી હતી. હૈમાંગિની આવીને બેઠી કે તુરત જ તેની માતાનો કંકસર તેના સાંભળવામાં આવ્યો. તેની માતા બોલી: "અહો! શાન્તિદેવી! શા સમાચાર છે? તેં એવી અસંભવિત વાત સાંભળી ક્યાંથી?"

"અસંભવિત નથી, મા, ખરી વાત છે. જોકે ઉંમરમાં તે હૈમા દરતાં કાંઈક મોટી છે, પરંતુ દેખાવમાં બહુ સુંદર છે! સાક્ષાત્ જગદંબાનો અવતાર! જમાઈ બ્યારે તદ્દન નાના હતા, ત્યારે તેમના પિતાએ વલસાડમાં એ કન્યાની સાથે તેનું લગ્ન કરેલું, પરંતુ પાછળથી કાંઈ કારણને લીધે એક બીજને ઝગડો થવાથી જમાઈના પિતા ભારત્યમાં રહેવા આવ્યા અને આગલા લગ્નની વાત આપણને કોઈએ જણાવેલી નહિ, તેથી આપણે આજસુધી તદ્દન અજાણ્યાં જ રહ્યાં. અહો! પણ

શું તેનું સ્વરૂપ ! હું તો તેને જોઈને ભાન જ બૂલી ગયું ! એવી સુંદર સ્ત્રી હોવા છતાં જમાઈ તેને અહીં ઘરમાં લાવ્યા નથી, એ હેમાગિનાનું સદ્ભાગ્ય. એવી સ્ત્રીને કોઈ છોડી દે ? પરંતુ બાઈ બહુ બકી છે. જમાઈએ તેને અહીં ઘેર લાવવાની ઇચ્છા કરી હતી, કિન્તુ તેણે કહ્યું કે હેમાગિનીને કંઈ આપવાને હું ઇચ્છતી નથી. હું હેમાના શોક્ય પુત્ર એ વાત હેમા જાણતી નથી, માટે તેને તે વાત જણાવવી નહિ. તેણે જમાઈને એ વાત હેમાને નહિ જણાવવાનો આગ્રહ કર્યો છે. તેણે કહ્યું કે મારે જે થવાનું હતું, તે અંત વ્યક્ત્ય, પરંતુ તેના મનને નકામું શામાટે કંઈ આપવું જોઈએ ? ”

હેમાગિનીની મા બોલી. “ તેનું નામ શું ? ”

શાન્તિદેવીએ જવાબ આપ્યો : “ તેનું નામ વિમળા. ”

- હેમાગિની પ્રથમ તો આ બધી વાત સમજી શકી નહિ, પરંતુ પછી “ હેમાની શોક્ય ” એ શબ્દો તેને કાતે પડ્યા, એટલે તે બધું સમજી ગઈ. હવે તેને કશી વાત સાંભળવાની બાકી રહી નહિ. તે જાણી ગઈ કે તે એ સ્ત્રીઓમાંની એક તેની શોક્ય થાય અને તેનું નામ વિમળા છે. તેના માટે જ તે નિત્ય પ્રાતઃકાળે વહેણા ઉડીને સમુદ્ર કિનારે જઈને બેસે છે અને બપોરે જમીને થોડી વાર આરામ લઈને તેની પાસે આવ્યા જાય છે. તેને એ સ્ત્રીઓ છે, એ વાત કોઈ જાણતું નથી, ફક્ત તે પોતે એક જ જાણે છે. પોતાને આ વાત આજસુધી નહિ જણાવેલી હોવાથી હેમાગિનીને અત્યંત ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો. પરંતુ શોક્યને એક વાર જોવાની તેના મનમાં પ્રબળ ઇચ્છા ઉત્પન્ન થઈ. તેણે નીચે આવીને રાધવને એક ગાડી બોલાવી લાવવાનું કહ્યું. પરંતુ તે ગાડી ઘેર નહિ લાવતાં સમુદ્રના ઘાટ ઉપર લાવવાનું કહીને મુરારિની સાથે તે સાગર-સ્નાન કરવા સમુદ્રકિનારે આવી ગઈ. પ્રતાપરાયે ગૃહિણીની સાથે વાત-ચીત કરીને સંધ્યાસમય પછી વિમળાને મળવા જવાનું નક્કી કર્યું. તેની ખરી હકીકત જાણ્યા પછી હેમાગિનીને શોક્યની વાત કરવી, એવો તેણે નિશ્ચય કર્યો.

મુરારિની સાથે હેમાગિની સમુદ્રને ઘાટે પહોંચી—ન પહોંચી એટલામાં તો રાધવ ગાડી લઈને આવી પહોંચ્યો. હેમાગિની ગાડીમાં બેસીને બોલી : “ આવ, મુરારિ, મને તેનું મકાન બતાવી આપ. ”

વિરમ્ય પામીને મુરારિ બોલ્યો : “ કોનું મકાન બહેન ? ”

“ સવિતાસુંદરીનું મકાન. ”

“ તે મકાન જોધને તમારે ચું કામ છે ? ”

“ મારે કામ છે, મારે તે સ્થળે જવું છે. ”

“ કેમ, તમારે તે સ્થળે ચું કામ જવું છે ? તમે તેને ઓળખનાં નથી, તેમ તમે તેને કદિ જોયાં પણ નથી ! ”

“ તે સજાહ બ્યારે હું તારી પાસે માંચુ ત્યારે તું મને આપજો. અહારે તો તું મારી સાથે આવે છે કે નહિ, ખોલ ? નહિ નો સુઘવને લધને તે સ્થળે જાડ. ”

ઝુગરિ ઇચ્છા નહિ છતાં તેની સાથે ગાડીમાં બેઠો. માડી સવિતાસુંદરીના મકાન પાસે આવીને ડાબી રહી કે તુરત જ આપણો પૂર્વ-પરિચિત જમાદાર ભૂપાલસિંહ એકદમ બોલો થઈ ગયો. હિમાંગિનીએ મહિમાથી નીચે ઉતરી ઝુગરિને બહાર થોડી વાર ડાબા રહેવાનું કહ્યું. મકાનમાં પ્રવેશ કર્યો. જરા પણ મનમાં સંકેત રાખ્યા વિના તે આંગણું પ્રસાર કરીને ઓરડામાં દાખલ થઈ. જમાદારે ઝુગરિને પ્રશ્ન કર્યોઃ “ ક્યાંથી આવ્યા છો શેઠ ? ”

ઝુગરિએ જવાબ આપ્યો. “ અહીં શહેરમાંથી જ આવ્યા છીએ. ”

જમાદારે ઝુગરિને અંદર જઈને બેઠકખાનામાં બેસવાનું કહ્યું, પરંતુ ઝુગરિ અંદર જવાની ના કહીને બહાર જ બેઠો.

હિમાંગિની મકાનની અંદર દાખલ થઈ કે તુરત જ સવિતાસુંદરીની તરફએ એક અજાણી સારા કુટુંબની સ્ત્રીને મકાનની અંદર દાખલ થતી જોધને વિસ્મય પામીને પ્રશ્ન કર્યો. “ આપ ક્યાંથી આવો છો ? ”

હિમાંગિનીએ ઉત્તર આપ્યોઃ “ હું અહીં શહેરમાંથી જ આવું છું. મારી બહેન ક્યાં છે, તે તમે કહી શકશો ? ”

“ આપની બહેન કોણ ? ”

“ વિમળા બહેન. ”

“ અહો ! માસીયાનાં તમે બહેન છો ! આવો-આવો અંદર આવો. ” એમ કહીને ઘસી હિમાંગિનીને સાથે લઈને ઓરડાની અંદર જઈને ઉંચા સ્વરથી જૂમ પાડીને બોલીઃ “ માસીયા ! તમારી બહેન તમને મળવા આવ્યાં છે, જલદી નીચે આવો. ”

વિમળા આ વખતે બીજા માળની અગાશીમાં તેના ભાંગેલા કાચના વાળ છૂટા મૂકીને ચૂકવી હતી, તે ઘસીનું આ બોલવું સાંભળીને

એકદમ ચમકી ઉઠી. તે મનમાં વિચાર કરવા લાગી: “મારી બહેન મને મળવા આવી છે! પરંતુ મારે તો બહેન છે નહિ! ત્યારે શું મારા મામાની દીકરી મુશીલા અહીં જગન્નાથપુરીમાં આવી છે? હા, તેમ જ હશે.”

તે એકદમ ઉનાવળે પગલે ઉપરથી નીચે આવી, પરંતુ મુશીલાને નહિ દેખવાથી વિસ્મય પામીને બોલી: “શું છે, મારી બહેન ક્યાં છે?”

દારી હસીને બોલી: “કેમ, દેખતાં નથી? આ બધાં છે તે!” એમ કહીને હિમાંગિની તરફ તેણે આંગળી કરી.

વિમળા આથી વધારે વિસ્મય પામી. હિમાંગિની પણ કશું બોલ્યા વિના તેની સામે જોઈ રહી. તે ક્ષણભર મનમાં વિચાર કરવા લાગી કે: “શાન્તિદેવી કહેતી હતી કે તે સાક્ષાત્ જગદંબાનો અવતાર હોય, સર્વ સ્વરૂપવતી છે, એ વાત ખોટી નહિ.”

તે તેની શોધની સાથે ઝગડો કરવાના ધર્મિણી અહીં આવી હતી; પરંતુ વિમળાને જોઈને તેનો કોઈ એકાએક નાશ પામી ગયો. વિમળાની અંબીર મૂર્તિ જોઈને તેની આંખોમાં આંસુ આવી ગયાં. તે બોલી: “તમે મારી બહેન છો.”

“બહેન, તમે કોણ છો? હું તો તમને ઓળખતી નથી!”

“હું હુમા, તમારી નાની બહેન.”

હિમાંગિનીના મોંદેથી હુમા નામ સાંભળીને વિમળા એકાએક ચમકી ગઈ. તેણે તેના સ્વામીના મોંદેથી હિમાંગિનીનું નામ સાંભળ્યું હતું. અત્યારે “હું હુમા” એ શબ્દ સાંભળીને તે સમજી ગઈ કે તેની શોધ તેને મળવા આવી છે. તેની પાસે જઈને હિમાંગિનીનો હાથ પકડીને “આવો બહેન, આવો” એમ કહીને આગ્રહપૂર્વક તે તેને પોતાની સાથે ઉપર લઈ ગઈ અને હિમાંગિનીને પોતાની પથારીમાં બેસાડીને તે તેની પાસે બેસીને બોલી: “તમે કેવી રીતે મારી વાત જાણી બહેન? મેં તો તમને મારી વાત નહિ જણાવવાનું તેમને કહ્યું હતું ને!”

“તેમણે મને કહ્યું નથી, કિન્તુ બીજી રીતે હું જાણી શકી છું. તમને મળવાની માટે અને તમને મારી સાથે ઘેર લઈ જવાને માટે હું અહીં આવી છું.”

“મને તમારી સાથે ઘેર લઈ જવા માટે તમે અહીં આવ્યાં છો?”

“હા, બહેન, હું પ્રથમ જાણતી ન હતી કે મારે એક બહેન છે, પરંતુ જ્યારે હું જાણી શકી છું, ત્યારે હવે હું એકલી શામળે રહું ? માટે તમને લેવા આવી છું.”

“તમે તમારી પોતાની ઇચ્છાથી મને ઘેર લઇ જવાને આવ્યાં છો કે ?”

“હા, બહેન, હું મારી પોતાની જ ઇચ્છાથી તમને લેવા આવી છું. કેમ, હું શોક્ય થાઉં છું, એટલે તમને નવાઇ લાગે છે બહેન ?”

વિમળા સરમાઇ જઇને બોલી: “ના, ના, એમ નહિ.”

“ત્યારે શું હું શોક્ય થાઉં છું, તેથી મારી વાતપર તમને વિશ્વાસ આવતો નથી ? મારે એક શોક્ય છે, એ વાત જો મારા જાણવામાં આવે તો મને દુઃખ થાય, એટલા માટે તમારી વાત મને નહિ જણાવવાનું તમે સ્વામીને કહ્યું હતું, તે શું આશ્ચર્યની વાત નહિ ? તે શું તમને જાણે તેવું કામ તમે કહ્યું હતું ? તેથી જ હું તમને લેવા આવું છું. બેસો, તેમાં તમને આશ્ચર્ય શું લાગે છે ?”

“ના, ના, એમ નહિ, હું કાંઈ આશ્ચર્ય પામતી નથી, કિન્તુ હું તો—”

“ના બહેન, એ કશું હું સાંભળવાની નથી. બહાર ગાડી બેસી છે, તેથી અત્યારે જ મારી સાથે ઘેર ચાલો.”

વિમળા કોઇ પણ રીતે સંમત થઈ નહિ. હિમાંગિનીએ હક લીધી કે. “જ્યાંસુધી તમે મારી સાથે આવશો નહિ, ત્યાંસુધી હું ઘેર જ જવાની નથી.”

વિમળાએ કહ્યું: “હું વિચાર કરી રાખીશ, પણ તમને જોવો હશે તેવો જવાબ આપીશ.”

પરંતુ હિમાંગિની કોઇ પણ રીતે વિમળાને સાથે લઇ ગયા વિના ઘેર જવાને સંમત થઈ નહિ. છેવટે “કાલે હું આવીશ” એમ કહીને મહા મુસીબને વિમળાએ હિમાંગિનીને વિદાય કરી.

પ્રકરણ ૧૯ મું.

વિચિત્ર ન્યાય.

શેરડીના દીપને બંદરે વહાણ પહોંચ્યું કે તુરત જ તે સ્થળના એક-એક આવીને લીસટ પ્રમાણે મજુરોને ગણી લઈને શેરડીના વેપારીઓને તે સોંપી દીધા. તેઓને જુદા જુદા વિભાગોમાં મોકલવામાં આવ્યા. પ્રત્યેક વિભાગમાં મજુરોને રહેવાનું એકેક ગામડું અથવા અડો હોય છે. તે ગામડામાં મજુરોને રહેવા માટે પચાસ શીટ લાંબું અને વીસ શીટ પહોળું એવું એકેક ઈંટો અને માટીથી બાંધેલું સાધારણ ઉચાઈનું છાપરું હોય છે. એમાં સો સો છાપરાં એકેકી હારમાં બાંધેલાં હોય છે. એથી અનેક હારો એકેક ગામડામાં અડોમાં જોવામાં આવે છે. પ્રત્યેક છાપરાના દસ દસ ખંડ પાડેલા હોય છે અને તે દરેક ખંડની અદર જાતિ-ધર્મને અનુસરીને ત્રણ ત્રણ મજુરોને રહેવાનો નિયમ હોય છે. માત્ર જેઓ સ્ત્રીઓને સાથે લઈને તે બેઠમાં ગયા છે, તેઓને જ ફક્ત સ્ત્રી-પુરુષ વચ્ચે એકેકો સ્વતંત્ર ખંડ આપવામાં આવે છે. એકેક ખંડને એકેક બારણા સિવાય બારી કે એવું બીજું કશું હવા ઉત્તર આવવાનું સાધન હોતું નથી. છાપરા ઉપર એક જાતનું ધાસ અથવા પરાળ છાએકું હોય છે. વરસાદના દિવસોમાં એ પરાળની અંદરથી ઘરમાં પાણી પડે છે, એથી કરીને વર્ષાઋતુમાં મજુરોને બહુ કષ્ટ અને અડચણ ભોગવવાં પડે છે. રાત્રિના ચોથા પ્રહરમાં ત્રણ વાગ્યાને સમયે પથારીમાંથી ઉઠીને રાધી, જમીને બરાબર પાંચ વાગ્યે શેરડીનાં ખેતરો તરફ રવાના થવું જોઈએ. તે સ્થળે વરસાદના દિવસોમાં આખો દિવસ વરસાદમાં પસળતાં પસળતાં કામ કરવું પડે છે. સંધ્યા સમય પછી છુટી થતાં તેઓ પાછાં ઘેર આવે એટલામાં તો રાત્રિના નવ વાગી જાય છે. તે વખતે આવીને તેઓ રાંધવાની શરૂઆત કરે છે. એવામાં જો વરસાદ આવવા લાગે તો આખા ઘરમાં પાણી પાણી થઈ રહે છે. રાંધવાનો દેવતા હોલવાઈ જાય છે અને પથારીઓ બધી ભીંજાય જાય છે. આથી તે બિચારાં આખી રાત્રિ બાધા-પીધા વિના અને પથારીમાં સતા વિના-બિલકુલ નિદ્રા લીધા વિના વરસાદમાં પસળતાં પસળતાં કાઢવી પડે છે. બીજો દિવસે સવારે પાંચ વાગ્યે ફરીથી પાછાં ખેતરમાં જઈને પશુની માફક કામ કરવું પડે છે ! એ પ્રમાણે નાના પ્રકારનાં શારીરિક અને માનસિક કષ્ટથી યોગ.

દિવસની અંદર જ તેઓની અનુભવ-શક્તિ, ચિન્તાશક્તિ, અને વિચારશક્તિ વગેરે ધીમે ધીમે ઓછી થઇને છેવટે તદ્દન નાશ પામે છે. તેઓ અનુષ્ઠાકારમાં અદ્ભુત પશુની સ્થિતિમાં ફેરવાઈ જાય છે !

રામનારાયણ વગેરે ૧૮૦ મંત્રો અને ૧૫ મુકાદમોને લઇને ઉપરી સરદાર તાહેરખાં મી. હોંગના વિભાગમાં ગયો. શેરડીના બેટમાં પહોંચ્યા પછીથી છ માસ સુધી મંત્રોરોને શેરડીના વહેપારીઓના ભંડારમાંથી ખાવા-પીવાની તથા પહેરવા ઓઢવાની સઘળી વસ્તુઓ લેવી પડે છે, પરંતુ તેઓને એક અડવાડીઆનો જે સામાન આપ્યો હોય, તે તેઓને પાંચ દિવસથી વધારે ભાગ્યે જ આવે, એટલે તેઓ પ્રમાણમાં ઓછો આપે. આઠ દિવસની યોરાકી પાંચ દિવસમાં ખલાસ થઇ જવાથી છઠ્ઠે દિવસે તેઓ જ્યારે સીકું-સામાન લેવા ભંડારમાં જાય, ત્યારે મુકાદમો તેમને ચાપુકના માર મારીને દૂર કાઢી મૂકે. એ રીતે આખો દિવસ ખાધા-પીધા વિના ખેતરની અંદર કામ કરીને સધ્યાસમય પછી પાછાં ઘેર આવે, કિન્તુ ઘરમાં ખાવાનું તો કશું હોય નહિ ! તેથી મંત્રોરો ગિચારાં ભૂખ્યાં સહ રહે છે. બીજો દિવસ પાણુ એ રીતે જ ગુમારવો પડે છે. એ પ્રમાણે ઉપરા ઉપરી બે દિવસ સુધી ખાધા-પીધા વિના મંત્રોરી કરવાથી ત્રીજે દિવસે ઘણાખરા મંત્રોરો પથારીને સરણ થાય છે એટલે માંદાં પડે છે. તે દિવસે રવિવાર હોવાથી કામ બંધ હોય છે. તે દિવસે બધાં મંત્રોરોને પાછી આવના અડવાડીઆની યોરાકીની ચીજો આપવામાં આવે છે. છેલ્લા બે દિવસની ભૂખ વેડેલી હોવાથી ગિચારાં મંત્રોરો કાચા ને કાચા ચોખા ખાઇને તેઓની ભૂખ મટાડે છે !

રામનારાયણે કદિ શારીરિક મહેનત કરી ન હતી. વળી હિંદુસ્તાન-માંથી તે તેના કેફ જે ચીજો-ગાંજો તથા ચરીણ લઇ ગયો હતો, તે વસ્તુઓ પાણુ થઇ રહી હતી. તે ઉપરાંત બે દિવસના ઉપવાસ કરવા પડ્યા, તેથી તે એકાએક માંદો પડ્યો, સોપણ જઠરની જવાબદારી શાન્ત કરવા માટે સીકું-સામાન લેવા તે ગયો, પરંતુ આગસે દિવસે તે ખેતરમાં કામ કરવા જઇ શક્યો ન હતો, તેથી તેને એક દિવસનું કાપીને સીકું આપ્યું. બીજો દિવસે રામનારાયણ ખેતરમાં કામ કરવા ગયો, પરંતુ તેને જનાવેલા કામનું અર્ધું પણ તે કરી શક્યો નહિ. એ અડવાડીઆમાં તેનું ઓછું મએલું કામ બાદ કરતાં ફક્ત પાંચ દિવસનું

કામ થયું. તેથી અડવાડીયું પૂરું થતાં રવિવારને દિવસે સાત દિવસનાં સીધાંમાંથી બે દિવસનું કાપીને પાંચ દિવસનું સીધું આપવામાં આવ્યું. આથી કમનસીબે રામનારાયણને રાજ અર્ધુ ભૂખ્યું રહેતું પડતું. છ આસની અંદર તેને એક દિવસ પણ પૂરું પેટ ભરીને ખાવા મળ્યું નહિ !

- છ માસ સુધી રામનારાયણને અર્ધી ભૂખ વેડીને સખ્ત મજુરી કરવી પડી. સાતમે મહિનેથી સીધું મળતું બંધ થયું અને કરારપત્રમાં લખ્યા પ્રમાણે દરેક અડવાડીએ શેકડી મજુરી મળવા લાગી. કરાર-પત્રમાં લખ્યા પ્રમાણે જેનું કામ પૂરું થાય, તેને દરેક અડવાડીએ ચાર રૂપીઆ મજુરી આપવામાં આવતી. એક અડવાડીઆની ખોરાકો લગભગ ત્રણ-સાડા ત્રણ રૂપીઆ લાગતી, પરંતુ બળવાન અને તંદુરસ્ત વ્યક્તિ સિવાય કોઈ પૂરું કામ કરી શકતું નહિ. પૂરું કામ કરનારાંની સંખ્યા બહુ ઓછી હતી. જે લોકો પૂરું કામ કરી શકતાં, તેઓને પૂરી મજુરી મળતી, બાકીનાને છ આના જેટલી માંડ મજુરી મળી શકતી. ચોરા દિવસનો અંદર રામનારાયણ અને બીજા કેટલાક મજુરોની તંદુરસ્તી એકાએક લથડી પડવાથી તેઓ ખેતરનું કામ કરવાને અશક્ત બન્યા. તેઓને પ્રથમના કરતાં જરા ઓછી મહેનતનું કામ સોંપવામાં આવ્યું. રામનારાયણને ઝાડ કાઢવાનું કામ સોંપવામાં આવ્યું, પરંતુ તે કામ કરવાની રામનારાયણે ના કહી, તેથી હુકમનું અપમાન કર્યાને દોષ તેને માથે ચડીને તેને કેદખાનામાં મોકલવામાં આવ્યો. તે કેદખાનાની સ્થિતિ તો એથી પણ વધારે ખરાબ હતી. દાકતરે રામનારાયણને વધારે મહેનતના કામને માટે અસમર્થ જણાવ્યાથી જેઈલના ઉપરીએ તેને મેલુ સાફ કરવાના કામ ઉપર નીમ્યો. રામનારાયણને હવે તે કામ કર્યા વિના છૂટકો નહોતો, કારણકે જો ના કહે તો ચાખુફનો માર પડે, તેથી કશી આનાકાની નહિ કરતાં તે કામ તે કરવા લાગ્યો ત્રણ માસ પછી એ કામમાંથી તેને છુટી મળી. હવે તે તંદુરસ્ત થવાથી પાછો તેને ખેતરના કામમાં જોડવામાં આવ્યો.

ત્રણ વરસ પૂછી કોઈ કારણને લીધે મી. હોંગે પચાસ મજુરોને શેરડીના બીજ વહેપારીના વિભાગમાં મોકલવાની ઇચ્છા કરી, તેથી તે વહેપારીના માર્લેસિએ આવીને સારા સારા મજુરોની પરીક્ષા કરીને રામનારાયણ વગેરે પચાસ મજુરોને પસંદ કર્યા. એ પચાસમાં ત્રીસ પુરોષ અને વીસ સ્ત્રીઓ હતી. તેઓમાં કેટલાક મજુરોને તેઓની

સ્ત્રીઓની સાથે અને કેટલાકને તેઓની સ્ત્રીઓથી જુદા પાડીને બીજા વિભાગમાં મોકલવામાં આવ્યા. સ્ત્રી-પુરુષોનાં જોડાંને એક સાથે રાખવાને મી. હૅગને અનેક વિનનિઓ કરવામાં આવી, પરંતુ તેણે તે તરફ બિલકુલ ધ્યાન આપ્યું નહિ. મિત્રારાં સ્ત્રી-પુરુષો આંખોમાં અશ્રુની ધારાઓ વરસાવતાં વરસાવતાં એક બીજાથી જુદાં પડ્યાં. નિવિંકારચંદ્રને પણ તેઓની સાથે બીજા જગ્યાએ મોકલવામાં આવ્યો.

જે વીસ રમણીઓને જુદા વિભાગમાં મોકલવામાં આવી હતી, તેઓમા મંગળા નામે એક યુવાન મજુર-રમણી હતી; તેને તેનું સ્વામીથી વિખૂટી પાડીને લઇ જવામાં આવી હતી. મંગળા જેકે અચંત સ્વરૂપવતી ન હતી, તોપણ તદ્દન કુરૂપ પણ ન હતી. તે શરીરે તંદુરસ્ત તથા સારા બાંધાની હોવાથી તે નવા વિભાગના ઓવરસીઅર મી. ઑસ્ટનની નજરે પડી. મી. ઑસ્ટનની ઇશારતથી મજુરના ઉપર મુકાદમો પ્રથમ તેને ઓછી મજુરીનું કામ આપીને નાના પ્રકારની લાલચો બતાવીને મી. ઑસ્ટનની અક-શાયિની કરવાને પ્રયત્નો કરવા લાગ્યા, પરંતુ તે કોઇ પણ રીતે સંમત નહિ થવાથી તેઓ તેના પ્રત્યે અનેક પ્રકારના અત્યાચારો ચુગ્ગરવા લાગ્યા. તેને પુરૂષ-મજુરનું કામ કરવાનું મોંપવામાં આવ્યું અને મી. ઑસ્ટન પોતે પણ તેની સાથે બહુ ખરાબ રીતે વર્તવા લાગ્યો. પરંતુ કોઇ પણ પ્રકારે તેની ખરાબ માગણીને સ્વીકાર કરવાને તે સંમત નહિ થવાથી સાહેબે બીજા ઉપાયનું અવલંબન કર્યું. મી. હૅગની આણેલો મજુર-રમણીઓને રહેવા માટે બપોળે સ્ત્રીઓ વચ્ચે એકેક ખંડ આપવામાં આવ્યો હતો. એક દિવસ મંગળાએ રાત્રે ખેતરમાંથી આવીને જોયું તો તેની સાથે રહેનારી સ્ત્રી ઘરમાં ન હતી. તેણે પ્રથમ તો મનમાં એમ ધાર્યું કે કાંઇ કામને માટે તે બહાર ગઇ હશે, તેથી હમણાં પાછી આવશે. એમ વિચારીને તે રાંધવાનું કામ કરવા લાગી. દાળ-બાત રાંધીને જમી લીધા પછી તેના જાણવામાં આવ્યું કે આજુબાજુનાં ઘરમાંથી પણ કોઇ મનુષ્યનો અવાજ સાંભળવામાં આવતો નથી. તેથી તેના મનમાં સદેહ ઉત્પન્ન થયો. પ્રથમ તો તેણે આજુબાજુનાં સઘળાં ઘરની સન્મુખ જઇને તપાસ કરી તો બધાં ઘરને તાળો લગાવેલાં હતાં. કોઇ પણ મકાનની અદર કોઇ પણ મનુષ્ય ન હતું. તેથી તે મનમાં અત્યંત બય પામવા લાગી. તે એકદમ તેના ઘરનું બારાણું બંધ કરી સાંકળ ચડાવીને શંકાવાળા મનથી સ્તી. બરાબર

મંચ રાત્રિએ એક ભયંકર અવાજ થવાથી તે એકદમ ઉંઘમાંથી જાગી ઉઠી. તેણે જોયું કે કોઈ એક દુષ્ટ માણસે ઘરનું આગણું ભાંગીને તેના ઘરની અંદર પ્રવેશ કર્યો છે ! તે ભયથી એકદમ જૂમો પાડવા લાગી. એટલામાં “ ચૂપ રહે, સુઅર ! જૂમ કેમ પાડે છે ? ” એમ કહીને તેના ઓવરસીયર મી. ઓસ્ટને તેને એ હાથમાં પકડી લીધી. પરંતુ મંગળા જૂમો ઉપર જૂમો પાડવા લાગી. મી. ઓસ્ટન લાકડી મારીને જમીનપર પાડી દબને તેને નવસ્ત્રી કરવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. રમણી જીવતા જોખમે પોતાનાં વસ્ત્ર શરીરને લપેટતી લપેટતી આતંનાદ કરવા લાગી. તેની જૂમો સાંભળીને અડ્ડામાંના બધા મજુરો જાગી ઉઠ્યા અને નિર્વિકાર વગેરે કેટલાક મજુરો દોડીને તેને ઘેર આવી પહોંચ્યા. મી. ઓસ્ટનનો પોતાનો પ્રયત્ન નિષ્ફળ જવાથી મંગળાનો ત્યાગ કરીને તેના ઘરનાં બધાં બહાર નીકળી ગયો. બીજે દિવસે મંગળાએ એજન્ટની પાસે જઈને ઓસ્ટનના નામ ઉપર ફરીયાદ રજુ કરી, પરંતુ એજન્ટે તે ફરીયાદ ગ્રહણ કરી નહિ. ત્યારે તેણે કોર્ટમાં ફરીયાદ રજુ કરવાની સલાહ માગી, પરંતુ તે સલાહ પણ આપવામાં આવી નહિ. એજન્ટની અનુમતિ સિવાય ફરીયાદ કરવાથી કોર્ટની શી સાડાસાત ફીઆ આપવા પડે છે. મી. હુડગના વિભાગમાંથી જે પચાસ મજુરો આ વિભાગમાં આવ્યા હતા તેઓએ સુખ રીતે દરેક મજુર પાસેથી થોડા થોડા પૈસા ઉધરાવીને મંગળા મારફત મી. ઓસ્ટન ઉપર કોર્ટમાં ફરીયાદ કરાવી.

કોર્ટમાં કેસ ચાલવાના દિવસને આગલે દિવસે તે અડ્ડામાંના બધા મજુરોને દસ ગાંઢ દૂર કોઈ બીજા વિભાગમાં મોકલી આપ્યા, માત્ર તાવ આવવાથી એકલો નિર્વિકારચંદ્ર જ તે અડ્ડામાં રહ્યો હતો.

ન્યાયાધીશે મંગળાને સાક્ષી લાવવાનું કહ્યું, ત્યારે તે બોલી: “ હું સાક્ષી ક્યાથી લાવું ? મી. ઓસ્ટને બધા મજુરોને અહીંથી બીજા કોઈ જગ્યાએ મોકલી આપ્યા છે. ફક્ત એક જણ તાવ આવવાથી જઈ શક્યો નથી, તે માત્ર અહીં છે. કહો તો તેને બોલાવી લાવું. ”

ન્યાયાધીશે નિર્વિકારચંદ્રને બોલાવી લાવવાની આજ્ઞા કરી, નિર્વિકારે આવીને મંગળાની ફરીયાદ ખરી છે, એમ કહીને સાક્ષી આપી.

મી. ઓસ્ટને કહ્યું: “ ફરીયાદ તદ્દન જુઠી છે, એ સાલા ગુજરાતી લોકો બહુ જુઠાંબોલા અને બદમાશ છે. ”

ન્યાયાધીશે જજમેન્ટ આપ્યું કે “ આ સ્ત્રીએ તદ્દન જુઠી ફરીયાદ

નોંધાવી છે, તેથી મંગળાને ચાર માસની અને જુડી સાક્ષી પુરવાને માટે નિર્વિકારને ત્રણ માસની કેદની શિક્ષા કરવામાં આવે છે. ”

ન્યાયાધીશનો હુકમ થતાં જ એ બંને જણાંને કેદખાનામાં મોકલી આપવામાં આવ્યાં !

પ્રકરણ ૨૦ મું.

છાયા અને કાયા.

એ ત્રણ મહિનાની કેદખાનાની શિક્ષાથી નિર્વિકારનું પ્રાવશિત પૂરું થઇ ગયું. મિ. ચંદ્ર-હવે આપણે મિ. ચંદ્રને શિશિરચંદ્ર કહીને ઓલાવાયું-શિશિરચંદ્ર મી. સ્ટુઅર્ટની સાથે એક દિવસ જોલની તપાસ કરવા ગયો. ત્યાં નિર્વિકારને જોઈને કોણ જાણે શા કારણથી તેના મનમાં સદેહ કિપન થયો કે આ કોઇ ઉચ્ચ કુળમાં જન્મેલું સારા ગૃહસ્થનું સત્તાન હોય એમ લાગે છે. નિર્વિકાર તે વખતે કેદીઓને જોજન પીરસતો હતો. જોજન પીરસી રહ્યા પછી જમાદારે આવીને નિર્વિકારને કહ્યું: “ સાહેબ તમને ઓલાવે છે. ”

નિર્વિકાર આખો એટલે શિશિરચંદ્રે તેનું નામ પૂછ્યું: નિર્વિકારે ઉત્તર આપ્યો: “ મારું નામ નિર્વિકારચંદ્ર હતું, પરંતુ હાલમાં કેદન નિર્વિકાર જ નામ છે. ”

શિશિરચંદ્રે વિસ્મય પામીને પ્રશ્ન કર્યો: “ તમને કેદખાનાની શિક્ષા કેમ થઇ ? ”

“ ન્યાયાધીશ સાહેબને સાચી વાત કહી, તે અપરાધથી. ”

“ તમે શું મારી સાથે મસ્કરીની વાત કરો છો ? ”

“ ના જી, મસ્કરીની વાત કરતો નથી; કિન્તુ સત્ય કહું છું કે સાચી વાત કહેવાથી મને કેદખાનામાં પૂર્યો છે. જે દિવસથી મજુરોના દલાલની કપટગળમાં ફસાઈને મજુરોની ટુકડીમાં મેં નામ લખાવ્યું. તે દિવસથી મેં મારા સર્વસ્વનો ત્યાગ કરી દીધો છે. ” એમ કહીને નિર્વિકારે એક લાળો નિસાસો નાંખ્યો.

“ તમે સાચેસાચું કહી દેા કે તમને કેદખાનાની શિક્ષા શા માટે થઇ ? ”

“ હું એક સાધારણ મજૂર હોવાથી ન્યાયાધીશે મારા કહેવા ઉપર વિશ્વાસ રાખ્યો નહિ અને ગોરી ચામડીવાળા ઓવરસીયરનું કહેતું સત્ય માનીને જુદી ફરિયાદી કરી છે, એમ કહીને ફરિયાદ કરનાર બાઇ મંગળાને ચાર માસની અને જુદી સાક્ષી આખ્યાનો દોષ આપીને મને પણ માસની કેદની શિક્ષા કરી છે.”

નિર્વિકાર અને મંગળાનાં નામ લખી લઈને શિશિરચંદ્રે બહાર આવીને એમના મુકદ્દમાની તપાસ કરવાનું કામ એક વકીલને સોંપી દીધું. તપાસ કરવાને પરિણામે ખરી હકીકત શિશિરચંદ્રના જાણુવામાં આવી. તે બ્રાહ્મણને માટે તેના મનમાં બહુ કષ્ટ ઉત્પન્ન થયું. તેણે મજૂરોના વહેપારી પાસેથી નિર્વિકાર અને મંગળાની માંગણી કરી. વહેપારીએ તે માંગણી માન્ય રાખીને તેઓની પાસે જે કાંઈ પૈસા લહેણુ નીકળતા હતા, તેના આંકડો શિશિરચંદ્રને મોકલી આપ્યો.

શિશિરચંદ્રે તેના આંકડાના પૈસા ચુકવી આપ્યા. હવેથી નિર્વિકાર તથા મંગળા તેના તાબામાં આવ્યાં. કેદખાનામાંથી તેઓને મુક્ત કરીને શિશિરચંદ્રની પાસે મોકલી આપ્યાં. નિર્વિકાર પાસેથી શિશિરચંદ્રે આદિથી તે અત સુધી બધો ઇતિહાસ સાંભળી લઈને તેને મજૂરોના કામમાંથી મુક્ત કરીને એક ગૃહસ્થ માણસની આદક પોતાની પાસે રાખ્યો, અને મંગળાની માંગણીથી શિશિરચંદ્રે તેના સ્વામીને પણ મી. હાંગના કમળમાંથી છોડાવીને પોતાના કમળમાં લીધા. મંગળા અને તેના સ્વામી લીખાને શિશિરચંદ્રના દાસી અને નોકરના કામમાં નીમવામાં આવ્યાં.

જે પ્રયત્ન કરવામાં આવે તો શેરડીના બેટમાંથી અનેક મજૂરોને એકત્ર કરી શકાય તેમ છે, એવું નિર્વિકાર પાસેથી સાંભળીને મી. સ્ક્રુઅર્ટ તથા શિશિરચંદ્રે તેને કરાર-પત્રમાંથી મુક્ત થએલા મજૂરોને એકઠાં કરવાનું કામ સોંપ્યું. હવે પછી સ્ક્રુઅર્ટચંદ્રની કંપનીને હિંદુસ્તાનમાંથી મજૂરોને લાવવાની જરૂર રહી નહિ. જે વિભાગમાં જે જે મજૂરોના કરાર-પત્રમાં લખતા મુજબ પાંચ વરસની બધી પૂરી થઈ રહેતી, તે બધા મજૂરોનાં દેવાં ચુકવીને નિર્વિકાર તેઓને સ્ક્રુઅર્ટચંદ્રની કંપનીના વિભાગમાં દાખલ કરી દેતો. ધીમે ધીમે શેરડીના બેટમાં પાંચ વરસની બધીથી બધાઈને ગએલા તમામ મજૂરો તેઓની પાંચ વરસની બધી પૂરી થતાં આ કંપનીમાં દાખલ થઈ ગયા. સ્ક્રુઅર્ટચંદ્રની કંપનીમાં મજૂરોને દોષ :

પણ પ્રકારની બધી કરવામાં આવતી નહિ. મરજી પડે તો રહે અને મરજી પડે તો બીજા એવી તેઓને સ્વતંત્રતા આપવામાં આવી હતી. વળી જે મજૂરો જેટલું કામ સહેલાઈથી કરી શકે તેટલું જ કામ તેમને સોંપવામાં આવતું હતું. વધારે કામ કરાવીને તેઓને બિલકુલ ત્રાસ આપવામાં આવતો નહિ. શેરડીના બીજ વહેપારીઓ કરતાં મજૂરી પણ લગભગ દોઢી-બમણી આપવામાં આવતી હતી. તે ઉપરાંત ખાવા-પીવાની તથા પહેરવા ઓઢવાનાં દરેક ચીજો વેચવા માટે સ્ટુઅર્ટચંદ્રની કંપની તરફથી એક મોટી દુકાન બોલવામાં આવી હતી, તે સ્થળેથી મજૂરોને દરેક ચીજ સસ્તે ભાવે તથા સારી મળી શકતી હતી. ત્યાં છેતરાવાની ફરી બહુક ન હતી. વળી જે મજૂરોને હિંદુસ્તાનમાં પોતાને ઘેર પાછા જવાની ઇચ્છા થઈ હોય, તેઓને તે કંપની પોતાને ખર્ચે તેમને ઘેર પહોંચાડતી. કમંસજોગે જે મજૂરો માંદા પડે, તેઓની સારવાર કરવાને માટે દરેક મજૂરના ગામડામાં એકેક હોસ્પિટલ બાંધવામાં આવી હતી અને ત્યાં સારા સારા દાકતરોને મોટા પગાર આપીને રાખવામાં આવ્યા હતા. તે બધું ખર્ચ સ્ટુઅર્ટચંદ્રની કંપની પૂરું પાડતી હતી. દરેક હોસ્પિટલના દર્દીઓની અકબીબીમાં એક વખત મિ. ચંદ્ર જાને મુલાકાત લેતો હતો. મિ. ચંદ્રની આવી ઉદારતાથી તથા આવા ધર્માત્માપણાથી લક્ષ્મીદેવી તેનાપર બહુ જ પ્રસન્ન થઈ હતી. શેરડીના આખા એટમાં સ્ટુઅર્ટચંદ્રની કંપની બધા વહેપારીઓ કરતાં શ્રેષ્ઠ અને પૈસાદાર થઈ પડી. બીજા વહેપારીઓની સરખામણીમાં આ કંપનીની પેદાશ અનેકગણી વધી ગઈ. આ બધાં કામમાં નિર્વિકારની કાર્યદક્ષતા જોઈને મી. સ્ટુઅર્ટ તથા મિ. શિશિરચંદ્ર બહુ રાજી થયા. તેને શેરડીના બધા વિભાગોમાં ફરીને તપાસ રાખવાનું કામ સોંપવામાં આવ્યું. નિર્વિકાર કાર્યકુશળ, વિચારુ, સમ્યક્ચિત્ત, અને સુશિક્ષિત હોવાથી જોમ જોમ સુયોગ પ્રાપ્ત થતો ગયો, તેમ તેમ તે પોતાની કાર્ય-દક્ષતાને પરિચય પોતાના શોકને કરાવતો ગયો. કેટલાંક વરસ સુધી મજૂરનું કામ કર્યોથી તેનું શરીર કામથી હવે બિલકુલ કંટાળતું નહિ. તે કદિ પણ નિશ્ચિંત થઈને બેસતો ન હતો. નિર્વિકારનું કાર્ય જોઈને મી. સ્ટુઅર્ટ કહ્યું: “મિ. ચંદ્ર, નિર્વિકારની કિંમત મારી અને તમારી બન્નેની કિંમત એકત્ર કરીએ તો એક સરખી થાય, એટલી છે.”

કેટલાંક વર્ષો પછી શિશિરચંદ્રે નિર્વિકારને એક દિવસ કહ્યું:

“ નિર્વિકાર, શું, તમારી મરજી દેશમાં જવાની થતી નથી ? તમારે શું ત્યાં કોઈ નથી ? ”

“ જ્યારે હું મળુર થઈને અહીં આવ્યો હતો, ત્યારે મારે બધું જુઠું, કિન્તુ હવે હું નથી, તેથી મારે પણ કોઈ નથી. છે, નોપણ તેમના સમાચાર લેવાનું કાંઈ પ્રયોજન નથી. ”

“ નથી કેમ ? ” શિશિરચંદ્રે આશ્ચર્ય પામીને પ્રશ્ન કર્યો.

“ જે દિવસે મળુર-ડીપોમાં મારા હાથ, પગ, મ્હોં વગેરે બાંધીને મારા મ્હોંમાં અનના આમ મુમક્ષમાનના હાથવડે મુકવીને મારા જાતિન્ધર્મનો નાશ કર્યો, તે દિવસથી હું નથી. ત્યારપછી શેરડીના બેટમાં આવીને વિવેક, ખુદ્ધિ, વિચાર અને ચિન્તા એ બધાનો નાશ થયો, ત્યારથી હું પણ તેની સાથે મરી ગયો છું. ભગવાનની કૃપાથી આત્મની નગરે પડવાથી હું હવે મનુષ્યની ગણતરીમાં આવ્યો છું, પરંતુ ને ફક્ત છાયારૂપ મનુષ્ય છું. આ છાયાના મનુષ્યની સાથે કાયાના મનુષ્યનો કોઈ પ્રકારનો સંબંધ નથી. કરાર-પત્તી પાંચ વરસ સુધી બંધાઈને આવેલા મળુરોને દાસત્વમાંથી છૂટા કરવા એ જ મારા આ છાયા જીવનનું માત્ર એક લક્ષ્ય-ચિંતુ છે. મેં પોતે જે દુઃખ વેઠ્યું છે, તે ઉપરથી મારા મનમાં ખ્યાલ થાય છે કે બધણીમાં બંધાઈને આવેલા મળુરો કરતાં ઘેર પાળેલાં પશુઓ પણ સુખી હોય છે. આ મળુરોના શેક-શેરડીના વહુપારીઓ એઓ શું મનુષ્ય છે ? એઓ પૈસાને માટે મળુરોનાં ગળાં ચૂસીને લોહી પીએ છે ! એ મળુરોના લોહીનો એકત્ર થએલો રાક્ષસી પૈસો તેઓને શું સુખી કરવાનો હતો ? મારા વર્તમાન શેક મી. સ્ક્રુઅર્ટ તથા મી. શિશિરચંદ્ર એઓની વાત કરતો નથી-એઓ તો મનુષ્ય નહિ, કિન્તુ દેવ છે. ”

શિશિરચંદ્રે નિર્વિકાર પ્રત્યે પુનઃ પ્રશ્ન કર્યો : “ તમે એક વાર ઘેર જઈ આવશો નહિ ? ”

“ ના, ના, માફ કરો; આ મુખ હવે મારાં માતા-પિતા તથા સમાંસંબંધીઓને યત્નાવવાને હું ઇચ્છતો નથી. અત્યાચારથી બરેલી મળુરોની જીવનકથની હું હવે કોઈની પાસે વર્ણવવાને ઇચ્છતો નથી. હું તો હવે આ સ્થળે જ રહીને જે ભગવાન સહાય કરે તો મળુરો પ્રત્યે જે અત્યાચાર યુગ્મરવામાં આવે છે, તે અત્યાચાર બંધ કરાવવાનો પ્રયત્ન કરીશ. એ જ કામમાં મેં મારું આ જીવન અર્પણ કર્યું છે ! ”

“ તમે ક્યા ઉપાયોથી એ અત્યાચાર બંધ કરાવશે ? ”

“ ભગવાને મને આપની પાસે આણ્યો છે, માટે ઉપાય મધ્ધુ ને જ બતાવશે ! ”

પ્રકરણ ૨૧ મું.

લોક પ્રકટ થયો !

પ્રતાપરાય, તેની ગૃહિણી અને શાન્તિદેવી એ બધા આજે મહા ઉદ્વિગ્ન બની ગયાં છે, કારણકે આઠ વાગ્યાને સમયે હિમાગિની મુગરિને સાથે લઈને સાગર-સ્નાન કરવા ગઈ છે, તે અત્યારે અગીઆર વાગ્યા જોપણ હજી પાછી આવી નથી. રાધવને તેની ખબર કાઢવા માટે સમુદ્રકિનારે મોકલ્યો હતો, તે પાછો આવ્યોને બોલ્યો: “ તેઓ લાં નથી. ”

એટલામાં સુમતરાય સ્નાન કરીને પાછો આવ્યો. તે સસરા તૈયા સાસુને જોઈને અત્યંત વિસ્મય પામ્યો, પરંતુ તે કાંઈ પૂછે, તે પહેલાં તો તેની સાસુ બોલી: “ બાપુ સુમતરાય, હિમા તથા મુગરિ સવારના આઠ વાગ્યાને સમયે સ્નાન કરવા જઈએ છીએ એમ કહીને સમુદ્રઘાટે ગયા છે, લાંથી હજી પાછાં આવ્યાં નથી. ”

સુમતરાય બોલ્યો: “ શું ? સમુદ્રઘાટે તો મેં તેઓ ડોહને જોયાં નહિ ! હું તો સવારનો સમુદ્ર-ઘાટે જ હતો. ”

“ તો પછી તેઓ ક્યાં ગયા હશે ? ”

સુમતરાયે ચિંતાતુર વદને ઉત્તર આપ્યો. “ હું કશું જાણતો નથી. ”

રાધવ એ વખતે બોલી કહ્યો: “ તેઓ નરેન્દ્ર-પુષ્કરણીમાં સ્નાન કરવા ગયાં છે. ”

રાધવની એ વાત સાંભળીને સુમતરાયે તેને પ્રશ્ન કર્યો: “ તે શા ઉપરથી જાણ્યું ? ”

રાધવે ઉત્તર આપ્યો: “ મેં સવારમાં તેમને ગાડી લાવી આપી હતી, તે ગાડીમાં બેસીને તેઓને તે દિશા તરફ જતાં મેં જોયાં છે. ”

સુમતરાય બોલ્યો: “ નરેન્દ્ર-પુષ્કરણીમાં સ્નાન કરવા જાય તોપણ આટલી બધી વાર કેમ લાગે ? ”

હિમાગિનીની મા બોલી: “ હું પણ એ જ કહું છું કે આ પરદેશની અંદર અજાણી જગ્યામાં તેઓ એકલાં ગયાં છે, વળી તેઓ

હજી બન્ને બાળક કહેવાય, તેથી મને બહુ શીકર થાય છે. ”

પ્રતાપરાય અત્યારસુધી કશું બોલ્યો ન હતો, તે હવે બોલ્યોઃ
“ એટલી બધી શીકર શામાટે કરે છે ? મુરારિને સાથે લઇને ગઈ છે
તેથી કશી હરકત નહિ. વળી તે હવે બાળક નથી, તોપણ, આપણે
શોધ કરવી ખરી. ”

એટલું કહીને તે સુમંતરાય પ્રત્યે બોલ્યોઃ “ બાપુ સુમંતરાય, હવે
તમે ભીંજાએલાં કપડાં પહેરીને ઝીબા ન રહો. એ કપડા કાઢી બીજાં
સૂકાં કપડાં પહેરીને જમી લ્યો અને રાધવ, જા, તું જલ્દી એક
ગાડી લઇ આવ. ”

સુમંતરાયે ધરની અંદર પ્રવેશ કર્યો. સાથે સાથે તેની સામુ પાણુ
ધરમાં ગઇ. રાધવ ગાડી લેવા ગયો એટલામાં થોડી વારની અંદર એક
ગાડી આવીને તેના મકાનની સામે ઝીબી રહી. ગાડીનો અવાજ સાંભળીને
સુમંતરાયે વસ્ત્ર પહેરતાં પહેરતાં બહાર આવીને જોયું તો તે સવિતાસુંદરીની
ગાડી હતી અને તે ગાડીમાં એસીને હિમાગિની તથા મુરારિ આવ્યાં.
આથી તે આશ્ચર્યથી તે તરફ જોઇ રહ્યો. એટલામાં હિમાગિની તથા
મુરારિ ગાડીમાંથી નીચે ઉતર્યા. કોયમેને પ્રશ્ન કર્યો. “ ગાડી પાછી લઇ
જાઉં સાહેબ ? ”

મુરારિએ “ હા ’ કહીને હિમાગિનીની સાથે ધરની અંદર પ્રવેશ
કર્યો, એટલામાં રાધવ પણ ગાડી લઇને પાછો આવ્યો. એ જોઇને
પ્રતાપરાય બોલ્યોઃ “ ચાલો, ત્યારે આપણે પણ સમુદ્ર-સ્નાન કરી આવીએ.
મુરારિ, નેં સ્નાન કયુ છે ? ”

“ ના, હા. ”

“ ત્યારે તુ પણ અમારી સાથે ચાલ. ” એમ કહીને પ્રતાપરાય,
ગૃહિણી તથા પુત્રને સાથે લઇને સાગર-સ્નાન કરવા ગયો.

હિમાગિની આવીને સુમંતરાયની પાસે ઝીબી રહી, ત્યારે સુમંતરાયની
ચમક ભાંગી. તે બોલ્યોઃ “ તમને આટલી બધી વાર કેમ લાગી ? ”

“ તમને જ્યારે પ્રાતઃકાળના ચાર વાગ્યાથી તે અગીઆર વાગ્યા
સુધી સ્નાન કરવાં વખત લાગે, ત્યારે અમને આટલો વખત લાગ્યો, એ
શું કાંઇ વધારે કહેવાય ? ”

હિમાગિનીનું એ બોલવું સાંભળીને તે મનમાં સરમાઇ ગયો,
પરંતુ તે ભાવ ઘમ્મી ઘમ્મી બોલ્યોઃ “ હું રોજ સવારમાં સમુદ્રને કિનારે

આમતેમ ફરે છું અને પછો કોઈ જાડની નીચે બેસીને સમુદ્રનાં ઉછળતાં મોજાં જોયાં કરું છું. વળી તે સાથે તાજા વાયુનું પણ સેવન કરાય છે. એટલું કર્યા પછી સ્નાન કરીને ઘેર આવું છું, તેથી એટલો વિલાંબ થાય છે.”

હિમાંગિનીને સવિતાસુંદરીની ગાડી ક્યાંથી મળી, તે જાણવાને માટે સુમંતરાય અત્યંત આતુર બની ગયો હતો, પરંતુ તે વાત સ્પષ્ટ રીતે પૂછતાં તેને શરમ આવતી હતી. તેણે જાણણપે પ્રશ્ન કર્યો: “તમને એ ગાડી ક્યાંથી મળી ?”

હિમાંગિની જાણે કશું જાણતી ન હોય, તેવો ભાવ પ્રકટ કરીને બોલી: “કંઈ ગાડી ?”

“જે ગાડીમાં તમે પાછાં આવ્યાં, તે ગાડી.”

“એ ગાડી તો અમે ભાડે કરીને લઈ ગયાં હતાં.”

“એ ભાડાની ગાડી ન હતી, પરંતુ કોઈના ધરતી ગાડી હતી.” કુટિલ કટાક્ષ વડે સ્વામીની સામે દૃષ્ટિ ફેંકીને હિમાંગિની હાસ્યયુક્ત વદને બોલી: “હશે.”

સુમંતરાયે કહ્યું: “હિમા !”

હિમાંગિનીએ ઉત્તર આપ્યો: “કેમ, શું છે ?”

હિમાંગિનીના મુખમાં સરલતાયુક્ત હાસ્ય અને આંખોમાં આનંદની જ્યોતિ: જોઈને સુમંતરાય તેને જે કહેવા જતો હતો, તે કહી શક્યો નહિ.

હિમાંગિનીએ તેને ચૂપ રહેલો જોઈને તેના બન્ને હાથ પોતાના હાથમાં પકડીને કહ્યું: “મારાથી છાનું રાખવામાં તમને શું કાંઈ લાભ થાય છે ?”

સુમંતરાય એકએક ચમકી જઈને બોલ્યો: “શું ?”

“મનમાં વિચાર કરી જુઓ કે તમે મારાથી કાંઈ છાનું રાખ્યું છે કે નહિ ? !”

“ના, મેં તો તારાથી કશું છાનું—”

“જુઓ, જુહું બોલશો નહિ, હું બધું જાણું છું.”

સુમંતરાયને ભય ઉત્પન્ન થયો કે શું હિમાંગિની વિમળાની વાત જાણી ગઈ છે ? પરંતુ કેવી રીતે જાણી ? જે તેણે એ વાત ના જાણી હોય તો સવિતાસુંદરીની ગાડી તેને ક્યાંથી મળે ?

સુમંતરાય એકએક કશું બોલી શક્યો નહિ. તેને ચૂપ રહેલો જોઈને હિમાંગિની બોલી: “હવે છાનું રાખીને શું કરશો ? હું મારી બેનને જોઈ આવી પણ ખરી.”

વિહ્વળ કંઠે સુમંતરાય બોલી ઉઠ્યો: “ હિમા ! ”

હિમાંગિની તેના બન્ને હાથે સુમંતરાયને ગળે બાઝી પડીને તેના મુખ સામે અશ્રુપૂર્ણ નયને જોઈ રહી. પછી તે બોલી: “ હું શું માણસ નહિ ? હું શું તમારી સ્ત્રી નહિ ? તમે નિરંતર કશું બોલ્યા વિના કાંઈક વિચાર કર્યા કરો અને ઉદાસ રહ્યા કરો, તે શું હું પાપાણી છું કે તમારી એવી સ્થિતિ જોઈને નિશ્ચિંત રહી શકું ? ”

સુમંતરાય શું બોલે ? તેને બોલવાનું હવે કશું રહ્યું ન હતું. તે અપરાધી હતો. વિમળાની પાસે અપરાધી હતો અને હિમાંગિનીની પાસે પણ અપરાધી હતો. વિમળાની પાસે તે જે અપરાધી હતો તેમાં તેનો દોષ આના કરતાં ઓછો હતો. પરંતુ હિમાંગિનીને તો તેણે ધમ્માપૂર્વક વિમળાના કહેવાથી તદ્દન છેતરી જ હતી. વિમળાની વાત હિમાંગિનીના જાણવામાં આવી, પરંતુ તેથી તે ગુસ્સે નહિ થતાં પોતે ખાસ શોક્યને મળવા માટે ગઇ હતી. તે સ્વામી થઇને તેનું જે દુઃખ જાણી શક્યો નહિ, તે દુઃખ હિમાંગિની તેની શોક્ય થઇને જાણી શકી ! ભાગ્યવાન પુરુષને જ આવી બન્ને સ્ત્રીઓ મળી શકે છે. બીજાના નસીબમાં આવી સ્ત્રીઓ હોય નહિ. હિમાંગિની તેના સ્વામીના હૃદયમાં મુખ સંતાડીને બોલી: “ હું મારી બહેનને લેવાને ગઇ હતી, કિન્તુ તેમણે કાલે આવવાનું કહ્યું છે. તમે આજ બ્યારે ત્યાં જાઓ, ત્યારે તેમને તમારી સાથે લેતા આવજો. ”

અશ્રુપૂર્ણ નયને અને ગદ્ગદ કંઠે સુમંતરાય બોલ્યો: “ હિમા, તું માનવી નહિ, પણ દેવી છે ! ”

“ હું દેવી નહિ પણ મારી બહેન દેવી છે. મારે એક શોક્ય છે, એવું જાણવામાં આવતાં મારા મનમાં કદ ઉત્પન્ન થાય, એટલા માટે આ જન્મમાં સ્વામી-સુખથી સદાને માટે વચિત રહેવાની જેમણે ધમ્મ કરી, તે દેવી નહિ, તો બીજું શું ? ”

હિમા હવે વધારે કશું બોલી શકી નહિ. તે સ્વામીના વક્ષમાં મુખ રાખીને રડવા લાગી.

સુમંતરાય હિમાંગિનીનાં આંસુ લૂછતો લૂછતો બોલ્યો: “ હિમા, હિમા, તમે બન્ને દેવીઓ છો ! મારા જેવો આ જન્મમાં કોઇ ભાગ્યવાન નહિ હોય, કે જેના ઘરમાં તમારા જેવી દેવીઓ વિરાજમાન થઇ રહી છે ! ”

પ્રકરણ ૨૨ મું.

હરિમતી.

રામનારાયણ કેટલાંક વર્ષો પછી ઘટનાચક્રના યોગે ફરીથી પાછો આપણા પૂર્વપરિચિત નફ્ટલાલની ભેગો થયો. વિધાત્રીચક્રના યોગે નફ્ટલાલ હવે પરણ્યો હતો. શેરડીના ખેટમાં મજૂરીનું કામ કરતી એક કન્યા કે જેનો પિતા મુકાદમ-ઉપરીઓના મારથી મરણ પામ્યો હતો અને જેની માતા બૂખની પીડાથી પથારીને શરણ થઈ હતી, તેની દસ વરસની કન્યા હરિમતીની સાથે નફ્ટલાલે લગ્ન કર્યું હતું. અત્યારે હરિમતીની ઉંમર લગભગ ઓગણીસ-વીસ વર્ષની થવા આવી હતી. તે અત્યારે સંપૂર્ણ યુવાન હતી, પરંતુ નફ્ટલાલ અત્યારે વૃદ્ધ અને રોગથી ઘેરાઈ ગયેલો હતો. તે હવે બિલકુલ કામ કરી શકતો નહિ. હરિમતી મજૂરી કરીને માંડ માંડ તેનું પૂરૂં કરતી હતી. રામનારાયણના ઘરની પાસે જ નફ્ટલાલને રહેવાનું ઘર મળ્યું હતું. હરિમતી સવારમાં વહેલી ઉડીને ખેતરમાં કામ કરવા જતી હતી અને નફ્ટલાલ મહા મુશીબતે રાંધવાનું કામ કરતો હતો. તે વહાણમાં પણ રાંધવાનું જ કામ કરતો હતો અને શેરડીના ખેટમાં આવ્યા પછી પણ કેટલાક દિવસ સુધી તે રસોડાયાનું જ કામ કરતો હતો. તેથી હવે તે રાંધવામાં સૈરંધ્રી સમાન બની ગયો હતો. રામનારાયણે નફ્ટલાલના રાંધેલા ભોજનના લોભથી કહો કે નફ્ટલાલની સ્ત્રી હરિમતીના લોભથી કહો પણ નફ્ટલાલની સાથે ખાવા-પીવાનો બંદોબસ્ત કર્યો. થોડા દિવસની અંદર નફ્ટલાલ પથારીને શરણ થયો એટલે ખેતરમાંથી આવીને રામનારાયણ તથા હરિમતી બન્ને મળીને રાંધવાનું કામ કરવા લાગ્યાં. નફ્ટલાલ કોઈ દિવસ ખાઈ શકતો અને કોઈ દિવસ ખાઈ શકતો પણ નહિ. ધીમે ધીમે તેનો રોગ વધવા લાગ્યો એટલે રામનારાયણે તેને હોસ્પિટલમાં જવાનું કહ્યું, પરંતુ નફ્ટલાલે તેની જીવાન સ્ત્રીને એકલી મૂકીને હોસ્પિટલમાં જવાની કોઈ પણ પ્રકારે હા કહી નહિ. થોડા દિવસમાં તો નફ્ટલાલની પીડા બહુ વધી ગઈ એટલે એક મુકાદમ-ઉપરી આવીને તેને પરણેલો હોસ્પિટલમાં લઈ ગયો.

બીજે દિવસે ખેતરથી આવીને રાંધતાં રાંધતાં હરિમતીએ રામના-

રાયણુને કહ્યું: “ મુકાદમ પાસેથી આજે મેં સાંભળ્યું છે કે આજ રાત્રે ઉપરી સરદારે મને બોલાવી છે. ”

“ ત્યારે હવે શું કરશો ? જશો કે નહિ ? ”

“ ના, હું જવાની નથી. ”

“ તો પછી શું કરશો ? ”

“ જે થવાનું હશે, તે થશે; નહિ તો મંગળાની માફક તો થશે ? ”

“ મંગળાની વાત તમને યાદ છે ? ”

“ હા, સારી રીતે યાદ છે, તે વખતે હું કાંઈ તદ્દન બાળક ન હતી. ”

“ ત્યારે તમારે માથે જે કરે, તે બધું તમે સહન કરી શકશો ? ”

બહુ વાર સુધી વિચાર કરીને હરિમતી બોલી: “ ના, મારાથી એવું બધું તો સહન થઈ શકે નહિ ! ”

રામનારાયણે કહ્યું: “ ચાલો ત્યારે ન્હાસી જઈએ. ”

“ ન્હાસીને ક્યાં જઈશું ? ”

“ સ્ટુઅર્ટચંદ્રની કંપનીના વિભાગમાં. મારે બંધણી નથી, તેમ તમારે પણ બંધણી નથી. કેટલાક પૈસાનું દેવું મારે માથે છે, એટલે નિરપાય છું અને તેથી આ અત્યાચાર સહન કરું છું, નહિતો આજ કેટલાયે દિવસથી હું સ્ટુઅર્ટચંદ્રની કંપનીના વિભાગમાં જઈને બેઠો હોઉં. ”

“ દેણાના પૈસા કેવી રીતે વાળી શકાય ? આ લોકોની પાસેથી એક વાર કાંઈ ઉધાર લીધું, તો તે પાછું વાળી જ શકાતું નથી. કોણ જાણે કેવોએ હિસાબ રાખે છે. મેં એક વાર જ્યારે એમને મંદવાડ બહુ વધી ગયો હતો, ત્યારે ફક્ત દસ રૂપીઆ ઉધાર લીધેલા, ત્યારપછી આજ ત્રણ વરસ સુધી દરેક અઠવાડિયે જ્યારે પગાર થાય ત્યારે મારા પગારની જે રકમ આવે, તેમાંથી ચોથા ભાગની રકમ હું દેવા પેટે જમે કરાવું છું, તોપણ હજી મારી પાસે તેના પંદર-વીસ રૂપીઆ લેણા હોવાનું તે ગમે વખતે કહેતો હતો. ”

“ જ્યાંસુધી તમે જીવતાં રહેશો, ત્યાંસુધી એ દેવું તમે વાળી શકશો નહિ, હું પણ દેવામાંથી છૂટું તેમ નથી. ”

કેટલીક વાર પછી હરિમતી બોલી: “ તો પછી હવે શું કરવું છે, બોલો ? ”

“ ન્હાસી ગયા વિના બીજે કશો ઉપાય નથી. ”

રામનારાયણ સ્ટુઅર્ટચંદ્રની વાત જાણતો હતો. શેરડીના

એટલા બધાં મજુરો જાણતાં હતાં અને બધેણી પૂરી થતી કે તુરત જંટુઅર્થચંદ્રની કપનીનો આશ્રય લેતાં હતાં. રામનારાયણ પણ એક વાર ત્યાં ગયો હતો, પરંતુ ઓળખાઇ જવાની બહીકે તે નહાસી આવ્યો હતો. અત્યારે હરિમતીની વિપત્તિ જોઇને તે વિચાર કરવા લાગ્યો કે: “શિશિરચંદ્ર મને કદિ પણ ઓળખી શકશે નહિ અને કદાચ ઓળખી કાઢશે, તોપણ શી હરકત છે? હું પાછો આવ્યો આવીશ કિન્તુ હરિમતી તો બચી જશે!”

હરિમતી એ વખતે ભાતનું વાસણ ચૂલાપરથી નીચે ઉતારતી ઉતારતી બોલી: “ત્યારે હવે આપણે કેવી રીતે જાણશું?”

રામનારાયણ બોલ્યો: “તેની વ્યવસ્થા હું કરું છું, તમે ભાત ટોપલીમાં કાઢીને ઓસામણ નીચે જરી જવાંધો, ત્યારપછી એક કપડામાં ભાતને બાંધીને ચાલો રસ્તે પડીએ. ભાત રસ્તામાં ચાલતાં ચાલતાં ખાઇશું. જંટુઅર્થચંદ્રનો વિભાગ અહીંથી લગભગ બાર કોસ દૂર છે. રાત્રે તે રાત્રે ત્યાં પહોંચી જવું જોઇએ.”

એક ક્ષણ વારની અદરહરિમતીએ કપડાંમાં ભાત બાંધીને રામનારાયણને આપ્યો અને પોતે એક જળનું વાસણ ખરી લઇને બહાર નીકળી. હરિમતીએ જળથી ભરેલું માટીનું વાસણ માથે લીધું અને રામનારાયણ ભાતની પોટલી હાથમાં લઇને તેની પાછળ પાછળ ચાલવા લાગ્યો. ચોટી-ચહેરાવાળા, મજુરો રાંધવા અને ખાવાના કામમાં પડેલા છે એમ ધારીને બેઠરકાર રહ્યા. ત્રણ દીનની થાળીઓ, બે માટીનાં વાસણ, એક ફાટી તૂટી ગોઢડી, બે ફાટેલી કામળી અને એક ચટાઇ એટલી વસ્તુઓ તેની માથા-મિલકતમાં હતી, તેમાં ચટાઇ તો રામનારાયણની હતી. રામનારાયણ નિત્ય તે ચટાઈ ઉપર સૂતો અને એક ફાટેલો કામળો ઓઢતો. જેલખાનાના કેદીઓને પણ બે કામળા મળે છે, પરંતુ આ કમનસીબ મજુર એક કામળો પણ પૈસા ખરચીને ખરીદી શક્યો ન હતો. એ મધી માલ-મિલકતનો ત્યાગ કરીને ગામની પાછળ ચઢીને તે બન્ને જાણી જંટુઅર્થચંદ્રની કપનીના વિભાગ તરફ એકદમ ઉતાવળે પગથે ચાલવા લાગ્યાં.

બે કલાક પછી બધા મજુરો વાળુ કરીને સૂઈ ગયાં એટલે મુકાદમે આવીને હરિમતીના ઘરને બારણે હાથ દીધો, તો બારણું મુઠ્ઠું હતું. તે સહેજ ધીમે અવાજે “હરિ, હરિ” કહીને બોલાવવા લાગ્યો, પરંતુ કોઇએ જવાબ આપ્યો નહિ. તેથી તે અધકારમાં ઘરમાં પ્રવેશ કરીને પગલે

સ્થળનો નિર્ણય કરતો કરતો ધીમે ધીમે આગળ ચાલવા લાગ્યો. એક ખાલી હાંદી તેના પગ સાથે અફળાવાથી ભાંગી ગઈ. હજી પણ આગળ ચાલતાં તેના પગને ગોદડીનો સ્પર્શ થયો; એટલે તે “હરિ, હરિ” એમ બોલતો બોલતો ગોદડી ઉપર આવ્યો, પરંતુ ગોદડી ખાલી હતી. તેમાં હરિમતી સૂતી ન હતી. પછી તે ગોદડીની ચારે તરફ પગ મૂકીને તપાસ કરતો હતો, એવામાં એકએક તેનો પગ ચૂલામાં પડ્યો. ચૂલામાંનો દેવતા હજી હોલવાઈ ગયો ન હતો. તે પગમાં દાઝવાથી એકદમ ધરની બહાર નીકળવા જતો હતો, એવામાં દીવાલની સાથે તેનું માથું ભેરથી અફળાવાથી તે ચૂલા ઉપર પડ્યો. આથી તે હરિમતી ઉપર બહુ જ ગુસ્સે થઈ ગયો. તે ધીમે ધીમે ધરની બહાર નીકળીને તેને ઘેરથી બત્તી લાવીને જીએ છે, તો ધરમાં કોઈ નથી ! માળામાંથી પક્ષી ઉડી ગયું છે ! તોપણ તેને વિશ્વાસ આવ્યો નહિ. તેણે મનમાં ધાર્યું કે તે કદાચ બહાર કાંઈ કામ સારું ગઈ હશે. ત્યાંથી હમણાં પાછી આવશે, એમ ધારીને તે તેની રાહ જોવા લાગ્યો. આ તરફ સરદાર સાહેબ બહુ વિજળ થએલા જોઈને અત્યંત ઉદ્વિગ્ન થિતે હરિમતીને ઘેર આવ્યો. તેણે મુકાદમને તે જગ્યાએ એકલો એકલો જોઈને બ્રમ્મ કર્યો: “આટલી બધી વાર કેમ લાગી ? તે ક્યાં ગઈ છે ?”

“તેને નહિ દેખવાથી હું બત્તી લઈ આવ્યો. પરંતુ તે તો ધરમાં છે નહિ.”

“ક્યાં ગઈ છે ?”

“મેં ધાર્યું હતું કે તે બહાર ગઈ હશે, પરંતુ અર્ધા કલાકથી હું અહીં બેઠો છું, તોપણ તે હજી આવી નહિ.”

“ન્હારી તો નહિ ગઈ હોય ?”

“કોણ જાણે, ખબર નથી.”

“તપાસ કરો, તપાસ કરો, બીજા મુકાદમોને પણ બોલાવીને મજુરોની ગણતરી કરો.”

તે મધ્ય રાત્રિએ મજુરોના અડ્ડામાં ભારે ગરમડ મચી રહી. મુકાદમ ભોકો હાથમાં બત્તી લઈને દરેક છાપરાના દરેક ખંડમાં મજુરોની ગણતરી કરવા લાગ્યા. થોડી વારની અંદર માત્ર રામનારાયણ અને હરિમતી સિવાય બીજા બધા મજુરો હાજર છે એમ તેઓના ગણવામાં આવ્યું. મુકાદમે સરદારને કહ્યું કે: “રામનારાયણ તથા હરિમતી એક સાથે એક જ ખેતરમાં કામ કરતાં હતાં અને રાંધવા તથા ખાવાનું કામ પણ બેયું જ કરતાં હતાં.”

એ સાંભળીને સરદાર બોલ્યો: “હાં, ત્યારે તો એ બદમાશ તેને લઇને ક્યાંક નહાસી ગયો. તમે બે જણા મુકાદમ અને બે ચોકીદારો હાથમાં બત્તી લઇને તેમની પાછળ પડો. તેઓ સ્ટુઅર્ટચર્ચની કંપનીના વિભાગ તરફ ચાલ્યાં જતાં હશે, તેઓ ત્યાં પહોંચે તે પહેલાં તેમને પકડી પાડો.”

મુકાદમ તથા ચોકીદારો તુરત જ હાથમાં બત્તી લઇને ઉતાવળે પગલે સ્ટુઅર્ટચર્ચની કંપનીના વિભાગ તરફ દોડવા લાગ્યા. પરંતુ રામનારાયણ તથા હરિમતી એ ત્રણ કલાકની અંદર લગભગ પાંચ ગાઉ રસ્તો પસાર કરી ગયાં હતાં, તેથી ગમે તેટલા ઉતાવળા ચાલે તોપણ તેઓ તેમને પકડી શકે તેમ ન હતાં.

રામનારાયણ તથા હરિમતી પ્રથમ બહુ જ ઉતાવળાં ચાલ્યાં હતાં, પરંતુ પાછળથી હરિમતી થાકી જવાથી તેઓ ધીમે ધીમે ચાલવા લાગ્યાં, તેથી રાત્રિની અંદર તેઓ ધારેલે સ્થળે પહોંચી શક્યાં નહિ. જે જગ્યાએ પ્રભાત થયું, તે જગ્યાથી સ્ટુઅર્ટચર્ચની કંપનીના વિભાગ લગભગ બે ગાઉ દૂર હતો. પ્રભાત થવાથી તેઓ રસ્તો છોડીને શેરડીના ખેતરમાં દાખલ થઇને ધીમે ધીમે ધારેલા સ્થળ તરફ ચાલવા લાગ્યાં. સીમાડાથી લગભગ અર્ધો ગાઉ દૂર રહ્યાં એટલામાં બપોર થઈ ગયા. તેઓ હવે આગળ નહિ ચાલતાં શેરડીના ખેતરમાં આખો દિવસ સતાઇ રહ્યાં અને સંધ્યાસમય પછી ખેતરમાંથી બહાર નીકળીને સ્ટુઅર્ટચર્ચની કંપનીના વિભાગમાં દાખલ થયાં.

તેઓની પાછળ આવનારા ચોકીદારો તથા મુકાદમો રામનારાયણ તથા હરિમતીનો કશો પત્તો નહિ લાગવાથી પ્રભાત થતાં પાછા ફર્યા.

પ્રકરણ ૨૩ મું.

મૃત્યુલોકની બે સતીઓ.

મુખંતરાય આજે વિમળાને પોતાને ઘેર લઈ આવવાનો હતો. રૂંદાંગિનીએ પણ તેમ કરવાનો તેને બહુ આગ્રહ કર્યો હતો, પરંતુ વિમળા આવવાની હા કહેશે નહિ નો ? તે શું તેનું વચન પાળશે ? જોકે વિમળા તેની સ્ત્રી ખરી, પરંતુ તેના પર તેનો કશો દાવો ન કહેવાય. મુખંતરાય મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો કે: “વિમળાએ તેની વાત

હિમાની પાસે પ્રકટ કરવાની ના કહી હતી, છતાં હિમા તે વાત જાણી મઠ છે. વિમળા મનમાં એમ ધારશે કે મેં જ તેને વાત કરી છે ! પરંતુ હિમા કેવી રીતે આ વાત જાણી શકી હશે ? વળી મારા સસરા પણ મારી સાસુને લખને એકએક અહીં કેમ આવ્યા હશે ? શું હિમાંગિનીએ તેમને પત્ર લખીને અહીં બોલાવ્યા હશે ? ”

સુમંતરાય જ્યારે મનમાં આવા પ્રકારના વિચારો કરતો હતો, ત્યારે હિમાંગિનીએ તેની માને વિમળાની વાત કરીને કહ્યું : “ યોડા દિવસ પહેલાં તમારો પત્ર આવ્યો હતો, તેમાં મોટો ભાધ માંદો છે, એમ લખ્યું હતું, છતાં તમે શા માટે તેને મૂકીને અહીં આવ્યાં આવ્યાં ? ”

“ પુત્રી ! તને મળવા માટે માફ મન ઘણા દિવસથી જાંખ્યા કરતું હતું, તેથી મનમાં વિચાર થયો કે ચાલો હિમાને એક વાર મળી આવું. આમ વિચાર થતાં તારા પિતાને સાથે લખને તને ખાસ મળવા માટે આવી છું. તું જાણે છે ની, કે જ્યારે દીકરીને મળવાની ઇચ્છા માને થાય, ત્યારે તેને ક્યાંય એન પડે નહિ. ”

“ દીકરીને માટે આવી ફેફટ ચિન્તા કરીને શું કરશો બા ? મારા ભાગ્યમાં શોક્યની સાથે ધર કરવું ભગવાને લખેલું છે, તે કરવું પડશે. તોપણ શોક્ય સગી બહેનના જેવી પ્રેમાળ મળી છે, એટલું માફ સદ્ભાગ્ય. હું ધારું છું કે મારી શોક્યની સાથે મારે કદિ ઝગડો થશે નહિ. ”

“ હા, સાંભળ્યું છે કે તે બહુ સારા સ્વભાવની છે, તને દુઃખ ઉત્પન્ન થાય એટલા માટે તો તેણે સુમંતરાયને તારી પાસે તેની વાત પ્રકટ નહિ કરવાનો આગ્રહ કર્યો હતો ! ”

“ હા, હું પણ એ વાત સાંભળીને તેને જોવા માટે ગઈ હતી. પ્રથમ તો મારા મનમાં તેની પ્રત્યે બહુ ગુસ્સો ઉત્પન્ન થયો હતો અને તેથી તેની સાથે ઝગડો કરવા માટે ગઈ હતી, પરંતુ બા, તેનું પવિત્ર મુખ જોઈને મારી આંખોમાં આંસુ આવી ગયાં હતાં. અહો ! તે બિચારી આત્માવસ્થાથી દુઃખી છે. ”

ઉદાસ બાવે તેની માં બોલી : “ સારી હોય તો સાફ, પુત્રી ! ”

“ મેં તેને આજે જ ઘેર બોલાવી લાવવાનું તેમને કહ્યું છે. ”

“ સાફ કંઈ, બેટા ! ”

એટલામાં પિતાને આવતો જોઈને હિમાંગિની તેની મા પાસેથી ઉઠી ગઈ. ચૂંકણી પાસેથી પ્રતાપરાયે બધી વાત સાંભળીને કહ્યું : “ તો ”

પછી આપણને અહીં રહેવાની હવે જરૂર શી છે ? ચાલો, આપણે આજે જ જઈએ. એઓને ઝોળખાણ પિછાણ ચર્ધ ગાઇ છે, એઓનો ઘર-સંસાર રાજી ખુશીથી તથા સંપ સલાહથી ચાલે એવું લાગે છે. તેથી હવે આપણને અહીં રહેવાની જરૂર નથી, કારણકે આપણે અહીં રહીશું તો તેઓને અનેક પ્રકારની અડચણ નડશે. ”

ગૃહિણીએ તે વાતનો સ્વીકાર કર્યો, કારણકે પુત્રને વહુની સંભાળ નીચે માંદો મૂકીને તેઓ આવ્યાં હતાં.

સુમંતરાય વિમળા પાસે જવા માટે બહાર જતો હતો, પરંતુ પ્રતાપરાયે તેને બોલાવીને કહ્યું, “બાપુ સુમંતરાય, અમે આજે સુરત પાછાં જવાનાં છીએ, તમે ત્રણ વાગ્યાની ગાડીમાં અમને રોડેશને આવીને બેસાડી જાઓ. ગાડી લેવાને મેં રાખવને મોકલ્યો છે. ”

સુમંતરાયે વિસ્મય પામીને પ્રશ્ન કર્યો: “ આજે જ જવું છે ? ”

“ હા બાપુ, તમને મળવાને અમારું મન બહુ વ્યગ્ર બની ગયું હતું, તેથી એકાએક અમે ચાલ્યાં આવ્યાં હતાં. વળી નરેન્દ્રનું શરીર હાલમાં સાફ રહેતું નથી. તેને વહુની સારવાર નીચે મૂકીને આવ્યાં છીએ, તેથી રોકાઇ શકીએ એમ નથી. ”

માતા-પિતા આજે જ પાછાં ઘેર ગય છે એ સાંભળીને સુરારિએ પણ તેમની સાથે ઘેર જવાની હઠ લીધી. સુમંતરાયે તેને ધણો સમજાવ્યો, હિમાંગિનીએ પણ ના કહી, માએ પણ અનેક શિખા-મણા આપી અને પિતાએ તિરસ્કાર પણ કર્યો, પરંતુ સુરારિ કોઇ પણ પ્રકારે રહેવાને સંમત થયો નહિ. તેથી નિરૂપાયે પ્રતાપરાય સુરારિને પણ સાથે લઇ ગયો. સુમંતરાયે તેઓની સાથે રોડેશને જઈને તેમને ગાડીમાં બેસાડી દીધાં અને ગાડી ઉપડ્યા પછી રોડેશનની બહાર નીકળીને સવિતાસુંદરીના મકાન તરફ જવા માટે ડાબી બાજુનો રસ્તો છોડીને જમણી બાજુને રસ્તે તે ચાલવા જતો હતો. એવામાં એકાએક ચક્રર આવવાથી તેનું માર્થુ ભમવા લાગ્યું અને આંખે અધારાં આવવાં લાગ્યાં, તેથી તે જીભો નહિ રહી શકવાથી મૂર્ચ્છિત થઇને રસ્તામાં પડી ગયો. એકાએક તેને રસ્તા ઉપર એવી રીતે પડી જતો જોઇને રસ્તે જતાં આવતાં લોકો ત્યાં ભેગાં થઈ ગયાં અને એ સારા માણસોએ તેને ઉંચકી લઇને રસ્તાની એક બાજુએ ધાસ ઉપર સલાડ્યો. એ જણા પાણી લાવવા દેડ્યા અને એક જણ ઝાડનું મોટું પાંદડું તોડી લાવીને તેને પવન નાંખવા લાગ્યો.

સુમંતરાય તેનાં સાસુસસરાની સાથે જ ગાડીમાં બેસીને રોડને ગયો હતો, તે જ ગાડી તે વખતે પ્રભુકૃપાથી રોડનેથી પાછી આવતી હતી. કાચમેન સુમંતરાયને જોઇને ઝોળખી ગયો અને ગાડી બંધી રાખીને બોલ્યો: “ રોડનું ઘર મેં જોયું છે. ”

“ બહુ સાફ ત્યારે, આ ગાડીની અંદર બેસાડીને તેને ઘેર મોકલી આપીએ. ” એમ કહીને બધાએ તેને હંથકીને ગાડીમાં બેસાડ્યો. બે દયાળુ મનુષ્યો તેની જોડે ગાડીમાં ચડી જઈને તેને પકડી રાખીને બેઠા.

અચેતન અવસ્થામાં સુમંતરાયને ગાડીમાંથી ઉતારીને ઘરમાં લઈ જઈને પથારીમાં સવાડ્યો. સુમંતરાયની આવી સ્થિતિ જોઈને હિમાંગિનીના માથા ઉપર આકાશ તૂટી પડ્યું ! તે વિચાર કરવા લાગી કે: “ પિતા તથા માતા અત્યારે હાજર હોત તો સાફ ચાત. હકીલો સુરાશિ પણ આ વિપત્તિને વખતે આલ્યો ગયો. નસીબમાં શું લખ્યું છે, તે ભગવાન જાણે. ”

શાન્તિદેવી સુમંતરાયના માથા તથા મુખ ઉપર પાણી છાંડીને પંખાવડે પતન નાંખવા લાગી. હિમાંગિનીને આશ્વાસન આપીને તે બોલી: “ બધ પામવાનું કશું કારણ નથી બહેન ! અશક્તિને લીધે આમ થયું. હશે. તું ઘકતર સાહેબને બોલાવવા માટે રાધવને મોકલ. ”

હિમાંગિનીએ રાધવને ઘકતર સાહેબને બોલાવી લાવવાનું કહ્યું; ત્યારે તે બોલ્યો: “ હું ઘકતર સાહેબને ઘેર જઈ શકીશ નહિ, કારણકે સાહેબને ઘેર મોટા મોટા બે કુતરા છે, તે જ બધ તેની સામે ધુરકીને દોડે છે. ”

હિમાંગિનીએ વિમળાને પત્ર લખીને રાધવને તે આપવા માટે સવિતાસુંદરીને ઘેર મોકલ્યો.

“ બહેન, સત્યાનાશ વળી ગયું છે. મારાં માતા-પિતાને ગાડીમાં બેસાડીને ત્યાંથી પાછાં આવતી વખતે તે રસ્તામાં બેશુદ્ધ ચાંદને પડી ગયા હતા. રસ્તાના બોકો ગાડી કરીને તેને ઘેર લાવ્યા છે. ઘકતરને બોલાવવા મારી પાસે ફાધ માણસ નથી. હું એકલી છું. તમે જલ્દી આવો. ”

“ સિ. હિમાંગિની. ”

પત્ર વાંચતાં જ વિમળાના મસ્તકમાં વજનો ધા વાગ્યો. તે સવિતાસુંદરીને પત્ર આપી, ઘકતરની વ્યવસ્થા કરવાનું કહીને તુરત જ ગાડી બોલાવીને રાધવની સાથે સ્વામીને ઘેર ગઈ. વિમળાને જોઈને હિમાંગિની એકદમ દોડી આવીને બે હાથે તેને વળગી પડી અને “ હવે

શું થશે બહેન ?” એમ બોલીને રડી પડી. તેને રડતી જોઇને વિમળાને પણ રડવું આવ્યું, પરંતુ તે-અનેક ક્રોડે આત્મસંવરણ કરીને હેમાંગિનીના જોવામાં ન આવે તેમ પોતાનો આંખોમાંથી અશ્રુ-ખિદ્ધો લૂછી નાંખીને બોલી: “ગભરાશો નહિ બહેન, દાકતરને બોલાવી લાવવાનું કહીને આવી છું. શરીર છે, તે સાચું-માંદુ પણ સાચું, તેમાં ભય રાખવાનું કશું કારણ નથી, એકાદ દિવસમાં સાફ થઇ જશે.” એમ કહીને વિમળા હેમાંગિનીને લઇને સ્વામીની પથારીની પાસે બેઠી. થોડી વારની અંદર દાકતરને લઇને સવિતાસુંદરીનો મહેનો ત્યાં આવી પહોંચ્યો દાકતરે હર્દીના હર્દની પરીક્ષા કરીને કહ્યું: “આ તો એપોપ્સેક્સિસ-ભયકર સાંધાતિક આક્રમણ છે. આ રોગમાં હું કોઇ પણ પ્રકારની આશા આપી શકતો નથી, તોપણ બનતો પ્રયત્ન કરીશ ખરો.”

અગ્રેજીમાં સવિતાસુંદરીના મહેતાને એ પ્રમાણે કહીને દાકતર સાહેબે કાગળ તથા કલમ માગી. શાન્તિદેવીએ કાગળ તથા કલમ લાવીને આખ્યાં એકે દાકતર ઔષધ લખી આપીને જોવા આવવાની ફી લઇને વિદાય થયો. જતી વખતે તે કહી ગયો કે: “સધ્યાસમય પછી હું પાછો હર્દીને જોવા આવીશ અને હોસ્પિટલમાંથી એક અનુભવી નર્સને મોકલી આપીશ.”

કૃત્રિમ ઉપાયવડે સુખંતરાયને ઔષધ ખવરાવવા માડ્યું, પરંતુ તેની તબિયતમાં કશો ફેરફાર થયો નહિ. સધ્યાસમય પછી સવિતાસુંદરી તેને જોવા આવી, દાકતર સાહેબ પણ આવ્યા, પરંતુ હર્દીની તબિયતમાં કોઇ પણ પ્રકારનો ફેરફાર થયોયો તેમના જોવામાં આવ્યો નહિ. દાકતર સાહેબે એસડ બદલીને બીજું આપ્યું અને સવિતાસુંદરીના મહેતાને બોલાવીને કહ્યું: “હર્દીના જીવનની કોઇ પણ પ્રકારે આશા નથી.”

દાકતર સાહેબને રાત્રે સાં હાજર રહેત્રા માટે ઘણો આગ્રહ કરવામાં આવ્યો પરંતુ તે બોલ્યા: “નફામો પૈસાનો વ્યય કરીને મને અહીં રાખવાનું કોઇ પ્રયોજન નથી. હું અહીં રહીશ, તોપણ કયું ફળ આવવાનું નથી. સતમાં હર્દીની તબિયતમાં કશો ફેરફાર થવાનો નથી. વળી સવારમાં હું પાછો આવીશ; તેમ છતાં જો રાત્રે તબિયતમાં કોઇ પણ પ્રકારનો ફેરફાર થયોયો જોવામાં આવે, તો મને સમાચાર કહેવાયો એટલે હું તુરત આવીશ.”

દાકતરનું કહેવું ખરું હતું. રાત્રિની અંદર સુખંતરાયની પ્રકૃતિમાં

કશો ફેરફાર થયો નહિ. બીજા દિવસે સવારમાં ફરીથી દાકતરે આવીને ઔષધમાં ફેરફાર કરી આપ્યો. દર્દીની અવસ્થા હજી તેવી જ તેવી જ રહી હતી. અનુભવી નર્સ હાજર રહેવા છતાં વિમળા અને હેમાંગિની આખી રાત્રિ દર્દીની પથારીની પાસે જ બેસી રહી. બીજા દિવસે પ્રાતઃકાળમાં સવિતાસુંદરી આવીને હેમાંગિની તથા વિમળાને પરાણે ઉઠાડીને પોતે પથારી પાસે બેઠી. શાન્તિદેવી તેમને સ્નાન કરાવીને કાંધક અવરાવવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગી, પરંતુ બેમાંથી કાંઈએ કશું મેકામાં બાધ્યું નહિ. ફરીથી બન્ને જણીઓને આવીને પથારી પાસે બેઠેલી જોધને સવિતાસુંદરી બોલી: “વિમળા બહેન! તમારા બેમાંથી એક જણુ થોડી વાર ઉઘ લ્યો, બન્ને જણીઓને એક સાથે પથારી પાસે રહીને ઉભારા કરવાની જરૂર નથી; એમ કરવાથી બન્ને જણીઓ એક સાથે થાકી જશે.”

વિમળાએ હેમાંગિનીને ઉઘ લેવાનું કહ્યું, પરંતુ હેમાંગિની બોલી: “મારે ઉઘ લેવી નથી, અને મને ઉઘ આવશે પણ નહિ.”

એમ કહીને તેણે વિમળાને ઉઘ લેવાનો આગ્રહ કર્યો. એકાએક સવિતાસુંદરીને યાદ આવ્યું કે ઘણું કરીને હેમાંગિનીનાં માતા-પિતાને આ સમાચાર મોકલ્યા નથી. તેણે હેમાંગિનીને પૂછી જોયું, ત્યારે હેમાંગિની બોલી: “ના, તેમને સમાચાર મોકલ્યા નથી. હું તદ્દન બૂલી જ ગઈ છું. તેઓ હજી ગઈ કાલે ત્રણ વાગ્યાની ગાડીમાં રવાના થયાં છે, નેથી ઘેર તો પહોંચ્યાં નહિ હોય, રસ્તામાં હશે; તો કયે સ્થળે તેમને સમાચાર મોકલવા ?”

સવિતાસુંદરી બોલી: “ગઈ કાલે ત્રણ વાગ્યાની ગાડીમાં તેઓ રવાના થયાં છે, તો અત્યારે તેઓ ઘાઁ કરીને મુંબઈની આ બાજુએ મુસાફરી કરતાં હશે. આપણે અહીંથી મુંબઈના રેશન માસ્ટરને તાર કરીને જણાવો કે અમ્મી લાઇનમાં ગમે તે સ્થળે તેઓ મુસાફરી કરતાં હોય, ત્યાં તેમને આ તાર પહોંચાડવો.”

તુરંતજ પ્રતોપરાયને તાર કરવાનો બંદોબસ્ત કરીને સવિતાસુંદરી મહા મહેનતે બહુ જ આગ્રહ કરીને વિમળાને સૂવાડીને બેસાર પેછી પાછી આવીશ એમ કહીને ઘેર ગઈ. વિમળા સંતી ખરી, પરંતુ તેને ઉઘ આવી નહિ. તે મનમાં મનમાં પોતાને હેમાંગિની પથારીને વિચાર કરવા લાગી કે: “હું ઘાઁ છું” કે ઘણું કરીને માસ કેમનસીબે લાંબું જ

સ્વામીને આ સાંધાતિક પીડા ઉત્પન્ન થઇ છે !”

બપોર પછી પાછી સવિતાસુંદરી આવી. તેણે ધરેથી આવતાં પહેલાં વિમળા તથા હેમાંગિનીને માટે દૂધ મોકલી આપ્યું હતું. તેણે ધાર્યું હતું કે દૂધ સિવાય બીજી કોઈ પણ વસ્તુ તેઓ ખાધ શકશે નહિ. કોઈ પણ વસ્તુ તેને ગળે હતરી શકશે જ નહિ, માટે થોડું થોડું દૂધ પીએ તોપણ સાફ. તે આવીને ઊભી રહી કે તુરત જ તેની દાસી દૂધ લઇને આવી પહોંચી. તેણે બળપૂર્વક તેઓ બંનેને થોડું થોડું દૂધ પીવરાવ્યું અને સધ્યા સમયસુધી ત્યાં બેસીને પાછી કાલે સવારે આવીશ એમ કહીને ઘેર ગઇ.

છાકતર વચ્ચે વચ્ચે આવીને જોઇ જતો હતો, પરંતુ દર્દીની પ્રકૃતિમાં કશો ફેરફાર થતો નહિ. એ પ્રમાણે બીજો દિવસ પણ આદ્યો ગયો. ત્રીજો દિવસે પ્રાતઃકાળે પ્રતાપરાય અને તેની ગૃહિણી મુરારિને સાથે લઇને આવી પહોંચ્યાં. તેઓ મુંબઈ તરફ મુસાફરી કરતાં હતાં એવામાં એકાએક એક નાના રોડને તેઓને તાર મળવાથી તેઓ મુંબઈ જઈને ત્યાંથી બે મોટા દેશી છાકતર અને એક અંગ્રેજ છાકતરને લઇને જગન્નાથપુરીમાં આવી પહોંચ્યાં. નવા આવેલા ત્રણ છાકતરોએ રક્ત-મોક્ષણ કરવાની વ્યવસ્થા કરી, પરંતુ જગન્નાથપુરીના મોટા છાકતરે તેઓને તેમ કરતાં અટકાવીને કહ્યું: “એપોપ્લેક્સિમાં રક્ત-મોક્ષણની ચિકિત્સા સત્તરમા સૈકા સુધી પ્રચલિત હતી, પરંતુ હાલમાં આ રોગ ઉપર એ ચિકિત્સા બંધ કરવામાં આવી છે; તેથી એ પ્રકારની ચિકિત્સા કરવાને હું કોઇ પણ પ્રકારે સંમત થતો નથી. સ્વાભાવિક રીતે જ જો ચૈતન્ય પ્રાપ્ત થાય તો સાફ, અને નહિતો કૃત્રિમ ઉપાય વડે ચૈતન્ય લાવવાથી રોગીના મૃત્યુને હાથે કરીને જલદી બેલાવી લાવવા જેવું થાય છે. જોકે હું તો રોગીની કોઇ પણ પ્રકારે જીવવાની આશા રાખતો નથી છતાં કદાચ આજ રાત્રે દર્દીને ચૈતન્ય આવશે.”

પુરીના છાકતરની એ વાત સાંભળીને મુંબઈના છાકતરે તે દિવસે રાહ જોવાને સંમત થયા. તેઓએ કહ્યું: “આજે જો દર્દીને ચૈતન્ય ન આવે, તો પછી કાલે રક્ત-મોક્ષણની વ્યવસ્થા કરીશું.”

પુરીના છાકતરનું કહેવું ખરું પડ્યું. રાત્રિના દસ વાગ્યાને સમયે મુખંતરાયને ચૈતન્ય આવવા લાગ્યું, કિન્તુ સાથે સાથે તેના નાકમાંથી અને મુખમાંથી પણ લોહી બહાર વહેવા લાગ્યું. છાકતરોએ અનેક ઉપાયો

કર્મા તોપણ તેને બંધ કરી શક્યા નહિ. રાત્રિના એક વાગ્યે લોહી નીકળતું બંધ થયું એટલે સુમંતરાયને શુદ્ધિ આવી. તેણે આંખો ઉઘાડીને પ્રથમ “ વિમળા ” કહીને પછી કહ્યું: “ હેમાંગિની ક્યાં છે ? ”

દાકતરો, નર્સ, પ્રતાપરાય અને તેની ગૃહિણી વગેરે બધાં ધરમાંથી બહાર નીકળી ગયાં. સુમંતરાય એક હાથમાં વિમળાનો હાથ પકડીને અને બીજા હાથમાં હેમાંગિનીનો હાથ ધારણ કરીને બોલ્યો: “ હેમા, આ તારી બહેનની સાથે જો. ” પછી વિમળા પ્રત્યે તે પુનઃ બોલ્યો: “ વિમળા, આ હેમા બાળક છે, તેને હું તારા હાથમાં સોંપી જઈ છું. માઈ દુર્ભાગ્ય કે તમારા જેવી સ્ત્રીઓ મળ્યા છતાં તમારી સાથે સંસાર ચલાવી શક્યો નહિ. ”

સુમંતરાયના મુખમાંથી વધારે શબ્દો નીકળી શક્યા નહિ. વિમળાએ તેના શરીરને હાથ અડકાડ્યો તો તેમાં શીતળતા પ્રવેશ કરતી જણાઈ. હેમાંગિનીની માતા અંદર દોડી આવી અને તેણે સુમંતરાયનો શ્વાસ હેઠો બેસતો જોયો. એકદમ ચોમેર ગભરાટ ફેલાઈ ગયો. દાકતરે નાડી તપાસી તો નાડી અનિયમિત અને અતિ મંદ જણાઈ. તેણે કહ્યું: “ હવે મને કશી આશા નથી. એકાદ-બે મિનિટથી વધારે જીવન બાકી નથી. અત્યેષ્ટિ ક્રિયાની તૈયારી કરો. ”

દાકતરના મુખમાંથી આ શબ્દો સાંભળતાં જ ચોમેર રોક્કળ આવી રહી. વિમળા સ્વામીના મસ્તક પાસે બેસીને અને હેમાંગિની સ્વામીના પગ પાસે બેસીને કલ્પાન્ત કરવા લાગી. બહાર પ્રતાપરાય, સવિતાસુંદરી, હેમાંગિનીની માતા, શાન્તિદેવી વગેરે સૌ કોઈ રડવા લાગ્યાં. પરંતુ એ કલ્પાંત શું ધમદેવનાં પગલાં પાછાં વાળી શકવાને સમર્થ હતું ?

પરંતુ વિમળા અને હેમાંગિનીનું સૌભાગ્યતિલક હજી અત્યંત બળવાન હતું. સુમંતરાયે નબળે શરીરે બોલવાનો યત્ન કરવાથી તેને બહુ પરિશ્રમ પડ્યો હતો અને તેથી તેના હૃદયની ગતિ નરમ પડી ગઈ હતી. મૃત્યુના જેવો જ વિકાર દાકતરને જણાયો તે પણ એ હૃદયની ગતિને આભારી હતો.

એકાદ ઘટિકા પછી તેનામાં ચૈતન્યસંચાર થતો જણાયો અને તેણે આંખો ઉઘાડી, અને ‘ વિમળા ! હેમા ! ’ એ શબ્દો તેના મુખમાંથી સ્ફુર્ત્યા. સૌ ચમક્યા અને કલ્પાંત બંધ કરી સુમંતરાયના વદન બધી જોવા લાગ્યા. સૌના હૃદયમાં પુનઃ આશાનો સંચાર થયો.

દાકતર તો નિરાશાના ઉદ્ગાર કાઢીને તુરત બહાર ચાલ્યો ગયો હતો. બીજા દાકતરો પણ હવે ત્યાં રહેવાનું વાળખી નહિ માનતાં ચાલ્યા ગયા હતા. પુરીના દાકતરને બોલાવવાને માણસ મોકલવામાં આવ્યો હતો તે આવ્યો. તેણે નાડી, તથા હૃદયની ગતિ જોઈને આશ્ચર્ય વ્યક્ત કર્યું. તે બોલ્યો: “હું બહુ આશ્ચર્ય પામ્યો છું. આવો ચમત્કારિક કેસ મેં કદી જોયો નથી. મૃતદેહમાં ચૈતન્ય આવ્યું હોય એવો જ વિલક્ષણ આ કેસ છે. કોઈ દૈવી સત્તાએ નવા જીવનનો સંચાર કર્યો હોય એવું લાગે છે. મારી ખાત્રી છે કે હવે સુમંતરાયને ઉની આંધ્ર પણ આવશે નહિ. માત્ર તેમના નળજા શરીરને સારી રીતે સાચવવું પડશે.”

સવિતાસુંદરીની આંખમાં જે રોદનનાં ઉનાં આંસુ હતાં તે હવે હર્ષનાં શીતળ આંસુ બની ગયાં હતાં! તે બોલી: “ખરેખર, મૃત્યુલોકની આ બે સતી સ્ત્રીઓના કલ્પાંતથી દયાળુ પ્રભુએ સુમંતરાયના દેહમાં જીવનસંચાર કર્યો છે!”

આ વખતનો દાકતરનો અભિપ્રાય સાંભળીને સૌના અંતરમાં આનંદના કુવારો ઉડવા લાગ્યા.

યોગ્ય આપઘોષચારથી સુમંતરાય કંટલેક દિવસે સાજો થયો. જમાઈને ભગવાને નવો અવતાર આપ્યાથી તેની સાસુ તથા સસરો પ્રભુનો ખરા અત્કરણથી આભાર માનીને થોડા દિવસ રહી પાછાં ઘેર ગયાં.

સુમંતરાયનો ગૃહસંસાર હવે પ્રથમના કરતાં વધારે સુખમાં વ્યતીત થવા લાગ્યો. વિમળા તથા હિમાંગિની પરસ્પર સગી બહેનો કરતાં પણ વધારે સ્નેહ રાખવા લાગી. પતિ કાંઈ વસ્તુ માગે તો હાનરો કામ પડ્યાં મૂકીને બંને જણીઓ તેની સેવામાં હાજર થતી.

કેટલાક દિવસ પછી સુમંતરાયની રજા પૂરી થવાથી તેની મૂળ જગ્યાએ નોકરીપર જવાને તૈયાર થયો, પરંતુ સવિતાસુંદરીએ તેને સાતસો રૂપીઆનો પગાર આપવાનું કમલ કરીને મંદિર તથા આશ્રમની દેખરેખ રાખવાના કામ ઉપર રાખી લીધો. રણછોડરાયને અનેક કામમાં ધ્યાન રાખવું પડતું હતું, તેથી સુમંતરાયની મદદ મળવાથી તેને હવે જગન્નાથપુરી વારત્તાર જવા આવવાની તકલીફ ઓછી થઈ ગઈ.

અકરણુ ૨૪ મું.

સ્મૃતિ-વ્યથા.

કેટલાક દિવસથી રાત્રિને વખતે જંગલી કુકરો બહુ ઉપદ્રવ કરવા માગ્યા હતા. કુકરોનાં ટોળાં ને ટોળાં રાત્રિ પડતાં પહાડમાંથી નીચે ઉતરી આવીને શેરડીનાં ખેતરોમાં દાખલ થઇ જઇને શેરડી ખાઇ જતાં હતાં અને શેરડીના અનેક સાંઠા ભાંગી નાંખીને બહુ નુકસાન કરતાં હતાં. એટલા માટે આજ ત્રણ દિવસથી કેટલાક શિકારી માણસો સ્ક્રુઅર્ટચંદ્રની કપનીના વિભાગમાં હાથમાં બંદૂકો લઇને ફરતા હતા. ગઈ રાત્રિએ સાત-આઠ કુકરો માર્યા ગયાં હતાં.

રામનારાયણ તથા હરિમતી રસ્તો છોડીને શેરડીનાં ખેતરમાં દાખલ થયાં હતાં, ત્યાં તેમને અચાનકે સંધ્યાસમયના અધકારમાં રસ્તો હાથ લાગતો ન હતો. તેઓ સ્ક્રુઅર્ટચંદ્રના વિભાગમાં દાખલ થઇને ચોડે દૂર ગયાં ન ગયાં એટલામાં તો શેરડીના ખેતરમાં થઇને શેરડીને ભાંગતાં ભાંગતાં અને કેટલાક છોડવાઓનો કચ્ચરવાણુ વાળતાં વાળતાં જાણુ કોઈ તીર વેગે તેમના તરફ દોડી આવતા હોય, એમ તેઓને લાગ્યું. તેઓ એકાએક બચબીત થઇને એક બાજુએ ખસી જઇને ઊભાં રહ્યાં; કે તુરત જ ત્રણ-ચાર મોટાં જંગલી કુકરો તેઓની પાસે થઇને દોડી ગયાં. સારપછી તુરત જ ત્રણ-ચાર બંદૂકોના અવાજ થયા. સાથે સાથે રામનારાયણ “ઓ આપરે ! મરી ગયો !” એમ એકાએક બૂમ પાડીને જમીનપર પડી ગયો.

“શું થયું ? શું થયું ?” એમ બોલતી હરિમતી તેની પાસે એસી ગઈ. રામનારાયણ બોલ્યો : “ગોળી લાગી છે-પેલી તરફ માણસો છે, તેમને બોલાવો.”

હરિમતી બૂમો પાડીને તેઓને બોલાવવા લાગી, એટલે તેને કંડસ્વર શિકારીઓના સાંભળવામાં આવવાથી તેઓ જે દિશામાંથી અવાજ આવતો હતો, તે દિશા ધ્યાનમાં રાખીને હાથમાં બત્તી લઇને શોધતાં શોધતાં તેઓની પાસે આવી પહોંચ્યા. તેઓએ આવીને રામનારાયણને જમીનપર પડી ગયેલો જોઇને પૂછ્યું : “તમે આ અધકારમાં રાત્રિને વખતે ક્યાંથી આવો છો ?”

રામનારાયણે જવાબ આપ્યો: “ અમે ચાટારિસ સાહેબના વિભાગમાંથી નહાસી આવીએ છીએ, એવામાં અહીં આવતાં મારી કમ્મરમાં ગોળી વાગવાથી હું પડી ગયો છું. ”

શિકારીઓ એરંડાનું એક ઝાડ ભાંગી લાવી તેના લાકડાના છેડા સાથે એક કપડું બાંધી ઝાળી બનાવીને તેમાં રામનારાયણને સવાડીને મળુરોના પાસેના એક ગામડામાં લેઈ ગયા. હુરિમતી પણ શોકાતુર વદને તેની પાછળ પાછળ ગઈ. વાંચક જનોને યાદ હશે કે સ્ટુઅર્ટચંદ્રની કંપનીના વિભાગમાં આવેલા દરેકે દરેક મળુરોનાં ગામડામાં એકેકી હોસ્પિટલ બાંધવામાં આવી હતી અને તે દરેક હોસ્પિટલમાં મોટા પગારને એકેક સારો દાકતર રાખવામાં આવ્યો હતો. શિકારીઓએ રામનારાયણને બિલકુલ વિલંબ કર્યા વિના હોસ્પિટલમાં લઈ જઈને દાકતરને ખબર આપ્યા. દાકતરે આવીને રામનારાયણની તપાસ કરીને કહ્યું: “ રાત્રે કશું થઈ શકશે નહિ, કાલે સવારે બરાબર જોઈને જે યોગ્ય લાગશે તે ઉપાય કરવામાં આવશે. ”

એમ કહીને રામનારાયણને વાગેલે સ્થાને મજબૂત પાટો બાંધી દીધને તે ઘેર ચાલ્યો ગયો. દર્દીની સારવાર કરવા માટે હુરિમતી તેની પાસે રહી. બીજે દિવસે સવારે દાકતરે રામનારાયણનો જખમ જોઈને કહ્યું: “ ગોળી જે બહાર કાઢીએ તો હમણાં જ રોગીનું મૃત્યુ થશે અને જે ગોળી બહાર ન કાઢીએ તોપણ મૃત્યુ થશે, પરંતુ એક-બે દિવસનો વિલંબ થશે. ”

રામનારાયણે ગોળી બહાર કાઢવાની ના કહીને દાકતરને કહ્યું: “ હું એક વાર મિ. ચંદ્રને મળવાની ઇચ્છા કરું છું. ”

મિ. ચંદ્રનું નામ સાંભળીને દાકતર એકાએક ચમકી જઈને બોલ્યો: “ મિ. ચંદ્રને મળવાની તમારી ઇચ્છા છે ? ”

“ જી હા, મારે એક અગત્યનું કામ છે. હું તેમના દેશનો અને તેમના ગામનો માણસ છું, તેથી હું તેમને એક અગત્યની બાબતના સમાચાર આપવાને ઇચ્છું છું. મારું મૃત્યુ થતા પહેલાં તેમનો મેળાપ સાચ એવી વ્યવસ્થા કરો. ”

“ મિ. ચંદ્ર તો એક રાજા કરતાં પણ અધિક વૈભવશાલી મહાન પુરૂષ છે, તેમને હું કશું વધારે કહી શકું નહિ, ફક્ત તમારા સમાચાર તેમને મોકલી શકું. ”

“ આપ ફક્ત એટલા સમાચાર મોકલાવો કે સુરતમાં તમારે ઘેર રામનારાયણ નામે જે એક માણસ રહેતો હતો, તેને તમારી સાથે છેવટનો મેળાપ કરવો છે અને તમને રૂબરૂમાં એક અગત્યની વાત કહેવાની છે. ”

• દાકતર મિ. ચાંદ્રને એ પ્રમાણે જરૂર સમાચાર મોકલી આપવાની હો કહીને રામનારાયણની પીડા કાંઈક ઓછી થાય એવી વ્યવસ્થા કરીને ચાલ્યો ગયો.

દાકતરનો પત્ર વાંચીને શિશિરચંદ્રને રામનારાયણની વાતનું એકા-એક સ્મરણ થઈ આવ્યું. રામનારાયણનો પત્ર વાંચીને તેના સુખનું નંદનવન ભયંકર સ્મશાનના રૂપમાં ફેરવાઈ ગયું હતું, તેના જીવનની સુખ-શાન્તિ સદાને માટે નષ્ટ થઈ ગઈ હતી, તે રામનારાયણના સમાચાર ફરીથી આવશે વરસે આ વિશાળ સમુદ્ર ઓળંગીને તેની પાછળ પાછળ દોડી આવ્યા ! ના, હવે તે તેના સમાચાર સાંભળવાને ઇચ્છતો નથી. બાર વર્ષો પૂરા થયા આવ્યા છે, રામનારાયણના નિધુર પત્રથી તેના જીવનનું તેજ હવે હોઠવાઈ ગયું છે, મનુષ્ય જીવનનું સર્વથી શ્રેષ્ઠ સુખ જે શાન્તિ છે, તે સદાને માટે અણપ થઈ ગઈ છે. આટલા દિવસ થયા તોપણ તે સાંઘાતિક આઘાતથી તેના હૃદયમાં જે ભયંકર જખમ થયો છે, તે હજી રૂઝાયો નથી. તેની જીંદગી રહેશે, ત્યાસુધી એ જખમ રૂઝાવાનો પણ નથી. એ જખમ બહુ ભયંકર અને મહા ઝેરી છે ! તેની સવિતાસુદરી કે જેના પર તેને બહુ માત્ર અને બહુ પ્રીતિ હતી, તે સવિતાસુદરીને આજ આટલા દિવસ થયા તોપણ તે હજી વિસરી શક્યો નથી ! તે શું જીવતી છે, શું સુખી છે, એ ભગવાન જાણે ! તે બહુ વ્યથા પામવાથી તેને છોડીને અહીં આવતો રહ્યો છે. આટલે દૂર આવવાથી તેની વ્યથા શાન્ત થશે એમ ધારીને તે અહીં આવ્યો છે, પરંતુ શું તેની વ્યથા દૂર થઈ ? શું તેને તે ભૂલી શક્યો ? ના, ના, આ જીવનમાં તેની વ્યથા દૂર થવાની નથી, આ જીવનમાં તેની વાત તે ભૂલી શકવાનો નથી. ત્યારે શું મૃત્યુ પામવાથી તે વાત તે ભૂલી શકશે ? મૃત્યુ પામવાથી શું તે સ્મૃતિ નાશ પામશે ? કેણુ જાણે ? જો નહીં તે જાણી શકે તો હાસ્ય કરતાં કરતાં તે મૃત્યુને આલિંગન કરવાને પણ તૈયાર છે ! મનુષ્યો મૃત્યુથી ભય શામાટે પામતાં હશે ? દેહમાંથી પ્રાણવાયુ બ્યારે બહાર નીકળે, ત્યારે જોકે દેહને કાંઈક પીડા તો થતી

હશે, પરંતુ તે તો બહુ થોડીજ વારને માટે. પ્રાણુવાયુ દેહમાંથી બહાર નીકળતી વખતે જે દુઃખ થાય છે, તે દુઃખ જેમ અદ્ય ક્ષણની અંદર નાશ પામે છે, તેમ તે દેહના દુઃખની સાથે મનનું દુઃખ પણ શું નાશ પામતું હશે ? કોણ જાણે ? જન્મવાની અને મરવાની આ જે પ્રણાલિકા જગતની અંદર ચાલતી આવી છે, તેને કોઈ તોડી શકે ખરું ? ના, ના, સારે શું જન્મ ધારણ કરવો એ માત્ર દુઃખ ભોગવવાને માટે જ નિર્માણ કરેલો છે ! શું એ દુઃખનું નિવારણ મૃત્યુ કરી શકતું હશે ખરું ?

એ પ્રમાણે નાના પ્રકારની માનસિક ચિન્તાને વશ થઈને શિશિરચંદ્ર નિદ્રાને અર્પીત થયો, પરંતુ ઉઘમાં પણ તેની માનસિક ચિન્તા વિરામ પામી નહિ. તેને ઉઘમાં સ્વપ્ન જોવામાં આવ્યું કે જાણે સવિતાસુંદરી ગમે કપડું વીડીને કાઢ્યા, મન અને વાણી-વડે તેની સામે ખેસીને તેની પૂજા કરે છે, પૂજન પૂરી થઈ રહ્યા પછી જાણે તે શિશિરચંદ્રના પગ ઉપર માથું મૂકીને દીન વાણીથી તેની પ્રાર્થના કરે છે કે : “ આવો, આવો, હે પ્રાણુપતિ ! એક વાર આવો, હે મારા હૃદયના આધાર ! એક વાર આવો, હે સ્વામિન ! એક વાર આવો, હે મારા પ્રભુ ! તમે એક વાર અહીં આવીને મને દર્શન દઈ જાઓ. તમે નકામો સંદેહ લાવીને મનમાં દુઃખ ભોગવો છો ! એક વાર આવીને જોઈ જાઓ કે તમારી સવિતા અવિશ્વાસિની નથી, કિન્તુ સંપૂર્ણ વિશ્વાસિની છે, ને તમારી જ છે-સદાને માટે તમારી જ છે ! આવો, આવો, જલદી આવો, વિલંબ કરશો નો મેળાપ થશે નહિ; મેં આજસુધી તમારી રાહ જોઈને પરાણે પ્રાણ ટકાવી રાખ્યો છે, પરંતુ હવે હું રાખી શકુ તેમ નથી, પ્રભો ! માટે જલદી આવો. ”

ઘેર નિદ્રામાં શિશિરચંદ્રની આંખોમાંથી અજસ્ર ધારે અશ્રુપાન થવાથી તેણે ઓઢેલું કપડું ભીંજી ગયું ! તે ઉઘમાંથી એકાએક જાગી ગયો, તોપણ સવિતાસુંદરીનો તે કંઈજાનક ધ્વનિ સારે દિશાઓમાંથી જાણે હજી પણ તેના કાનમાં પ્રતિધ્વનિત થતો હોયની ! તેમ તેને લાગ્યું. તેના કંઈજાનક કંઠે બોલેલા “ આવો, આવો, ” શબ્દો જાણે હજી પણ સ્પષ્ટ રીતે તેના કાન સાથે અથડાતા હોયની ! એમ તેને લાગ્યું. તે મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો કે આ શું થયું ? આટલા દિવસ પછી શું હું નક્કી ઉન્મત્ત બની ગયો ? “ સવિતા, સવિતા, છેવટે શું તે મને પામત બનાવી મૂક્યો ? ” એમ બોલીને શિશિરચંદ્ર મનમાં ઉભીરો આવવાથી રડી પડ્યો !

પ્રિય વાયક ! ખરેખર સવિતાસુંદરી અત્યારે જગન્નાથપુરીમાં તેના બધાવેલા મંદિરમાં સગેમરમરની બનાવેલી તેના સ્વામીની મૂર્તિ પધરાવીને તેની પૂજા કરતી હતી. પૂજા સમાપ્ત કરીને શિશિરચંદ્રની મૂર્તિનાં પગલાં પર તેનું માથું રાખીને કાયા, મન અને વાણીવડે તેના પતિને જોલાવતી હતી. તેની આંખોમાંથી અજસ્ર ધારે અશ્રુનો પ્રવાહ વહેવાથી મૂર્તિનાં બન્ને પગ ભીંજાઈ ગયા હતા ! તેના ને વ્યાકુળ આહવાનથી આપ્ત વાયુમંડળ કપાયમાન બની ગયું હતું ! સતીના તે સંતપ્ત અશ્રુજળથી ધરિત્રી-પૃથ્વી મહા સંતાપિત થઈ ગઈ હતી અને તેથી અતંતુ સાગરની પેલી મેર હોવા છતાં શિશિરચંદ્ર સતીનો તે કરુણાજનક ધ્વનિ સાંભળી શક્યો હતો. કેટલી વાર પછી શિશિરચંદ્રે રહતું બંધ કરીને એક લાંબો નિસાસો નાંખ્યો. પછી તે પલંગમાંથી ઊભો થઈને આમતેમ ફરવા લાગ્યો.

ધીમે ધીમે ઉપારાણી પોતાનું આગમન જાહેર કરતી કરતી આગળ આવવા લાગી. પ્રભાતની શીતળ વાયુલહરિથી શિશિરચંદ્રનું ઉત્તમ મસ્તક શાન્ત અને શીતળ થયું. પછી તે હોસ્પિટલમાંની મરણપથારીમાં પડેલી વ્યક્તિને મળવા જવાનો નિશ્ચય કરીને સ્ટેશન તરફ ચાલતો થયો.

પ્રકરણ ૨૫ મું.

ચાપીનો પશ્ચાત્તાપ.

રામનારાયણની સ્થિતિ જોઈને દાકતરે કંઈ હતું કે જો ગોળી શરીરમાંથી બહાર ન કાઢવામાં આવે, તો દર્દી બે-ત્રણ દિવસ સુધી જીવી શકે ખરો. એ ઉપરથી ગોળી બહાર કાઢવાની દર્દીએ ના કહી હતી. ત્રીજે દિવસે સંધ્યાસમયે રામનારાયણની પ્રકૃતિ વધારે મંદ થવા લાગી. તે વચ્ચે વચ્ચે બેશુદ્ધ થઈ જતો હતો. બ્યારે પાછી શુદ્ધિ આવતી, ત્યારે તે બિ. ચંદ્ર આવ્યા છે કે નહિ, એમ પ્રશ્ન કરતો હતો, પરંતુ પ્રત્યુત્તરમાં “ ના, હજી આવ્યા નથી ” એમ સાંભળીને ધીમે ધીમે તેની અસ્થિરતા વૃદ્ધિ પામતી હતી. થોડી વાર પછી અકસ્માત્ તે બોલવા લાગ્યો : “ મા, મા, જગદાત્રી મા ! સવિતા મા ! હું તમારો બાળક છું, મને ક્ષમા કરો મા ! હું પ્રથમ જાણતો ન હતો કે સતીના મનને કંઈ

આપવાથી જીવતાં અને મરતાં એકસરખી રીતે મહા દુઃખભોગવતું પડે છે ! અરે રે ! બળી ગયું, બળી ગયું, માફ હૃદય બળીને ભરમ થઈ ગયું ! તમને દયા નથી આવતી, આ અભાગી જીવ પ્રત્યે તમને દયા નથી આવતી મા ! આ શું, આ શું ! માફ દુઃખ જોઈને તમે રડો છો ! ના ના, તમે રડો નહિ, આ પાખંડીને માટે તમારી એ પવિત્ર આંખોમાથી આંસુ પાડો નહિ. અહો ! આ શુ ! આ આંખોનું જળ નહિ. પરંતુ આ તો શાન્તિ આપનાર જળ છે ! એ જળથી મારા હૃદયની સઘળી જવાળા હોલવાઈ ગઈ છે ! મા, મારા માથા ઉપર તમારા એ પવિત્ર ચરણનો સ્પર્શ કરો. એમ કરવાથી મારાં સઘળાં પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત થશે !”

એમ બોલીને તે ક્ષણવાર ચૂપ રહ્યો. તુરત બીજી જ ક્ષણે તેના હૃદયમાં શાન્તિ થઈ હોય તેમ એક લાંબો નિસાસો નાંખીને “ હાશ !” કહીને તે ઉંઘી ગયો.

રામનારાયણ સ્કુઅર્ટચંદ્રના જે વિભાગમાં ન્હાસી આવ્યો હતો, તેનું નામ રાસ્નાનો વિભાગ હતું. તે વિભાગ સર્વથી છેલ્લો આવેશો હતો. તે બેટના અગ્નિખૂણને છેડે આવેશો હતો. રોજ સવારમાં રાસ્નાથી એક રેલ્વે ગાડી રવાના થઈને બીજે દિવસે સવારે બરાબર ચોવીસ કલાકે બદરે પહોંચતી અને એક બીજી ગાડી બદરેથી રવાના થઈને બીજે દિવસે સવારમાં રાસ્ના પહોંચતી. તે ગાડીમાં જવાથી હોસ્પીટલમાંના દર્દીનો મેળાપ થઈ શકશે નહિ એમ ધારી શિશિરચંદ્રે રાસ્નાની ગાડી છૂટવા પહેલાં પોતાને માટે એક સ્પેશિયલ ગાડી આપવાનું કહ્યું. એક કલાકની અંદર સ્પેશિયલ ગાડી શિશિરચંદ્રને લઈને નિયમિત ગાડી છૂટવા પહેલાં અર્ધા કલાક પૂર્વે રાસ્ના તરફ છૂટી. શિશિરચંદ્રે પ્રધવરને “ કુલ સ્પીડે ” ગાડી ચલાવવાની આજ્ઞા કરી. પ્રધવર પોતાના માલીકને પોતાની કાર્યકુશળતા બતાવવાનો સુયોગ પ્રાપ્ત થયેલો જોઈને ચોવીસ કલાકનો રસ્તો સોળ કલાકની અંદર પસાર કરીને રાત્રિના દસ વાગ્યાને સમયે ગાડીને રાસ્ના પહોંચાડી દીધી. શિશિરચંદ્ર ગાડીમાંથી ઉતરીને હોસ્પીટલમાં ગયો. દાકતર હોસ્પીટલમાં જ હતો. તેણે ધાર્યું હતું કે મિ. ચંદ્ર એક સાધારણ મજૂરના કહેવાથી કદિ તેને મળવા આવશે નહિ, પરંતુ અત્યારે મિ. ચંદ્રને ત્યાં આવી પહોંચેલો જોઈને વિસ્મય પામીને બોલ્યો : “ આપ આવશે, એવી મેં આજ્ઞા રાખી ન હતી અને કલ્પ દર્શાને વશ થઈને આવો, તોપણ આજ કદિ પહોંચી શકશો નહિ, એમ મેં ધાર્યું હતું.”

“ હા, તમારૂં કહેતું ખરૂં છે. સાધારણ ગાડીમાં આવ્યો હોત તો ન પહોંચી શકત, પરંતુ હું સ્પેશિયલમાં આવ્યો છું. વાર, તમારા દર્દીને કેમ છે ? ”

“ દર્દીની સ્થિતિ સારી નથી. સધ્યાસમય પહોંચી તે બહુ જ દુઃખાકુળ થઈ ગયો છે. અત્યારે થોડી વારથી ઉઘે છે ખરો, પરંતુ પ્રત્યેક નિઃશ્વાસની સાથે તેની જીવનશક્તિ બહાર નીકળી જાય છે; આજની રાત્રિ કાઢશે કે કેમ, એ એક શકા છે. ”

“ ચાલો, તેને જોઈએ. ” એમ કહીને શિશિરચંદ્રે દાકતરની સાથે દર્દીના ઓરડામાં પ્રવેશ કરીને જોયું તો પથારીમાં એક જીર્ણ થઈ ગયેલા મેલા અનેક છિદ્રોવાળા વસ્ત્રવડે ઢાંકેલા દેહે એક ક્ષીણ અને બહુ જ સૂકાઈ ગયેલો વૃદ્ધ ઉઘે છે ! શિશિરચંદ્ર તેની પથારી પાસે આવ્યો કે તુરત જ તેની નિદ્રાનો ભગ થયો. તેણે આંખો ઉઘાડી કે તુરત જ તેની દૃષ્ટિ શિશિરચંદ્રના મુખ ઉપર પડી. તે તેને ઓળખી જવાથી બોલ્યો : “ તમે આની પહોંચ્યા કે ! આપે બહુ કૃપા કરી ! ”

પછી દાકતર તરફ નજર કરીને તે બોલ્યો : “ તમે બધા બહાર જાઓ. ”

તુરત જ ઓરડામાંથી બધા બહાર નીકળ્યા એટલે રામનારાયણ બોલ્યો : “ શિશિરચંદ્ર, મને આપ ઓળખી શકો છો ? ”

માથું ધુણાવીને ઉત્તર આપ્યો : “ હા, હું તમને ઓળખી શકું છું; પણ તમે મને શી રીતે ઓળખ્યો ? ”

“ હું પોતે જ દુષ્ટ રામનારાયણ. ” રસ્તામાં અકસ્માત ફેણ ઉઘી કરીને એટલા કાળા નાગને જોઈને જેમ કોઈ મનુષ્ય એકદમ પાછો પગલે દૂર ખસી જાય, તેમ શિશિરચંદ્ર રામનારાયણના મુખેથી એ શબ્દ સાંભળીને તેની પાસેથી દૂર ખસી ગયો, પરંતુ તુરત જ ફરીથી પાછો તેની પાસે આવીને બોલ્યો : “ પણ તમારી દશા આવી કેમ ? ”

“ સતીના મનને કદાચ આપ્યું હતું અને સજ્જનના મનને દુભાવ્યું હતું, તેના કૃણવડે દેશનો ત્યાગ કરીને દસ વરસથી આ શેરડીના એટમાં મગ્નુરપણું કરું છું. એટલાથી એ મારા પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત પૂરું થયું છે કે નહિ, તે હું જાણતો નથી; તોપણ આ આવ્યાં હતાં, તે મારા મસ્તકે તેમના પવિત્ર ચરણનો સ્પર્શ કરી ગયાં છે, તેથી મારી અસહ્ય પીડા કાંઈક ઓછી થઈ છે. ”

શિશિરચંદ્રે ધાર્યું કે સન્નિપાતમાં તે બકવાદ કરે છે. તે બોલ્યોઃ
“તમે મને મળવાની શામાટે ઇચ્છા કરી હતી?”

“આપની પાસે ક્ષમાની માંગણી કરવા માટે. જોકે હું જાણું છું કે હું ક્ષમાને પાત્ર નથી, પરંતુ આપ એક દેવ છો, તેથી મને હજી પણ વિશ્વાસ છે કે જેમ માએ મને ક્ષમા કરી, તેમ તમે પણ મને ક્ષમા કરશો.”

શિશિરચંદ્રે કશું સમજી શક્યો નહિ. તેણે પૂછ્યું : “તમે શો અપરાધ કર્યો છે કે હું તમને ક્ષમા કરું?”

“મેં માને નામે ખોટું કલક દબને આપને પત્ર લખ્યો હતો.”

“માને નામે ખોટું કલક શું વળી? કંઈ તમારી મા?”

“મારી મા, આપની સહવર્તિણી સવિતાસુંદરી દેવી.”

“સવિતાસુંદરીને નામે ખોટું કલક ચડાવીને એ પત્ર શું તમે લખ્યો હતો? કેમ, શા માટે લખ્યો હતો? ખોટો પત્ર લખવાનું કારણ શું? બોલો, જલદી બોલો, નહિતો હમણાં તમારું ખૂન કરી નાંખીશ.”

“આ પાપિકને અડકીને હવે તમારો હાથ કલંકિત કરશો નહિ. હું બધી વાત તમને કહું છું. આપને બધી વાત કહેવાને માટે જ હું અત્યારસુધી જીવતો રહ્યો છું. હું આપની પાસે બધી વાત કહી શકું, તેટલા માટે તો ખાસ મારી મા જગદ્ગત્રીએ આવીને મારી બધી વ્યથા દૂર કરી દીધી છે.”

“બોલ, તું જલદી બોલ, એ કામ તે શામાટે કર્યું હતું?”

“મારી મા જ્યારે તેમને પીયર ગયાં હતાં, ત્યારે આપની સાથે એક દિવસ આપના સવાના ઓરડામાં હું આવ્યો હતો. તે ઓરડામાં મારી માની છાત્રી હતી, તે છાત્રીમાં મારી માનું ભુવનમોહિનીના જેવું અલૌકિક સ્વરૂપ જોઈને મારા પાપી મનમાં પાપી વિચારનો ઉદય થયો. હું નિરંતર મારી માના તે સ્વરૂપનું ધ્યાન કરવા લાગ્યો, પરંતુ મારા તે પાપી વિચારનું કશું પરિણામ નહિ આવે એવું જાણવા છતાં એ પાપી વિચારનો હું ત્યાગ કરી શક્યો નહિ. પાપી આશામાં ને આશામાં નિરંતર મારું મન નિમગ્ન રહેવા લાગ્યું, પરંતુ મારી તે પાપી અભિલાષા પ્રકટ કરવાની હિંમત ચાલી નહિ. મેં ધાર્યું કે જો કોઈ પ્રકારે આપનાથી મારી માનો વિયોગ થાય એવી કોઈ ઘટના રચવામાં આવે, તો મારી આશા પૂર્ણ થાય એમ વિચારીને હું નિરંતર એવો

“ નાથ ! આવો, આવો, એકવાર આવો ! ” ૧૫૧

સુયોગ શોધતો હતો, પરંતુ વસંતકુમાર તેની સ્ફૂલ્પમાં રંગ પડવાથી જ્યાંસુધી તમારે ઘેર ન આવ્યો, ત્યાંસુધી કોઈ સુયોગ મને પ્રાપ્ત થયો નહિ. છેવટે ઉનાળાની રજામાં વસંતકુમાર જ્યારે તમારે ઘેર આવ્યો, ત્યારે મને એ સુયોગ પ્રાપ્ત થવાથી મેં આપને તે જુડો પત્ર લખ્યો હતો. પાપ અને ખોટી આશાથી મેં તે કામ કર્યું હતું. હું મહા-પાપી અને ક્ષમાને અયોગ્ય છું, તોપણ મારી મા સ્વપ્નામાં મને દર્શન દઈને તેમના ચરણની પવિત્ર રજા મારા મસ્તક ઉપર ચોપડી ગયાં છે. તેમની આંખોમાંનું એક જળનું બિંદુ શાન્તિવારિ રૂપે મારા હૃદયને આગ્નિ શાન્ત કરવા માટે મને આપી ગયાં છે ! હવે ફક્ત આપ જો ક્ષમા કરો તો હું સુખેથી મરી શકું ! ”

શિશિરચંદ્ર બે હાથે તેનું મુખ ઢાંકીને માંડમાંડ ઊભો હતો. તેનું હૃદય જાણે સેંકડો જખમ વાગવાથી ચારે દિશાએ તૂટી પડતું ન હોય, તેમ અત્યંત વ્યથા પામતું હતું. તે ધીમે સ્વરે બોલ્યો : “ સવિતા, સવિતા ! વિના દોષે તને આટલું બધું દુઃખ આપ્યું છે. મારા એ પાપનું કોઈ પણ પ્રકારે પ્રાયશ્ચિત્ત થઈ શકે તેમ નથી. સતી ! તારા આ હૃતમાગ્ય સ્વામીને ક્ષમા કર. મેં મારા આ જીવનમાં ભગવાનને કદિ કોઈ પણ પ્રકારની પ્રાર્થના કરી નથી, પરંતુ આજે આ મારી પહેલી અને છેલ્લી પ્રાર્થના છે કે હે પ્રભુ ! હું પાછો ઘેર પહોંચું ત્યાંસુધી મારી સવિતાને જીવતી રાખજે. હું તેને એક વાર જોવાને ઇચ્છું છું. ”

પછી તે મુખ ઉપરથી તેના બન્ને હાથ લઈ લઈને બોલ્યો : “ રામનારાયણ, હું તને માફ કરું છું પરંતુ તારા કરતાં હું પાપી વધારે છું. તારા પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત થઈ ચૂક્યું છે, પરંતુ મારા પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત પણ થતું મુશ્કેલ છે. ”

એમ કહીને શિશિરચંદ્ર હોસ્પિટલમાંથી બહાર નીકળીને આવ્યો ગયો.

પ્રકરણ ૨૬ મું.

“ નાથ ! આવો, આવો, એક વાર આવો ! ”

કેટલાક મહિના પછી સવિતાસુંદરીના સ્વામીનું મંદિર તથા અનાયાત્રમ બંધાવવાનું કામ કામ પૂરું થઈ રહ્યું. મંદિરની અંદર

શિશિરચંદ્રની મૂર્તિ કે જે ઇંદાલીના એક પ્રખ્યાત કારીગરે ત્રણ વરસની સુદ્ધતામાં તૈયાર કરીને મોકલી આપી હતી, તે સુમંતરાયની દેખરેખ નીચે સવિતાસુંદરીએ પધરાવીને મંદિરની પ્રતિષ્ઠા કરી. અહીંનું સુમંતરાયનું કામ પૂરું થઇ રહ્યા પછી રણછોડરાયને તેમની જરૂર પડવાથી ત્યાં તેને મોકલી આપ્યો. રણછોડરાયને ત્રણ-ચાર કારખાનાં ઉપર નજર રાખવી પડતી હોવાથી, તેમાંનાં બે કારખાનાં ઉપર નજર રાખવાનું કામ તેણે સુમંતરાયને સોંપ્યું. આ પ્રદેશમાં સુમંતરાયને પહેલવહેલું આવવાનું હોવાથી વિમળા તથા હેમાંગિનીને સાથે નહિ લાવતાં પુરીમાં જ મૂકીને તે આવ્યો હતો. સવિતાસુંદરીને એકલું રહેવું ગમે નહિ, તેથી તેણે પણ તેમજ કરવાનો આગ્રહ સુમંતરાયને કર્યો હતો.

સવિતાસુંદરી હવે તેણે બંધાવેલા અનાયાત્રમમાં જ રહેતી હતી. વિમળા તથા હેમાંગિનીને પણ તે ત્યાં તેની સાથે જ લઇ ગઇ હતી. ભૂપાલસિંહ જમાદારને રજા આપવાની સવિતાસુંદરીએ ઇચ્છા કરી, પરંતુ તે બોલ્યો: “ માજી, મારા શેઠ સાહેબ તમારું રક્ષણ કરવાનું કામ મને સોંપી ગયા છે, તેથી જ્યાંસુધી તે પાછા ન આવે ત્યાંસુધી હું તમને છોડીને જઇ શકીશ નહિ. હું એવો બેઠમિની થવા માંગતો નથી. શેઠ સાહેબ આવ્યા પછી હું છૂટો થઈશ, ત્યારપહેલાં કહિ નહિ. ”

ભૂપાલસિંહની એવી ભક્તિ તથા કર્તવ્યનિષ્ઠા જોઇને સવિતાસુંદરીની આંખોમાંથી આંસુ નીકળી પડ્યાં. ભૂપાલસિંહને તેણે વધારે કશું કહ્યું નહિ.

થોડા સમયની અંદર સવિતાસુંદરીના અનાયાત્રમમાં અનેક અનાથ સ્ત્રીઓ આશ્રય ગ્રહણ કરીને રહી. સવિતાસુંદરી તેઓની સેવા-બરદાસ્તનો બધો ભાર પોતાને માથે ગ્રહણ કરીને પોતાને ધન્ય માનવા લાગી.

શિશિરચંદ્રને નહાસી ગયાને એક પછી એક એમ અગીઆર વર્ષો તો વીતી ગયાં હતાં અને હવે બાર વર્ષ પૂરાં ગયા ત્યારે શાસ્ત્રાનુસારે ધાસની મૂર્તિ બનાવીને અને તેને અગ્નિસંસ્કાર કરીને પછી તેનું શ્રાદ્ધ કરવું જોઇએ અને ત્યારપછી સવિતાસુંદરીએ વિધવાનો વેશ ધારણ કરવો જોઇએ. આ પ્રમાણે રિવાજ હોવાથી તેની ચિન્તામાં સવિતાસુંદરી બહુ દુઃખ પામવા લાગી. તે મનમાં બોલવા લાગી: “ મારા સ્વામી હજી જીવતા છે, છતાં કેવી રીતે તેમને મરી ગએલા ધારીને તેમની કુશમૂર્તિ બનાવીને

“નાથ ! આવો, આવો, એક વાર આવો ! ” ૧૫૩

સળગાવી દેવી ? અને જીવતા મનુષ્યને મરી ગએલા ધારીને તેમનું કેવી રીતે શ્રાદ્ધ કરવું ? પરંતુ શાસ્ત્ર-વિધિનું ઉલ્લંઘન કેવી રીતે થઈ શકે ? આનો કોઈ સારો ઉપાય નહિ હોય ? છે, ઉપાય છે, પતિને ન્હાસી ગયાને બાર વર્ષ પૂરાં થયાં પહેલાં જો મારું મૃત્યુ થાય, તો મારે શાસ્ત્ર-વિધિનું પણ ઉલ્લંઘન કરવું ન પડે અને મારા સ્વામીની કુશ-મૂર્તિ બનાવીને તેને અગ્નિસંસ્કાર પણ કરવો ન પડે; પરંતુ એમ કરવાથી મારા સાવિત્રી-વ્રતનું ઉદ્ધાપન કરી શકાશે નહિ ! ના, ના, એમ તો કહિ બને જ નહિ. સાવિત્રી-વ્રતનું ઉદ્ધાપન તો મારે જરૂર કરવું જ જોઈએ, કારણકે વ્રતનું ઉદ્ધાપન ન કરવામાં આવે તો વ્રત લીધેલું નકામું જાય છે. આ લીધેલું વ્રત હું કદિ નકામું જવા દઈશ નહિ. પરંતુ સાવિત્રી-વ્રતના ઉદ્ધાપનને દિવસે જ મારા સ્વામીને ન્હાસી ગયાને બાર વર્ષ પૂરાં થાય છે, તેનું કેમ કરવું ? તેનો શો ઉપાય કરવો ? ઉપાય માત્ર એક જ છે, તે એ કે સાવિત્રી-વ્રતના ઉદ્ધાપનની સાથે સાથે મારા જીવન-વ્રતનું ઉદ્ધાપન પણ કરી નાંખવું ! જો હું તે જ દિવસે મારા જીવનનો અંત ન આણું, તો મારે મારા જીવતા સ્વામીની કુશ-મૂર્તિ બનાવીને બાળી દેવી પડે ! તે હું કોઈ કાળે કરવાને તૈયાર નથી, તેમ શાસ્ત્ર-વિધિ પણ ઉલ્લંઘન કરવાને હું તૈયાર નથી. બસ, બીજો ઉપાય નથી—તે જ દિવસે મારે મરવું, એ એક જ ઉપાય છે. એ વ્રત કરવાથી સાવિત્રીદેવીએ તેના મરી ગએલા પતિને પાછા મેળવ્યા હતા, અને હું મહાપાપિષ્ટા મારા જીવતા પતિને પણ એ વ્રતના પ્રભાવથી પાછા મેળવી ન શકું ! ? તો પછી મારે જીવવાની શી જરૂર છે ? શું હું મારા જીવતા પતિની કુશ-મૂર્તિ બનાવીને સળગાવી દઉં અને જીવતા પતિના પિડ આપીને શું હું જીવતી રહું ? ના, ના, કદિ પણ નહિ. માત્ર વ્રત-ઉદ્ધાપન કરવાને માટે જ હું જીવતી રહીશ અને વ્રત-ઉદ્ધાપનને દિવસે જ હું મારો દેહત્યાગ કરીશ.”

અહો ! સવિતાસુંદરી ! તે બહુ મોટી આશા રાખી હતી કે મૃત્યુ પામ્યા પહેલાં એક વાર તો નક્કી સ્વામીનો મેળાપ થશે જ; પરંતુ જેમ જેમ વરસ, ઉપર વરસ ચાલ્યા જવા લાગ્યા, તેમ તેમ તારી એ આશા ક્રમે ક્રમે ક્ષીણ થઈ ગઈ; તોપણ હજી તને આશા છે—આશા કેમ ? તને હજી દૃઢ વિશ્વાસ છે કે મૃત્યુ પહેલાં સ્વામીની સાથે નક્કી એક વાર મેળાપ થશે ! શું એ વિશ્વાસ કળશે ?

સવિતાસુંદરી એ દૃઢ વિશ્વાસ હૃદયમાં ધારણ કરીને પતિને મળવાની આશામાં ને આશામાં આટલું બધું દુઃખ ભોગવવા છતાં તે હજી જીવતી રહી છે, પરંતુ હવે તેના એ વિશ્વાસ નિરાશાના રૂપમાં ફેરવાઈ ગયો છે. તેની આશાનો હવે અંત આવી ગયો છે. આશા છે, તે જગતમાં મનુષ્યોને માત્ર એક આશ્રયસ્થળ છે. અહા! પ્રભુની કેવી માયા છે કે મનુષ્યને માથે દુઃખ ઉપર દુઃખ પડે છે, હૃદય ભાંગી જાય છે અને સેકડો વાર આશા નિરાશામાં ફેરવાઈ જાય છે, તોપણ લુચ્છી આશા દુઃખીને કદિ મરવા દેતી નથી ! જોને આશા નથી તેને જીવન પ્રત્યે કોઈ પ્રકારની મમતા પણ નથી અને કોઈ પણ કામમાં તેને આસ્થા પણ રહેતી નથી, તો પછી તે મનુષ્ય જીવી પણ શકતું નથી. તેવી રીતે સવિતાસુંદરીને પણ હવે આશાનો અંત આવી ગયો છે, કર્મનો પણ અંત આવી ગયો છે અને તેથી તેના જીવનનો પણ અંત આવી ગયો છે. સારિત્રી-વ્રતનું ઉદ્ધાપન કરવું એ હવે તેના જીવનનું એક છેલ્લું કામ અને છેલ્લી આશા છે. તે આશા અને તે કામ સમાપ્ત થયેથી તેની આશા અને તેના કામનો અંત આવશે અને તેની સાથે તેના જીવનનો પણ અંત આવશે ? ના, ના, તેના સ્વામીની સાથે તેને મેળાપ થવાની આશા તો તેના મરણની સાથે જ લોપ થશે, તે પહેલાં તે આશાનો કદિ લોપ થઈ શકશે નહિ.

સવિતાસુંદરી મનમાં મનમાં કાયા, મન અને વાણીવડે સ્વામીની પૂજા કરીને તેને પ્રાર્થના કરતી કે : “ હે સ્વામિન, હે મારા ઉપાસ્ય દેવ, મારા મુખ તરફ એક વાર નજર કરીને જુઓ, હું અવિશ્વાસિની નથી. હું પવિત્ર છું, હું જીવતાં અને મરતાં તમારી જ છું બીજા કોઈની નથી. મારા આ લોકનો આશ્રય તમેજ છો, પરભોક્ત્રી મારી કામના પણ તમેજ છો, માફે સર્વસ્વ તમેજ છો અને મારા ઇશ્વર પણ તમેજ છો. શું હું તમારો વિશ્વાસ કદિ પણ નષ્ટ કરી શકું ? ”

સવિતાસુંદરી મંદિરની અંદર તેના પતિની સ્થાપન કરેલી પથરની મૂર્તિના પગ પાસે બેસીને તેના સ્વામીની પૂજા કરીને રોજ ઉપર પ્રમાણે પ્રાર્થના કરતી હતી.

તે પુનઃ પ્રાર્થના કરવા લાગી : “ હે મારા હૃદયના દેવ, હે મારા સ્વામિન, તમે અસારે ક્યાં છો ? હે પ્રાણાધિક પ્રિય પતિ, આવો, એક વાર આવો ! હે મારી સાધનાનું ધન, મારી તપસ્યાનું ફળ, મારા જીવનના

આનંદ, મારી આંખોના મથિા હે મારા નાથ, તમે ક્યાં છો ? આવો, એક વાર આવો. મેં પાપિષ્ઠાએ પૂર્વ જન્મમાં કોઇ સતીનું મન દુભવ્યું હતો, અને તેનું આ ફળ ભોગવતી હોઇશ અને તેથી જ હું મારા હૃદયદેવતાને સંતુષ્ટ કરી શકતી નહિ હોઉં. આવો, મારા પ્રાણુધાર, આ તમારી દાસી તમારા વિના બહુ વ્યાકુળ બની ગઇ છે ! આવો, પ્રભુ ! એક વાર આવીને આ દાસીની કામના પૂર્ણ કરી જાઓ. હવે આપની આ દાસી વધારે વાર સુધી આપની રાહ જોઇને જીવી શકે તેમ નથી ! આવો, આવો, વિલંબ કરશો તો મેળાપ થશે નહિ. તમારા દર્શનની આશાથી આ દાસીએ જોર કરીને આટલા દિવસ સુધી દેહ ટકાવી રાખ્યો છે, હવે વધારે વાર ટકાવી રાખી શકું તેમ નથી. નાથ ! આવો, આવો, એક વાર આવો. ”

સવિતાસુંદરીની આ કરુણાજનક પ્રાર્થનાથી પ્રકૃતિદેવી સંતાપિત થઇને ઘણે દૂર વિશાળ સાગરની પેલી મેર શિશિરચંદ્રની પાસે આ પ્રાર્થના લઇ ગઇ હતી ! શિશિરચંદ્ર એ વખતે ધોર નિદ્રામાં સૂતો હતો, તે આ પ્રાર્થના સાંભળીને એકાએક વ્યાકુળ બની ગયો હતો.

પ્રકરણ ૨૭ મું.

સ્વદેશ તરફ રવાના.

હોસ્પિટલમાંથી બહાર નીકળીને શિશિરચંદ્રે ઉન્મત્તની માફક સ્ટેશને જઇને સ્ટેશન માસ્તર તથા ગ્રાઇવરને કહ્યું : “ ગમે તેમ કરે પણ સવારે સાત વાગ્યા પહેલાં મારે બંદરે પહોંચવું જોઇએ. બે એન્જનને સ્ટીમ કરીને એક સાથે બે એન્જન ગાડીને જોડી દો અને આખી લાઇનમાં લાઇન ચોકખી રાખવાને માટે તાર કરી દો. મારી ગાડી સ્પેશિયલ તરીકે કુલ સ્પીડે જશે. ”

એ પ્રમાણે આજ્ઞા આપીને તે ગાડીમાં બેઠો. શિશિરચંદ્રની મૂર્તિ જોઇને સ્ટેશન માસ્તર વગેરે બધા બચ પામી ગયા. તેને પ્રથમ કોઇએ આવી રીતે અસ્થિર અથવા અધીરો બની ગયેલો જોયો ન હતો. તેના હુકમ પ્રમાણે ગાડીને બે એન્જન જોડીને કુલ સ્પીડમાં ગાડી રવાના થઇ. શિશિરચંદ્ર ઉન્મત્તની માફક ગાડીમાં વારંવાર બોલવા લાગ્યો : “ અહો !

મેં કેટલું બધું ખોટું કામ કર્યું ? સવિતાસુંદરી શું આજસુધી જીવતી હશે ! ? હે ભગવાન, મારી સવિતાને તમે જીવતી રાખજો. મને એક વાર તેની પાસેથી મારી માંગી લેવા દેજો. તે બિચારી મારી મૂર્ખતાને લીધે તથા મારા અપરાધને લીધે બાર વરસથી મારા વિયોગરૂપી ભયંકર વેદના સહન કરે છે ! તે શું આજસુધી જીવતી હશે ? ના, હું ધારું છું કે જીવતી નહિ હોય. હવે મને તેનો મેળાપ નહિ થઈ શકે. તે સાધ્વી સ્ત્રી આટલું બધું દુઃખ ભોગવીને શામાટે જીવતી રહે ? ”

બાર વરસ પહેલાં શિશિરચંદ્ર એક દિવસ આ પ્રમાણે સધ્યા-સમયના અંધકારમાં રેલગાડીમાં બેસીને મહાભયંકર ચિન્તા કરતો હતો. આજે ફરીથી તે જ રેલગાડી, તે જ સધ્યાસમય અને તે જ મહા ભયંકર ચિન્તા ! બાર વરસ પહેલાં તેના મનમાં એમ થયું હતું કે પત્નીના અ-વિશ્વાસથી તેના સસારનું બધું સુખ નાશ પામ્યું છે. તે વખતે સેંકડો વીછીની વેદનાથી તેનું હૃદય મહાવ્યથા પામતું હતું. તેવી જ રીતે આજે પણ સેંકડો વીછીની વેદનાથી તેનું હૃદય ચિરાઈ જવા લાગ્યું છે. તે સરલા, પતિપરાયણ, નિરપરાધી પત્નીનો વિના દોષે જુદી આશકાથી છોડીને અહીં આવ્યો હતો.

તે મનમાં બોલવા લાગ્યો : “ સવિતા, ઓ મારી મધુરભાવિણી સવિતા, તું મારે સુખે સુખી અને દુઃખે દુઃખે હતી. મારે આનંદે તું આનંદ પામતી હતી અને મારી ચિન્તાએ તું ચિન્તા કરતી હતી. સવિતા ! એક વાર જ્યારે હું માંદો પડ્યો હતો, ત્યારે તું તારું બધું કામકાજ છોડીને રાત્રિ-દિવસ મારી પથારીની પાસે જ બેસી રહી હતી. બે દિવસ સુધી એક ક્ષણવાર પણ તું મારી પથારી છોડીને જરા પણ દૂર ગઈ ન હતી. ત્રીજે દિવસે જ્યારે તારી મા આવી, ત્યારે તું પથારી પાસેથી ઉઠી હતી. એવી તું પતિના સુખમાં સુખ માનનારી અને પતિને દુઃખે દુઃખી થનારી હોવા છતાં તને અવિશ્વાસિની ધારીને હું તને છોડીને અહીં આવતો રહ્યો છું—ધિક્ છે મને ! ”

પ્રિય પાદક ! તને યાદ હશે કે આજથી બાર વર્ષ પહેલાં શિશિર-ચંદ્ર રેલવે ગાડીમાં બેસીને સવિતાસુંદરીને નહિ ભૂલવા માટે પોતાને ધિક્કાર આપતો હતો અને આજે તેને મળવાને માટે કેવો વ્યાકુળ બની ગયો છે !

તે વિચાર કરે છે એવામાં એકએક ચારે દિશામાં જ્યાં જોઈએ

ત્યાં આવી રહેલાં શેરડીનાં ખેતરોમાંથી સવિતાસુંદરીની મૂર્તિ બહુ શિશિરચંદ્રની સામે જોઇ રહી હોય એમ તેને લાગ્યું. તેને જોઇને “ સવિતા ! ” એમ બૂમ પાડીને તે એકાએક સ્મિત થઇને પડી ગયો.

- જ્યારે તેની મૂર્છા ભાગી, ત્યારે પ્રભાત થયું હતું. ગાડી બંદરના રેશનની નજીક આવી પહોંચી હતી. ગાડી આવીને તેને પૂછ્યું: “ ગાડી રેશનમાં લઈ જાઉં, કે બંદર ઉપર ? ”

શિશિરચંદ્રે ગાડી સમુદ્રકિનારે લઈ જવાનું કહ્યું. સમુદ્રકિનારાના ટરમિનસે ગાડી આવી એટલે શિશિરચંદ્ર ગાડીમાંથી નીચે ઉતરીને સ્ટીમરની એણીસમાં ગયો. ત્યાં જઈને સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટને કહ્યું કે: “ મારે આજે અહીંથી સુરત જવા રવાના થવાનું છે, તો લૉન્ચ તૈયાર કરતાં કેટલો વખત લાગશે ? ”

- સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટે પ્રત્યુત્તર આપ્યો: “ બે કલાકની અંદર લૉન્ચ તૈયાર થઈ શકે, પરંતુ લૉન્ચનો વ્યવહાર હવે લગભગ અંત પડી ગયો છે. લૉન્ચની અંદર અત્યારે બે ત્રણ માણસો સિવાય નાવિક કે ખસાસી કોઈ નથી. ”

શિશિરચંદ્રે કહ્યું: “ માર્સેલ્સ વહાણમાંથી કપ્તાન, નાવિક અને ખસાસીઓને બોલાવીને લૉન્ચ એકદમ તૈયાર કરવાનો હુકમ કરો. હું દસ વાગ્યાને સમયે અહીંથી રવાના થવા માંગું છું. ”

“ માર્સેલ્સ વહાણ માલથી ભરેલું છે, તે આજ સાંજે ખાલી થશે, ત્યાંસુધી ત્યાંના માણસોને અહીં શી રીતે બોલાવી શકાય ? ”

“ બીજાં કોઈ વહાણ આવે ત્યારે તેમાંથી માણસો લઇને માર્સેલ્સ વહાણમાં મોકલી આપજો, પરંતુ મારે માટે અત્યારે લૉન્ચ તૈયાર કર્યા વિના છૂટકો નથી. ”

“ નાગાસાકીની ખાંડનો કોન્ટ્રેક્ટ રાખેલો છે, તેથી આજે ત્યાં એક વહાણ જો ન મોકલવામાં આવે, તો કોન્ટ્રેક્ટ રદ જાય તેમ છે અને તેથી નાણાનું પણ નુકસાન લાગે તેમ છે. ” સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટે જણાવ્યું.

“ કોન્ટ્રેક્ટને સળગાવી દો અને માર્સેલ્સ વહાણને સમુદ્રની અંદર ધુઆવી દો. મારે કશું જોવાનું છે નહિ. મારે તો અરાબર દસ વાગ્યે લૉન્ચ તૈયાર જોઈએ. ”

શિશિરચંદ્રે એજીનીયર તરફ નજર કરીને કહ્યું: “ કોલસા પુષ્કળ લેજો. કુલ સ્ટીમે જવું છે. ”

એમ કહીને શિશિરચંદ્ર ચાલ્યા ગયા પછી સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટ મિ. કનિંગહામે વિચાર કર્યો કે: “ મિ. ચંદ્રનું માથું આજ ખરાબ થઈ ગયું છે, તેથી કોઈપણ પ્રકારે લૌન્ય તૈયાર કર્યા વિના છૂટકો નથી. ”

એમ વિચાર કરીને મિ. કનિંગહામે લૌન્ય તૈયાર કરવાનો ઓર્ડર આપ્યો. મિ. કનિંગહામે જો શિશિરચંદ્રની આગા મુજબ નાગાસાકીને. કોન્ટ્રેક્ટ બાળી દીધો હોત અને ખાંડનું બરેલું માર્સેલ્સ વહાણ સમુદ્રની અંદર ડુબાવી દીધું હોત, તોપણ શિશિરચંદ્ર મિ. કનિંગહામને કશું કહેત નહી.

સ્ટીમર-ઓફિસમાંથી પોતાને બંગલે જઈને શિશિરચંદ્રે નિર્વિકારને પોતે આજે સુરત જાય છે તે વાત જણાવી અને તેને શેરડીના બેટમાં સ્ટુઅર્ટચંદ્રની કંપનીનો મેનેજિંગ એજન્ટ નીમીને સત્તાપત્ર લખી આપ્યો. નિર્વિકારનો આજમુધી અઢીસો રૂપિયા માસિક પગાર હતો, તે વધારીને આજથી પાંચસો રૂપિયા પગાર કરી આપ્યો. આ ઉપરાંત જ નફો થાય, તેમાંથી સેકડે પાંચ ટકા કમિશન તેને આપવાનો ફરાવ કર્યો. વળી જો બગલામાં શિશિરચંદ્ર આજમુધી રહેતો હતો, તે બગલામાં નિર્વિકારને રહેવાનો અધિકાર આપ્યો. આ બધા ઉપકારની કૃતી રીતે કૃતજ્ઞતા જણાવવી, તે નિર્વિકારને નહિ સમજવાથી તે બોલ્યો: “ હું આટલી બધી કૃપાને લાયક નથી ” વગેરે-કેટલુંક તે આગળ બોલવા જતો હતો, પરંતુ શિશિરચંદ્રે તેને બોલતાં અટકાવીને કહ્યું: “ તમારે કશું બોલવાનું છે જ નહિ. હવે હું અહીં પાછો આવવાનો નથી, એ તમે પાછળથી જાણી શકશો. તમે જો અહીંના મજૂરોને છુટા કરાવવાનો કોઈપણ ઉપાય કરી શકો, તો ખુશીથી કરજો અને તેમાં જો પૈસાનું ખર્ચ થાય, તે હું આપવા તૈયાર છું. આ મારો આદેશ-પત્ર છે, તે તમારી પાસે રાખો. આજ હું દસ વાગ્યે સ્ટીમરમાં ચાલ્યો જવાનો છું. ”

દસ વાગ્યે શિશિરચંદ્ર તેની મુનલાઈટ નામની લૌન્યમાં બેસીને બાર વરસ પછી આજે પાછો સ્વદેશ તરફ રવાના થયો !

“ આ રહું માણનું મંદિર, શેઠજી ! ”

૧૫૯

પ્રકરણ ૨૮ મું.

“ આ રહું માણનું મંદિર, શેઠજી ! ”

આજે સાવિત્રી-વ્રત છે. આજ સવિતાસુદરીના વ્રતનો ઉદ્યાપનનો દિવસ છે. સવિતાસુદરીએ સાવિત્રી-વ્રત ગ્રહણ કર્યાને આજે ચૈદ વર્ષો પુરાં થશે. પ્રાતઃકાળમાંથી વિમળા તથા હેમાંગિનીની સહાયવડે તેણે બધી તૈયારી કરી રાખી હતી અને બપોર પછી વિમળાને પોતાને ઘેર બોલાવી લઈ જઈને તે બોલી: “ બહેન, આજે માઈ વ્રત પૂરું થઈ રહે છે અને સાથે સાથે માઈ જીવન પણ આજે પૂરું થવાનું છે. બાર વરસ પહેલાં બરાબર સાવિત્રી-વ્રતને દિવસે તે નહાસી ગયા છે. હું તેમના મેળાપની આશામાં ને આશામાં આજસુધી રાહ જોઈ રહી હતી, પરંતુ હવે રાહ જોઈ શકું તેમ નથી. તેમના મેળાપની મારી આશા પૂરી થઈ નહિ, તેથી હવે હું તમારી પાસેથી વિદાયગિરિ લઉં છું, તમે મને હવે વિદાયગિરિ આપો.”

વિદાયગિરિની વાત સાંભળીને વિમળા વિસ્મય પામીને બોલી: “ કેમ બહેન, તમે ક્યાં જશો ? ”

“ જગતની સાથે જે દેશનો કરો પણ સંબંધ નથી, ત્યાં જઈશ. જ્યાં જવાથી જગતમાંનું બધું દુઃખ નાશ પામે, તેવા અગ્નિદેશમાં જઈશ. આ જગતમાં આજનો દિવસ છે, તે મારો છેલ્લો દિવસ છે.”

“ બહેન, તમે આવું શું બોલો છો ? ”

“ કેમ બોલું નહિ બહેન ? મરવાની વાત કહેવામાં શો દોષ છે ? હું આજે આ વાત કેમ કહું છું, તે જાણવાની ઇચ્છા હોય તો સાંભળો,—આજે તેમને નહાસી ગયાને બાર વરસ પૂરાં થઈ રહેશે. શાસ્ત્ર-વિધિ પ્રમાણે તે જીવતા હોય, તોપણ તે મરી ગયેલા છે એમ સમજીને તેમની કુશ-મૂર્તિ બનાવીને બાળી દેવી જોઈએ અને તેમનું આદ્ય કરવું જોઈએ, પરંતુ બહેન ! મને દૃઢ વિશ્વાસ છે કે તે હજી જીવતા છે, છતાં મારે વિધવાનો વેશ ધારણ કરવો જોઈએ, તે હું કોઈ પણ કાળે ધારણ કરવાની નથી, એટલામાટે મારે આજે મરવું જોઈએ. જે હું મરી જઈ, તો મને કોઈ એક બિંદુ માત્ર પણ આક્ષેપ આપી શકે નહિ. ફક્ત મારે એક દુઃખ છે, એક આક્ષેપ છે, તે એ કે મૃત્યુ આમ્યા પહેલાં મને તેમનો મેળાપ થશે નહિ ! મેં સ્ત્રીનો અવતાર નકામો

ધારણુ કર્યો છે. મારી સ્વામી-પૂજન અને સ્વામી-ભક્તિ એ પણ બધું નકામું છે. હવે હું તમને ફક્ત એટલો આગ્રહ કરું છું કે મારા મૃત્યુ પછી આ આશ્રમની વ્યવસ્થાનો સંઘળો, ભાર તમે કોઈ લાયક સ્ત્રીને માથે અર્પણુ કરી દેજો.”

ત્રિમળા શું કહીને સવિતાસુંદરીને આશ્વાસન આપે ? સવિતાનું હૃદય જોઈને તેનું હૃદય ચિરાધ જનું હતું. તેને પણ એક વખત તેના સ્વામીનો મેળાપ બાર વરસ સુધી નહિ થવાથી તેના સ્વામીની કુશ-મૃતિ બનાવીને બાળી દેવી જોઈએ, પરંતુ તેમ નહિ કર્યાથી તેના પિતાને દેશનો ત્યાગ કરવો પડ્યો હતો. કઠોર શાસ્ત્ર-વિધિ ઉપર તેને તિરસ્કાર આવ્યો. તે બોલી. “આપણા ધરડાએએ આવો કઠોર વિધિ શાંભાટે પ્રચલિત કર્યો હશે ? વીસ વરસ પછી પણ કેટલાએ પાછા આવે છે, અને આપણા ધર્મ-શાસ્ત્રમાં ફક્ત બાર વર્ષની જ મુદત આંધી, એ કેટલું બધું ખોટું કહેવાય ?”

સવિતાસુંદરી બોલી: “બહેન ! જો કદાચ મારા મૃત્યુ પછી તે પાછા આવે—હું ધાડું છું કે જરૂર તે પાછા આવશે, કારણકે મારે માટે તે અજ્ઞાતવાસ ભોગવે છે, તેથી મારું મૃત્યુ થવાથી તેમને અજ્ઞાતવાસમાં રહેવાનું કારણ દૂર થઈ જશે, તે પાછા આવે ત્યારે તેમને કહેજો કે હું અવિશ્વાસિની નથી, તેમના ચરણ સિવાય હું બીજું કશું જાણતી નથી, મૃત્યુકાળે પણ એમનું નામ જપતાં જપતાં મેં દેહત્યાગ કર્યો છે, એમ તેમને તમે જરૂર કહેજો.”

એમ બોલતાં બોલતાં સવિતાસુંદરીની આંખોમાંથી અશ્રુની ધારાએ વહેવા લાગી. ત્રિમળા પણ તેની સાથે રડવા લાગી. સવિતાસુંદરી પુનઃ બોલવા લાગી: “નકામા વહેમમાં પડીને તેમણે બહુ વ્યથા ભોગવી છે, અને વિનાશપરાધે મને પણ બહુ વ્યથા આપી છે. તે હવે જાણશે કે સવિતા નિરપરાધી જ છે, ત્યારે તેમની વ્યથા સેકડોગણી વૃદ્ધિ પામશે. તેમને સાન્ત્વના દેવાને કાંઈ નથી, તેથી હું સુખેથી મરી શકતી નથી. જો શાસ્ત્ર-વિધિનું ઉલ્લંઘન કરી શકાય, તો હું તેમની રાહ જોઈ શકું, પરંતુ હું શાસ્ત્ર-વિધિનું પાલન કરવાને પ્રભુ અસમર્થ છું અને ઉલ્લંઘન પણ કરી શકું તેમ નથી, તેટલા માટે હું એક દિવસ અગાઉથી મરવાને માટે તૈયાર થઈ રહું છું અને તેટલા માટે જ હું આજે મરીશ—આ પૃથ્વી ઉપર આજ મારો છેલ્લો દિવસ છે. મારા

“ આ રહું માણું મંદિર, શેઠણ ! ” ૧૬૧

સઘળા અપરાધ ક્ષમા કરવાનું તેમને કહેજો સ્ત્રીજન્મ ધારણ કરીને હું મારા પતિ-દેવતાને સુખી કરી શકી નહિ. શું કરું, માઈ નસીબ જ તદન વાંકું છે ! મેં પૂર્વજન્મમાં કેટલાં પાપ કર્યા છે, તે કહી શકતી નથી. સાવિત્રીદેવીએ તેમના મૃત્યુ પામેલા પતિને પાછા મેળવ્યા હતા, પરંતુ હું અભાગિની મારા જીવતા પતિનો પણ મેળાપ કરી શકી નહિ. અરેરે ! મારે જન્મ, કર્મ તથા સ્વામીપૂજા એ બધું નકામું ગયું. ”

સવિતાસુંદરી જે વખતે ચિમળાની સાથે ઉપરની વાતચીત કરતી હતી, તે વખતે એક ગાડી શિશિરચંદ્રના સુરતને મકાને આવીને ઊભી રહી અને ગાડીમાંથી એક વ્યક્તિએ નીચે ઉતરીને અદ્વાલિકામાં પ્રવેશ કર્યો. હરિસિંહ જમાદાર તે વખતે સવારનું ખાણું ખાઈને ખાટલા ઉપર બેસીને તુલસીકૃત રામાયણ વાંચતો હતો, તે અનપૂર્વા માણસને દરવાજામાં પ્રવેશ કરતો જોઈને ખાટલા ઉપરથી એકદમ ઊભો થઈ ગયો અને રામાયણ વાંચવામાં અડચણ કરવા માટે વિરક્તિ દર્શાવતો કંઠાર કહે બોલ્યો : “ ક્યાં જાઓ છો શેઠણ ? કેનું કામ છે ? ”

વાચક જનો જાણતા હશે કે આગતુંક શિશિરચંદ્ર પોતે જ છે, પરંતુ હરિસિંહ તેને ઓળખતો નથી, કારણકે શિશિરચંદ્ર ગયા પછી તે નોકરીમાં રહ્યો હતો. તે હવે જમાદાર થયો હતો, તેથી તેનો મિમજ જરા કડક થયો હતો. હરિસિંહના પ્રશ્નના પ્રત્યુત્તરમાં શિશિરચંદ્ર બોલ્યો : “ તમારું નામ શું ? ”

હરિસિંહ જમાદાર ગર્વથી છાતી ધ્રુલાવીને બોલ્યો : “ માઈ નામ હરિસિંહ જમાદાર. ”

“ ભૂપાલસિંહ ક્યાં છે ? ”

આગતુંકના મુખેથી ભૂપાલસિંહનું નામ સાંભળીને હરિસિંહને મિમજ જરા નરમ પડ્યો. તે હવે પહેલાં કરતાં જરા નરમ સ્વરે બોલ્યો : “ મોટા જમાદાર તો માણતી સાથે ગયા છે, શેઠણ ! ”

“ તમારાં માણ અહીં નથી ? ”

“ નાહ, માણ તો બહુ દિવસથી અહીં નથી તે આપ જાણતા નથી ? ”

“ ના, હું ઘણા દિવસથી અહીં ન હતો, તમારાં માણ હાથમાં ક્યાં રહે છે ? ”

“ જગન્નાથપુરીમાં-શ્રીક્ષેત્રમાં રહે છે. ”

“ મકાનમાં કેઈ પુરુષ છે ? ”

“ નાજી, કોઇ પુરુષ નથી, પરંતુ બુઢા મહેતાજી મુકુન્દરાય છે. ”

“ મુકુન્દરાય મહેતાજીને ખચર આવો કે હું તેમની મુલાકાત લેવાને ઇચ્છુ છું. ”

“ આવો, શેઠ સાહેબ, અહર આવો. ” એમ કહીને હરિસિંહ આગળ ચાલ્યો અને શિશિરચંદ્રે તેની પાછળ પાછળ આજ બાર વર્ષ પછી કોઇ આવનાર માણસની માફક તેના પોતાના મકાનમાં પ્રવેશ કર્યો. હરિસિંહે ઝોરડાની અંદર જઇને તેને સમાચાર આપ્યા કે: “ આપને કોઇ બોલાવે છે. ”

એ સમાચાર સાંભળીને મુકુન્દરાય બહાર આવીને બોલ્યો: “ આપ ક્યાંથી આવો છો ? ”

“ હું બહુ દૂરથી આવું છું — મુકુન્દરાય ! તમે પણ મને ઝોળખી ચાકતા નથી ? ”

“ ઝોહ ! શેઠ સાહેબ પધાર્યા, શેઠ સાહેબ પધાર્યા ! ધન્ય છે પ્રભુજી ! ” એમ કહીને વૃદ્ધ મુકુન્દરાય શિશિરચંદ્રના પગમાં પડી ગયો. અને બે હાથે તેના ચરણની રજ લઇને તેણે પોતાને માથે ઘસાવી. શિશિરચંદ્રે વૃદ્ધને બોલો કરીને પૂછ્યું: “ તમારાં માણ ક્યાં છે ? ”

“ મારાં માણ તો બહુ દિવસથી અહીં રહેતાં નથી. તે જગન્નાથપુરીમાં રહે છે. ” એમ બોલીને મુકુન્દરાયે રડતાં રડતાં શિશિરચંદ્ર નહાસી ગયા પછીથી આજ બાર વર્ષ સુધીના સઘળા સમાચાર દુકામાં કહી સંભળાવ્યા. શિશિરચંદ્ર તેની વાત સાંભળીને “ મુકુન્દરાય, ત્યારે હું પણ જગન્નાથપુરી જઉં છું. ” એમ કહીને મુકુન્દરાયના પ્રત્યુત્તરની રાહ નહિ જોતાં બહાર આવીને તે ગાડીમાં બેઠો.

શિશિરચંદ્ર સુરતના સ્ટેશને આવીને સ્ટેશન માસ્તરને મોઢે માંગ્યા તૈસા આપીને સ્પેશિયલ ટ્રેનનો બદલો કરીને જગન્નાથપુરી રવાના થયો. સવિતાસુંદરી જીવતી છે અને તે પુરીમાં સ્વામીનું મંદિર તથા અનાથાશ્રમ બધાવીને તેમાં અનાથની માફક રહે છે. અહો ! તેની સવિતા પાસેથી તે કેવી રીતે ક્ષમા માંગશે ! તે વિના અપરાધે તેના ત્યાગ કરીને ગયો હતો, હવે શું મોઢું લઇને તેની પાસેથી ક્ષમા માંગશે ? આજ બાર વર્ષ પછી શું કહીને તે તેની સાથે સંભાષણ કરશે ? સવિતાસુંદરી શું તેને ક્ષમા કરશે ? તે શું ક્ષમાને યોગ્ય છે ! ના, તે ક્ષમાને યોગ્ય નથી, તોપણ સવિતાસુંદરી માનવી નથી પણ દેવી છે, તે જરૂર તેના બધા અપરાધો ક્ષમા કરશે.

- સુરત સ્ટેશનના સ્ટેશન માસ્ટરની કૃપાથી તથા મોઢે માંગી શી બરાથી સ્પેશિયલ ટ્રેન શિશિરચંદ્રને લઇને એકદમ ટુલસીડે પૂર્વ દિશા તરફ હોડવા લાગી. સ્પેશિયલને માટે લાઇન ક્લીઅર રાખવાને માટે દરેક સ્ટેશને ટેલીગ્રામ કરવાની શી પણ શિશિરચંદ્રે આપી હતી, તેથી બેતી ગાડીની ગતિને કોઇ પણ ટેકાણે અડચણ નહીં નહિ. માત્ર એ-જનમાં પાણી તથા કોલસા લેવા માટે કેટલેક સ્થળે તેની ગાડી થોભી હતી. રાત્રિના સાડા દસ વાગ્યાને સમયે શિશિરચંદ્ર પુરીના સ્ટેશને પહોંચી ગયો. ગાડીમાંથી નીચે ઉતરીને શિશિરચંદ્રે જોયું કે સ્ટેશનમાં અત્યારે કોઇ મનુષ્ય નથી. રાત્રે કોઈ ગાડી આવતી ન હતી અને કોઇ ગાડી પુરીથી છૂટતી પણ નહિ, તેથી સ્ટેશનમાં કોઇ ગાડી અથવા મનુષ્ય શિશિરચંદ્રના જોવામાં આવ્યું નહિ. તે પ્રથમ કોઇ દિવસ પુરી આવ્યો ન હતો, તેથી કંઈ દિશામાં જવું, તે તે જાણતો ન હતો. સવિતાસુંદરીનું સ્વામીનું મંદિર તથા અનાથાશ્રમ ક્યાં આવ્યું, તે પણ તેના જાણવામાં ક્યાંથી હોય ? તે સ્ટેશનની રૂમમાં પ્રવેશ કરીને ટેલીગ્રાફ માસ્ટર પ્રત્યે બોલ્યો: “ માસ્ટર સાહેબ, હું અત્યારે મોટી વિપત્તિમાં આવી પડ્યો છું. ”

સ્પેશિયલ ટ્રેનમાં અત્યારે જે શેઠ આવ્યા, તે કોણ છે, તે જાણવાને માટે ટેલીગ્રાફ માસ્ટરને પણ કુતૂહલ ઉત્પન્ન થયું હતું, પરંતુ તે હિમન કરીને પોતાની મેજે તેની સાથે વાત-ચીત કરી શક્યો ન હતો. અત્યારે તે સુયોગ પ્રાપ્ત થવાથી આચ્છૂર્ણક તે બોલ્યો: “ આપે શું કહ્યું ? ”

શિશિરચંદ્રે બોલ્યો: “ હું પ્રથમ કોઇ દિવસ પુરીમાં આવ્યો નથી, અને અહીં જે અનાથાશ્રમ તથા મંદિર બંધાવવામાં આવ્યાં છે, તે સ્થળે મારે જવું છે, તો આપ કૃપા કરીને મારી સાથે જો કોઇ માણસને મોકલો તો મોટો ઉપકાર થાય. ”

“ જોહ ! આપને સવિતાસુંદરીના સ્વામીનું મંદિર જોવાને જવું છે ? ”

“ જી હા. ”

“ જહુ સાહે, જાઓ, જાઓ, દેવી-મૂર્તિના દર્શન કરીને તમારો જન્મ સફળ કરો. સાક્ષાત્ ભગવતી દેવી છે, તેમના દર્શન કરવાથી સર્વ પાપનો નાશ થઇ જાય તેવી તેની પવિત્ર મૂર્તિ છે. આજે ત્યાં કંગાલ લોકોને ભોજન કરાવે છે. સાધારણ રીતે કંગાલ ભોજન થાય

છે, તેવું આ ભોજન નથી; પરંતુ આ ભોજન તો જેમ ભગવાનને બ્રહ્મ ભોજન ને છત્રીસ શાક ધરાવવામાં આવે છે, તેમ ચત્ર ચોટયે આવીને ખાવાના અનેક પદાર્થો, ચોખ્ખા એટલે ચૂસીને ખાવાના અનેક પદાર્થો, લેણા એટલે ચાટીને ખાવાના અનેક પદાર્થો અને પેય એટલે પીવાના અનેક પદાર્થોથી કંગાલોને તૃપ્ત કરવામાં આવે છે. દર વર્ષે સાવિત્રી-વ્રતને દિવસે સ્વયં સાવિત્રીદેવી જાણે પોતે આવીને કંગાલોને ભોજન કરાવીને સતુષ્ટ કરતાં ન હોય, તેમ સવિતાસુંદરી પોતે કંગાલોને જમાડે છે અને જમાડી રહ્યા પછી દરેક કંગાલને એકેક નવું વસ્ત્ર અને એકેક રોકડો રૂપિયા આપે છે. બહુ કંગાલો ભેગા થાય છે. અત્યારે ઘાણું કરીને કંગાલ-ભોજન સમાપ્ત થઇ ગયું હશે.”

“હા, તે સ્થળે મારે જવું છે, મારે કૃપા કરીને કોઇ એક માણસને મારી સાથે—”

“હા, હા, હમણું હું એક માણસને આપની સાથે મોકલું છું.” એમ કહીને તાર-માસ્તર “જમાદાર, જમાદાર,” કહીને બેસી પાડવા લાગ્યો.

ચોડી વારમાં જમાદાર આવીને બોલ્યો: “કેમ, શો હુકમ છે?”

તાર-માણુ બોલ્યો: “આ ગૃહસ્થને સ્વામીને મંદિરે લઇ જવા છે.”

“ક્યાં જગન્નાથજીના મંદિરમાં?”

“નહિ, નહિ, સમુદ્રતીરે જે મંદિર તથા ધર્મશાળા હમણું બંધાઇને તૈયાર થયાં છે ત્યાં લઇ જવાના છે.”

“ઓહ! ત્યારે તો માણના મંદિરમાં! જ્યાં એક ધર્મશાળા પણ તૈયાર થઈ છે ત્યાં?”

“હા, એ સવિતાસુંદરીના મંદિરમાં.”

“હા, સમજી ગયો. આવો શેઠજી આવો.” એમ કહીને જમાદાર હાથમાં બતી લઇને આગળ ચાલ્યો. શિશિરચ્છદ તાર-માણુને ધન્યવાદ આપીને જમાદારની પાછળ પાછળ ચાલવા લાગ્યો.

શેઠજી સ્પેશિયલ ગાડીમાં આવ્યા છે અને માણનું મંદિર તથા ધર્મશાળા જોવા જાય છે, તેથી અને પણ સારી બુક્ષિસ મળશે એમ જમાદાર મનમાં સંકલ્પવિકલ્પ કરતો જતો હતો.

કંગાલ ભોજન અત્યારે સમાપ્ત થઇ જવાથી કંગાલોનાં ટોળેટોળાં સવિતાસુંદરીને બે હાથ ઉંચા કરીને અનેક આશીર્વાદોનો વરસાદ વરસાવતાં વરસાવતાં મંદિરેથી પાછાં આવતાં હતાં. જમાદાર તથા

શિશિરચંદ્રને કંગાલોની ગિર્દીમાં ધીમે ધીમે ચાલવાની જરૂર પડી હતી. મંદિરની સામે આવીને આંગળીવડે મંદિર બતાવી આપીને જમાદાર બોલ્યો: “ આ રહ્યું માણતું મંદિર, શેઠજી ! ”

શિશિરચંદ્રે ખિસ્સામાંથી બે રૂપીઆ કાઢીને જમાદારના હાથમાં આપીને કહ્યું: “ હા, હવે તમે જાઓ. ”

બે રૂપીઆ લઈને જમાદાર ખુશ થતો સલામ કરીને સ્ટેશન તરફ પાછો ચાલતો થયો.

પ્રકરણ ૨૯ મું.

બાર વર્ષે વ્રતની પૂર્ણાહુતિ.

સાવિત્રી-વ્રતનું ઉદાપન કરીને સવિતાસુંદરીએ બહુ પરિશ્રમ લઈને કંગાલોને જાતે ભોજન કરાવ્યું. કંગાલ-ભોજન સમાપ્ત થઈ રહ્યું એટલે સ્વામીની પૂજાને માટે તેણે સ્વામીના મંદિરમાં પ્રવેશ કર્યો. ભૂપાલસિંહ જમાદાર મંદિરના દરવાજામાં એક બેંચ ઉપર બેસીને અત્યારે દ્વારનું રક્ષણ કરે છે. જ્યારે પૂજા સમાપ્ત થઈ રહેશે, ત્યારે તે માણતે આશ્રમમાં પહોંચાડી આવશે. રોજ તે આ પ્રમાણે પહેરેા ભરે છે. અન્ય દિવસે તો રાત્રે નવ વાગ્યાની અંદર પૂજા સમાપ્ત કરીને સવિતાસુંદરી આશ્રમમાં જતી રહે છે, પરંતુ આજે કંગાલ-ભોજન હોવાથી રાત્રિના દસ વાગ્યે તે સ્વામીનો પૂજા કરવા મંદિરમાં આવી છે. સ્વામીની પૂજાને સમયે વિમળા અથવા હેમાંગિની સિવાય બીજું કોઈ મંદિરમાં પ્રવેશ કરી શકતું નહિ.

શિશિરચંદ્રે જ્યાં દરવાજામાં પ્રવેશ કર્યો, ત્યાં ભૂપાલસિંહ એકદમ બેંચ ઉપરથી ઊભો થઈ જઈ તેની સામે આવીને રસ્તો રોકીને ઊભો રહ્યો અને કંઠેર સ્વરે બોલ્યો: “ ક્યાં જાઓ છો ? ”

“ મંદિર જોવાને જાઉ છું. ” શિશિરચંદ્રે પ્રત્યુત્તર આપ્યો.

“ અત્યારે માત્ર પૂજામાં છે—સવારે આવો. ”

“ હું તમારા માણતે મળવાને માંગું છું. ”

“ મળવું હોય તો સવારે આવજો—રાતમાં તે મળી શકશે નહિ. ”

આ વખતે જરા ઉચ્ચ કંઠસ્વરે શિશિરચંદ્ર બોલ્યો: “ ભૂપાલસિંહ,

મને તમે ઝાળખી શકતા નથી ? તમે મઝામાં છોને ?”

કંઠસ્વર સાંભળીને ભૂપાલસિંહ એકાએક ચમકી ગયો. ઝોહ ! આ તો તેના માલીકનો કંઠસ્વર ! આ સ્વર તેના સાંભળવામાં ક્યાંથી આવ્યો ? ! શું આ આગતુક વ્યક્તિ તેના માલિક છે ? પરંતુ તેના મનમાં વિશ્વાસ આવ્યો નહિ, તેથી તે બોલ્યો : “ હું રાત્રિને વખતે બરાબર સારી રીતે જોઈ શકતો નથી. ”

“ બહુ સાફ, સારી રીતે નજર કરીને જુઓ જોઈએ. ” એમ કહીને શિશિરચંદ્ર બચ્ચીના અજવાળામાં આવીને ઊભો રહ્યો. શિશિરચંદ્રને અજવાળામાં જોતાં જ ઝાળખી જઈને “ સલામ શેઠ સાહેબ ! મારી કસર માફ કરજો સાહેબ ! ” એમ બોલીને ભૂપાલસિંહ બે હાથ ઉઘાડીને તેને પ્રણામ કર્યા.

શિશિરચંદ્રે તેની પીઠ ચાબડીને કહ્યું : “ તમારી કશી કસર નથી, જમાદાર ! મુકુન્દરાયની પાસેથી મેં સઘળા સમાચાર સાંભળ્યાં છે; તમારું ઝણુ કદિ વાળી શકાય તેમ નથી. ”

એમ કહીને શિશિરચંદ્રે મંદિરની અંદર પ્રવેશ કર્યો. ભૂપાલસિંહ એમ ઉપર બેસીને આનંદનાં આંસુ પાડવા લાગ્યો.

મંદિરની અંદર પ્રવેશ કરીને શિશિરચંદ્રે શું જોયું ?—અહો ! તેની સજીવ મૂર્તિના પગમાં ઘુટણમંડીએ પડીને મીચેલી આખો સહિત બને હાથ જોડીને આ કોણ સ્તુતિ કરે છે ? શું આ સવિતાસુંદરી છે ! ના, એ સ્વર્ગની દેવી છે—પૃથ્વીની દેવી નહિ. ના, ના, આ તો સવિતાસુંદરી જ છે ! અહો ! મારી સવિતાસુંદરી, મારી પરિત્યાગ કરેલી સવિતા જ છે ! અને આ મૂર્તિ કોની ? અહો ! આ તો મારી પોતાની જ મૂર્તિ છેને શું ? અહો ! પણ આ મૂર્તિ સજીવ કેમ દેખાય છે ? ! અરે વહાલી સવિતા ! દુષ્ટનું કહેવું સાચું માનીને હું તારો ત્યાગ કરીને ચાલ્યો ગયો હતો. આ સાવિત્રીના ચરિત્રમાં મેં નકામો સ દેહ કર્યો હતો ! બિચ્છુ છે મને ! હવે હું શું બોલીને અસારે આ દેવીની સામે ઊભો રહું ? શું કહીને હું તેની ક્ષમા માંગું ? શિશિરચંદ્ર ધીમે ધીમે સવિતાસુંદરીની પાછળ આવીને સાંભળવા લાગ્યો. •

સવિતાસુંદરી પ્રાર્થના કરે છે : “ હે મારા સ્વામી ! હે મારા પ્રભો ! હે મારા હૃદયદેવતા ! હે મારા હૃદયના આધાર ! તમે ક્યાં છો ? ! ને સાવિત્રી-વ્રતના દિવસથી આજ બાર વર્ષો પૂરાં થયાં. આજ

તમારી આશામાં ને આશામાં પરાણે મારો દેહ મેં ટકાવી રાખ્યો છે, પરંતુ હવે ટકાવી રાખવાની મારામાં શક્તિ નથી. પ્રભો ! આજે માફ તે સાવિત્રી-વ્રત મેં સમાપ્ત કર્યું છે, મારા જીવનનો પણ આજે છેલ્લો દિવસ છે ! તમે અભારે ક્યાં છો ? આવો, આવો, એક વાર આવીને મને તમારાં દર્શન દહ જાઓ, એક વાર આવીને મારી મનકામના પૂર્ણ કરી જાઓ હવે વધારે વિશ્વસ કરો નહિ, જલદી આવો, આવો, ઝટ આવો ! ”

શિશિરચંદ્ર હવે રડી શક્યો નહિ. આંખોમાં અશ્રુની ધારાઓ સહિત સવિતાસુંદરીની પાસે જઈને પાછળથી બે હાથે તેને ઉચકી લઈને ખોળામાં બેસાડીને દયાજનક કંઠે બોલ્યો : “ સવિતા ! ”

• શિશિરચંદ્રે તેને શરીરે હાથ લગાવ્યો કે તુરત જ સવિતાસુંદરી જાણી ગઈ કે તેની પ્રાર્થના પૂર્ણ થઈ ગઈ છે. સ્વામી આવી પહોંચ્યા છે ! તે આંખો ઉઘાડીને બોલી : “ તમે આવ્યા ! હવે માફ સાવિત્રી-વ્રત સાર્થક થયું ! ”

• શિશિરચંદ્ર ગદગદ કંઠે બોલ્યો : “ સવિતા ! ઓ સવિતા ! મેં મહાપાપ કર્યું છે; તારી પાસેથી ક્ષમા માંગવાનો પણ મને અધિકાર નથી, હું ક્ષમાને અયોગ્ય છું; તું મુ દયા કરીને તારા આ નિષ્કુર સ્વામીને ક્ષમા કરીશ, સવિતા ? ! ”

“ એવું બોલીને મને અપરાધી કરશો નહિ; તમે મારા દેવ છો. દેવનો શો અપરાધ હોય ? મેં બાર વરસ સુધી તમારે માટે રાહ જોઈ; શા માટે, તે તમે જાણો છો ? મારા અંતરની એવી અભિલાષા હતી કે મૃત્યુ પામ્યા પહેલાં તમને કહી જાઉં કે હું અવિશ્વાસિની નથી,—તે મારી અભિલાષા હવે પૂર્ણ થઈ છે, કારણકે તમારો મેળાપ થયો છે. હવે મારા મનમાં કોઈ પ્રકારનું દુઃખ કે ક્ષોભ નથી. હવે તમે મને તમારા અકમાં લઈને થોડી વાર બેસો. તમારા હૃદય ઉપર હવે મને થોડી વાર વિશ્રાન્તિ લેવા દો. ”

અશ્રુપૂર્ણ નયને શિશિરચંદ્ર સવિતાસુંદરીને અંકમાં લઈને બેઠો. તેની બન્ને આંખોમાંથી નીકળતી અશ્રુધારાઓ સવિતાના શરીર ઉપર પડવા લાગી. સવિતાસુંદરી પોતાના ચીરના છેડાવડે તેની આંખો લૂછી નાંખીને બોલી : “ તમે રડો નહિ, મારે માટે તમે તમારી આંખોમાં બિલકુલ આંસુ લાવશો નહિ. હું અત્યંત ભાગ્યશાળી છું, કારણકે તમારા ખોળામાં મને સ્થાન મળ્યું છે; એના કરતાં ઓછાને અધિક સૌભાગ્ય

ખીજી ક્યું હોય શકે ? મારા હૃદયની જવાબા હવે તદ્દન યુગ્મર્ધ મર્ધ છે—મને હવે બહુ થાક લાગ્યો હોય એમ જણાય છે. હવે હું બોલી શકતી નથી. મને ઉંઘ આવે છે. આજ હું તમારા બોળામાં બેસીને થોડી વાર ઉંઘ લઉં.”

એમ કહીને સવિતાસુંદરી તેના સ્વામીના હૃદય ઉપર ઢળી પડી ! શિશિરચંદ્ર પ્રેમપૂર્ણ નેત્રે તેના સ્વર્ગીય સૌન્દર્ય તરફ જોઈ રહ્યો. સવિતાસુંદરીએ બહુ કપટે ઉંઘથી ઘેરાતી તેની આંખો ઉઘાડીને એક વાર સ્વામીના મુખ સામે જોયું. તુરત જ પછી આંખો બંધ કરી દીધી. સવિતાસુંદરીની તે અઘોરિક દૃષ્ટિથી શિશિરચંદ્ર વિમુગ્ધ બની જઈને ધીમે ધીમે પત્નીને શરીરે હાથ ફેરવવા લાગ્યો.

કેટલીક ક્ષણ સુધી એ પ્રમાણે બેસી રહ્યા પછી શિશિરચંદ્રના મનમાં થયું કે જાણે સવિતાસુંદરીનું શરીર ધીમે ધીમે ઠંડું પડતું જાય છે; બહીષ્માં તેનો અંતરાત્મા સૂકાઈ ગયો. તેણે સવિતાસુંદરીના હૃદય ઉપર હાથ અડકાડીને જોયું તો હૃદય નિશ્વલ અને નિરુપદં જોવામાં આવ્યું ! સવિતાસુંદરી તેને છેતરીને પલાયન કરી ગઈ છે ? તે “સવિતા” કહીને આર્તસ્વરે હૃદય ચીરાર્ધ જાય તેવી ખૂમ પાડી ઉઠ્યો.

શિશિરચંદ્રે મંદિરમાં પ્રવેશ કર્યાને થોડી વાર થઈ એટલે ભૂપાલસિંહ બેચ ઉપરથી ઝીમો થઈને અનાથાશ્રમમાં ગયો અને વિમળા પ્રત્યે બોલ્યો : “ મોટાં માણ ! શેઠ સાહેબ આવી ગયા. ”

વિમળા ચમકી જઈને બોલી : “ કોણ શિશિરચંદ્ર ? ”

“ હા, માણ. ”

એ સમાચાર સાંભળીને વિમળા એકદમ આનંદમાં આવી જઈને મંદિરમાં દોડી ગઈ અને સવિતાસુંદરીને બોળામાં લઈને શિશિરચંદ્રને ખેંડેલા જોઈને ચિત્રામણમાં આવેખાઈ જાય તેમ તેમની પાછળ રતબંધ બનીને ઊભી રહી. કેટલીક ક્ષણ પછી શિશિરચંદ્રની મર્મબેદી ખૂમ સાંભળીને તેણે પાસે આવીને સવિતાસુંદરીને શરીરે હાથ અડકાડી જોયો તો તેને પણ લાગ્યું કે સવિતાસુંદરીનું હૃદય મૃત્યુ થયું હોય ! તે રડવા લાગી ગઈ.

શિશિરચંદ્ર બે હાથે પત્નીને હૃદય સાથે પકડી રાખીને પથ્થરની મૂર્તિની આફક નિશ્વલ અને નિરુપદં બનીને બેસી રહ્યો. શિશિરચંદ્રના આગમનની વાત અનાથાશ્રમમાં રહેતી બધી અનાથિની ઝીઝીના

સાંભળવામાં આવી હતી. સવિતાસુંદરીની લયજનક સ્થિતિના સમાચાર પણ બધી સ્ત્રીઓના સાંભળવામાં આવવાથી તે બધી અનાથિનીઓ મંદિરમાં દોડી આવી. વિમળાએ તેમાંની કેટલીકને પોતાની પાસે બોલાવી લઈને તેમની સહાયવડે સવિતાસુંદરીને શિશિરચંદ્રના બોળામાંથી ઉચકા લઈને શિશિરચંદ્રની મૂર્તિના પગ પાસે સ્વરાવી. શિશિરચંદ્ર પત્નીના મુખની સામે જોઈને પ્રથમની માફક પથ્થરની મૂર્તિની જેમ ખેંસી રહ્યો. કેટલીક વાર પછી લાંબો નિસાસો નાંખીને તે વિચાર કરવા લાગ્યો: “હું જ સવિતાસુંદરીનો હલાકારી છું. હું જો તેના પર ખોટા વહેમ ન લાગ્યો હોત અને ન્હાસી ન ગયો હોત, તો સવિતાને બાર વરસ સુધી આટલું અધું કંટ સહન કરવું ન પડત અને આજ તેની આવી સ્થિતિ થાત નહિ મને જ્યારે એ ખોટો પત્ર મળ્યો, ત્યારે સુરત જઈને ખરા ખોટાની મેં તપાસ શાખાટે કરી નહિ? સવિતા પરમ પવિત્રાત્મા. પતિવ્રતા બાર વરસ સુધી અસલ્ય મનઃકંટ વેડી રહી, તેમાં મારો જ દોષ છે! નકામો સદેહ લાવીને બાર વરસસુધી મેં પણ મહાકષ્ટ વેઠ્યું, તે મારા પાપનો દંડ મને મળ્યો. હું જ્યાંમુઘી જીવીશ, ત્યાંમુઘી મારા આ દુઃખની જવાબા કદિ શાન્તિ પામશે નહિ. આ જવાબા એ શું મારા પાપનો યોગ્ય દંડ હશે? ના, ના, મારા પાપનો યોગ્ય દંડ હોય શકે જ નહિ. હું મહાપાપિષ્ઠ છું, સ્ત્રીધાનક છું અને પતિવ્રતા સ્ત્રીને દુઃખી કરનારો છું, તેથી મને તો વધારે શિક્ષા થવી જોઈએ. હું સ્ત્રીને મારનારો, પત્નીને મારનારો, મહાપાપિષ્ઠ છું. બાર વરસસુધી ધીમે ધીમે સવિતાના હૃદયમાં કાલિદાસ છુરીનો ઝેરી ઝખમ કરીને એક ટીપું લોહી બહાર કાઢ્યા વિના મેં છેવટે તેને મારી નાંખી છે! અરેરે! મારા આ પાપનું હવે કોઈ પણ રીતે પ્રાયશ્ચિત્ત થઈ શકે તેમ નથી. અસ, હવે તો સવિતાની સાથે મરવું અને એ જ ચિત્તમાં સાથે બળવું. એ સિવાય બીજો કશો ઉપાય નથી.”

પરંતુ સવિતા મરણ પામી નહોતી. પતિના આગમનના હર્ષને અતિ પ્રકટ સ્વરૂપમાં નહિ દર્શાવતાં, એ હર્ષને તેણે પોતાના હૃદયમાં જ શમાવી દીધો હતો અને હૃદય એ હર્ષના વેગને શમાવવા સમર્થ નહિ હોવાથી તે મૂર્ચ્છિત થઈ ગઈ હતી. હર્ષાવેગ શમાવવાની દુર્દમનીય તપશ્ચર્યાથી તેને આવેલી મૂર્ચ્છાએ વિમળા, શિશિરચંદ્ર અને બીજાઓને મરણની આશંકામાં નાંખ્યાં હતાં; પરંતુ થોડી વરે તેનામાં ચૈતન્ય આવ્યું. તેનું હૃદય પુનઃ નિયમિત રીતે ગતિમાં આવ્યું અને સવિતાસુંદરી બેઠી

થઈ તેને જોઈને વિમળા બોલી: “ બહેન સવિતા ! હવે તમને સારું છે ? તમે આજ સવારનું કશું ખાધું નથી. વળી શિશિરચંદ્ર પણ ઘણી લાંબી મુસાફરી કરીને આવ્યા છે, તેથી તે પણ ભૂખ્યા થયા હશે, માટે હવે તમે બન્ને આશ્રમમાં ચાલો. રસોઈ તૈયાર છે, તેથી જમી લ્યો. ”

સવિતાસુંદરીને સહજ અશક્તિ જણાઈ, પરંતુ રવામીના વદનપર નજર પડતાં શક્તિસંચાર થયો. તે ઊભી થઈને આગળ ચાલી. શિશિરચંદ્ર તેની પાછળ પાછળ ચાલવા લાગ્યો અને બીજી બંધી અનાથા સ્ત્રીઓ સૌની પાછળ પાછળ ધીમે પગલે ચાલીને બધાં આશ્રમમાં ગયાં. બીજી બંધી સ્ત્રીઓએ ભોજન કર્યું હતું, ફક્ત સવિતાસુંદરી એક જ બાકી હતી. આજ બાર વર્ષે સાવિત્રી-વ્રતને દિવસે પોતાના પતિ-દેવતાને પ્રાપ્ત કરીને આનંદ પામતી સવિતાસુંદરીએ પતિને જમાડીને ભોજન કર્યું.

સમાપ્ત

ધી ઈશ્વરી ભદ્રકાળી કાચ ફેક્ટરી

તથા
ગાડીઓ બનાવવાનું હવે વરમનું
ગંજવર કારખાનું.

અમારે ત્યાં ગા-
ડીઓનું રીપેરીંગ
કામ જેવું કે સુ-
તારી, હુદારી, લે-
લીન, તથા રંગનું
તથા ગીલીટનું કામ
ધણું જ મજબુત
સફાઈદાર અને સં-
તોષકારક કરી આ
પવામાં આવે છે.
તે સીવાય તદ્દન
નવી ફરેક જાતની
ગાડીઓ, વીકટો-
રીઆ, કેનેા વિગેરે
તમામ જાતની ગા-
ડીઓ બનાવવામાં

આવે છે તથા મોટરોની ઓડીઓ તથા મીકેનિક કામ ધણું જ સાફ
થાય છે અને માસીક પરશરામ ભીમરાવ તથા તેઓના ભાઇ
આપુરાવ ભીમરાવ તથા ભગતરાવ ભીમરાવ તથા નરહરી આપુરાવ
આરે માણસો કારખાનામાં જાને કામ કરે છે અને હોંશીયારમાં
હોંશીયાર કારીગરો આ કારખાનામાં કામ કરે છે. માલીકે નાનપણથી
આ કામમાં જાતિ અનુભવ મેળવ્યો છે તે બાબતનાં રાજ્ય મહા-
રાજાઓનાં તથા શેડીઆઓનાં સર્ટીફિકેટો તથા ચાંદો મેળવ્યા છે.
ગાડીઓ ખરીદ કરતાં પહેલાં અમારા કારખાનામાં મુલાકાત લેવા
આસ બલામણ કરીએ છીએ. અમારે ત્યાં સેકંડહેન્ડ ગાડીઓ
શેડીઆઓની વેચવા આવેલી છે તે તદ્દન કીફાયત ભાવે મળશે.

સેવક-પરશરામ ભીમરાવ,

સેસન્સ જડજની કોર્ટ પાસે—અમદાવાદ.

તમારાં હઠીલાં દરદો:—

અમારે સારાં કરવાં છે; કારણકે તેમ ચતાં તમે અમારા સેવા-કાર્યોમાં મદદ કરશો એ વિશ્વાસ છે. ફક્ત જાહેરાત ખર્ચ એ શ. મોકલી નામ નોંધાવે. દવા બાર માસ મફત મળશે.

મેનેજર, “કચ્છ પોસ્ટ ડિસ્પેન્સરી.”

કોટડા (વાયાભુજ) કચ્છ.

કોઈથી ન થતું કામ:—

“જીવનશક્તિ” કરે છે. મુશ્કેલ દરદોમાં બ્યારે સારી દવાઓ લાગુ નથી પડતી ત્યારે તે સાથે આ ચીજ વાપરવાંથી કામ કરવાનો રસ્તો સરળ થાય છે. તેના શોધક ડૉ. ગોપાળજી પ્રાગજી કોઠારી આયુર્વેદ વિશારદ એચ. એમ. બી., એફ. આઈ. એ. સી., ડી. સી. એ. (જાન) સંસ્થાપક કોટડા સાર્વજનિક સંસ્થાવર્ત. દવાખાનું, એમણે પોતા પાસે આવતા અનેક મુશ્કેલ રોગોમાં ખાત્રી કર્યા બાદ આ દવા લોકોને લાભ આપવા બહાર પાડી છે. અનેક આશા મુકી દીધેલા નવા કે જુના પુરાણા દરદના દરદીઓમાં એ દવાએ આશા રેડી છે, જે એકસી લેતાં આખા શરીરને ટેકા આપે છે અને બીજી ગમે તે દવા સાથે લેતાં તેના ગુણને વધારે છે. સ્વર્ણ અને ચંદ્રેદ્યનું આ રસાયણિક મિશ્રણ છે કે જે બન્ને ચીજો જીવનશક્તિ વધારવા માટે મશહુર છે.

વિશેષતાઓ:—ખાવામાં સ્વાદીષ્ટ, નુકસાન વગરની, ગર્ભિણી સ્ત્રી અને બચ્ચાંને પણ આપવાલાયક, અનુપાન વગરની, લાંબો સમય રાખતાં એકસરખા ગુણમાં ટકી રહે છે કારણકે તેની આખી બનાવટમાં હાથ લગાડવામાં આવતો નથી.

કિંમત તોલા ૧ (૩૨ ડોઝ) ના શ. દશ, પોસ્ટેજ જુદુ.

તુડીની ખુડી નથી પરંતુ જીવતર છે ત્યાં લગી આશા રાખતી જોઈએ તે એટલા માટે જ અમે આ ચમત્કારિક ચીજ વાપરવા આગ્રહ કરીએ છીએ. લખો:—

મેનેજર, જીવનશક્તિ કાર્યાલય

કોટડા (વાયાભુજ) કચ્છ.

રખે ચુકતા, આ અમૂલ્ય તક !!!

જીર્ણીકર, સંગ્રહણી અને ક્ષયરોગના ખાસ
અનુભવી વૈદ્ય કાશીવાળા પંડીત
વિનાયકરાવ કેતકરનું

આયુર્વેદ ચિકિત્સાસ્થાન

દવાખાનું આકાશેક કુવાની યોજના નાકે.

. બધા રોગોની સંભાળપૂર્વક ચિકિત્સા કરી ગમે તેવા
ભયંકર અને અસાધ્ય રોગોને નિર્મૂળ કરવામાં આવે છે.

ગરીબો માટે અડધી ફી લેવામાં આવે છે.

ઉપરાંત અમારે ત્યાંથી 'કેતકર ફાર્મસી'ની નીચેની
પેટન્ટ અને બ્રાણીતી દવાઓ પણ મળશે.

૧. અમૃતચૂર્ણ	૮. જીજીવની ગોળીઓ
૨. બૃહત્ ચૌપચીની પાક	૯. કુંતલ્લોમ્ભતિ તેલ
૩. સૌભાગ્ય સુંઠ	૧૦. કાસકતરી
૪. અપૂર્વ દંતમંજન	૧૧. વાળાની દવા
૫. આરોગ્યવર્ધની	૧૨. કોઢ તથા કરોળીયાની દવા
૬. ખાલજીવન	૧૩. હાદરની ગોળી
૭. કફવિનાશક ગોળીઓ	૧૪. મહાભાલતકાવલેહ

મળવાનો વખત:—સવારના ૮ા થી ૧૧

સાંજના ૩ થી ૬

(ફક્ત ગરીબો માટે)

છે શું ?

ક્ષયરોગ

આજકાલ જ્યાં જોઈએ ત્યાં નજરે પડે છે તેને માટે વાપરે

ડી. વોકરનું

ઈલિક્શીર આયડોકલોર ગ્વાયાકોલ કો.

આ દવા ફેફસાંનો સોજો, ન્યુમોનીઆ, ઇન્ફલ્યુએન્સા, બ્રુસેલ્સ, ઉધરસ, તથા દરેક જાતની શંકી ઉપર ઘણી જ સારી અસર કરે છે.

કિંમત ચાર ઑંસની બાટલીની	૧-૪-૦
„ આઠ „ „	૨-૦-૦
„ રતલી „ „	૩-૦-૦

શિયાળામાં શક્તિ માટે વાપરે

ડી. વોકરનું

ઈમલશન ઓફ કોડલીવર ઓઈલ.

આ ઈમલશન સારા ઉચા કોડલીવર ઓઈલમાંથી બનાવેલું છે અને તે બીજી પરદેશી બનાવટથી ઉતરે તેમ નથી અને કિંમતમાં સસ્તું અને સ્વાદમાં સારું છે.

કિંમત બાટલી એકની રૂ. ૧-૪-૦

કીઓસોટેડ ઈમલશન બાટલીની કી. રૂ. ૧-૮-૦

મળવાનું ઠેકાણું:—

ગુજરાત તથા કાઠીયાવાડના એજન્ટ

અમરતલાલ એમ. મોદીની કું,

સારંગપુર ચકલા—અમદાવાદ.

અનાથોના નાથ ? નિરાધારોના આધાર ?

કંગાલોના બેઢી ? ડૂબતાંઓના તારણુહાર

ઓમાનો તો થઈ શકે જ-તેઓ તો થવાના જ
પણ હગરવાળાં સાધારણ સંપત્તિવાળાં પણ થઈ શકે છે.

- દેશસેવાનો અનન્ય માર્ગ,
સખાવતોનો ઉત્તમ ઉપયોગ,
• જોવો હોય તો કૃપા કરી એક જ વાર

નડીયાદ હિન્દુ અનાથાશ્રમ

પર નિધા કરી તેની મુલાકાત લ્યો,
કે તેનો વાર્ષિક રીપોર્ટ મંગાવો.

દેશનાં લાચાર અનાથ બાળકો માટે આપની
નહાની મહોટી સખાવતો પ્રભૂ પ્રીત્યર્થે-પરભવના
લાથા માટે નીચેના મુકામે જરૂર મોકલો.

એક દિવસનું ખોરાકી-પોશાકીનું ખર્ચ રૂ. ૫૦)
ઉપર થાય છે. નહાનાં મહોટાં ૧૫૦) ઉપર અનાથો
પળાય છે. દરેક દાન લેવાય છે. વધુ વિગત માટે લખો-

મંત્રી--હિન્દુ અનાથાશ્રમ, નડીયાદ.

વીસમી સદીની નવીન શોધ.

સંગ્રહણી (ગળતી)

માટે અમૃતમય ઉપાય.

પ્રતિષ્ઠિત અને વિદ્વાન વૈદ્ય દાકતરોની દવા ખાઈ ક યાગેલા સ-
ગ્રહણી (ગળતી), મુખાધના ઝાડા, અતિસાર અને આતરડાના ક્ષયથી
પીડાતા નિરાશાજનક દર્દીને આશીર્વાદરૂપ થઈ પડેલી ત્રીસ વર-
સના અનુભવની રામબાણુ દવા માટે રૂબરૂ મળેા યા સવાલપત્ર મ-
ગાવેા. પત્રવ્યવહાર નીચેના સરનામે કરવેા.

મેળાપ દર રવીવારે.
અમદાવાદ-કાલુપુર
ડાંડીગરાની પોળ—
તથુરાગરાની ખડકીમાં
ધર નંબર ૩૫૬.

માણસાવાળા
માસ્તર કે. જે. પટેલ
એન્ડ સન્સ.
રૂપુ રપેશીઆલીસ્ટસ,

અમારૂં ખાસાનંદ બચ્ચાંઓને રટપુટ, આનંદી અને સુદર બનાવેછે.

લકવો.

લકવો—શરીરના અડધા ભાગને થાય છે. તેથી
તે બાળુનો હાથ અને પગ રહી જાય છે (બુઠાં
થાય છે) અને તે બાળુનું મોં વાંકું થાય છે. તેથી
ચોખ્ખું બોલાતું નથી વીગેરે.

હબરો રૂપીઆ ખરચ કરતાં પણ સાફ થતું નથી
તેવા લકવાના રોગની વનસ્પતિની દવા મારી
પાસે છે. તે દવાથી સેંકડો દરદીઓ સારા થયા
છે. સરદીફીક્ટો મળેલાં છે.

છોટુભાઈ છવાભાઈ.

કે. શાહપુર-ચકલા પાસે—અમદાવાદ.

નેત્રખીંદુ યાને આંખરક્ષક.

નેત્રખીંદુનાં ટીપાં સવાર સાંજ આંખમાં પાડવાથી દુખવા આવેલી આંખો તદ્દન મટી જાય છે. ખીલ તથા આંખોમાં વળતી ઝાંખ, ઝરતું પાણી, કળતર, ઝામરવાથી દુખવા આવેલી આંખો અને છ માસની અંદરનું પડેલું ટુકું દુર કરી આંખોનું તેજ સારી પેઠે વધારે છે, તથા આંખોના રોગનો નાશ કરે છે. કીમન બાટલી ૧) ના રૂ. ૦-૧૨-૦

મફત ! તદ્દન મફત !

ભયકર યાને હડીલાં દરદોથી બચતું હોય તો એક પોસ્ટ કાર્ડ લખી હમારું 'વ્યાધીહર પ્રયોગ' નામનું પુસ્તક તદ્દન મફત મગાવો.

વૈદ્ય રવીશંકર જટાશંકર ટ્રિવેદી,
ઘોળકા (ગુજરાત)

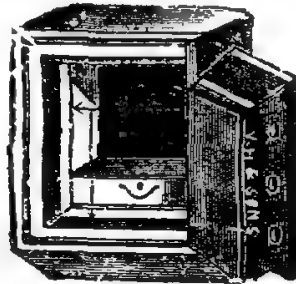
વલ્લભરામ એચ. એન્ડ સન.

દુકાન નં. ૩૦૪૯, પાનકોર નાકા—અમદાવાદ.

હરીફાઈમાં

સૌથી

મજબુત

કીંમતમાં

ખીજ કરતાં

સસ્તી

ફાયરપ્રુફ ટીબેરીઓ.

હમારા કારખાનામાં ઉપર જણાવેલી પેટન્ટ અગ્નિયમ ગુપ્ત બકાર-વાળી ફાયરપ્રુફ અને ચોરથી પણ વૂટે નહીં તેવી અગ્નિયમ ખાનાવાળી ટીબેરીઓ તથા કેશબોક્સો અને કળા વિગેરે કામ ધણું મજબુત અને ટકાઉ થાય છે. ટીબેરી ખરીદતાં પહેલાં એક વાર હમારી દુકાનની સુલાકાત લેવા ખાસ બલામણુ છે.

ગૃહસ્થો, તમારા શરીરની સંભાળ રાખશો કે ?
જો સંભાળ રાખવી હોય તો ઉત્તમ હવાપાણી તેમજ
ખોરાક માટે એક વખત

ધી નારાયણ હિન્દુ લૉજ.

ની મુલાકાત લેવા ચુકશો નહીં, કારણકે આ લોજમાં નીચેની
સગવડો રાખવામાં આવી છે.

- (૧) અનુભવી માલીકોની ભત્તી દેખરેખ. (૨) થોડે નફે ઝાઝો વેપાર
- (૩) જાહેર રસ્તાપર હવા ઉગ્મસવાળા બબ્બ મકાનની ખુદી હવા.
- (૪) એક સરખો ઉંચામાં ઉંચો ખોરાક મુખ્યમંત્રી સીસ્ટમ મુજબ
- (૫) ગ્રાહકોનો સંતોષ એ જ અમારો નફો. (૬) મનુષ્યસેવા
એ જ ઇશ્વરસેવા.

ઉપર પ્રમાણે હમારો મુદ્દાલેખ છે.

અમારી લોકપ્રિય કુપન બુકો ખરીદવાથી
ધણા ફાયદા થાય છે.

- (૧) આ કુપન બુક ખરીદવાથી છુટકના ચાર્જ કરતાં ધણા
ફાયદો થાય છે.
- (૨) આ કુપન બુક પૈસા ભરી ખરીદ ક્યાં પછી વારવાર પૈસા
ભરવા પડતા નથી તેની સાથે ટકે ટંક મળરે મળે છે.
- (૩) આ કુપન ગમે ત્યારે ગમે તે માણસ આપી લોજના નિ-
યમોને અનુસરી લોજના ટાઇમે જમી શકે છે.
- (૪) આ કુપન બુક ખલાસ થતાં સુધીની મુદત હોવાથી ગમે
ત્યારે પુરી થઇ શકે છે અને પૈસા ગેરવસ્તુ જતા નથી.
- (૫) માસીક ગ્રાહક તેમ કુપનવાળા ગ્રાહક તથા છુટક ગ્રાહકોને
ઊંચામાં ઊંચો એકસરખો ખોરાક માલીકોની ભત્તી દેખ-
રેખથી પુરો પાડી સંતોષ અપાય છે.

એક વખત પધારી ખાત્રી કરી કુપન બુકો ખરીદ કરો.

વધુ વિગત માટે
રખરે મળે.

} ધી નારાયણ હિન્દુ-લોજ,
૬. પાંચકુવા, દરવાજાની અંદર, ધી મુજરાત
સાંસ્કૃતિક સ્ટોર્સના ઉપર.

ખરા પેખલના ચરમા,
 દરેક જાતની અંગ્રેજી દવાઓ
 તથા પરક્યુમરી
 છુટક તથા જથાખંધ વેચનાર
 સી. એમ. અડાલજની કું.

દુકાન નં. ૫૩૭૬, પાનકેર નાકા—અમદાવાદ.

આંખોનું તાપથી, પવનથી અને ધૂળથી રક્ષણ કરવા માટે હમારે ત્યાં સંગીન, ઠંડા ચરમા બનારૂં લાવથી કીકાયતે મળશે અને ખરા પેખલના ચરમા આંખો મફત તપાસી મનપસંદ કમાનમાં બેસાડી આપવામાં આવશે. બહારગામવાળાઓએ રૂબરૂ મળવું અથવા બંને આંખોનો નંબર તપાસાવી લખી મોકલવું, જેથી વી. પી. થી મોકલવામાં આવશે.

તે ઉપરાંત હમારે ત્યાં દરેક જાતની અંગ્રેજી દવાઓ, પેટ'ટ દવાઓ, પરક્યુમરી, ગુલાબજળો, હેર ઓઇલ્સ, શરબતો અને અત્તરો બનાવવામાં આવે છે. વેપારીઓ માટે ખાસ ભાવ રાખવામાં આવ્યા છે. દરેક ગામ તથા શહેર માટે એજન્ટોની જરૂર છે. ઉપરના ઠેકાણે તુરંત લખો.

લાયન સોડા ફેક્ટરીના

સોડા

ગુલાબ

લેમન

લાઈમ જ્યુસ

રાસબરી

અને

જીંજર

સરખતો

છેલ્લામાં છેલ્લી ઉત્તમ પદ્ધતિ મુજબ બનાવવામાં આવે છે અને દરેક સ્થળે વેચાય છે. પીવામાં મધુર અને લહેજતદાર હોય છે. બ્રાંડ બોર્ડને જ લેશો અને જ્યારે આપ એક વખત વાપરશો ત્યારે બીજો અસ્વચ્છ અને હલકો માલ વાપરવા-પીવા કદી પણ મરજી થશે નહીં. છતાં લાવમાં બીજી ફેક્ટરીઓના માલ કરતાં મોંઘા નથી. વેપારીઓ માટે ખાસ લાભ મળે નીચેના સ્થળે—

ગરમીની રૂતુમાં ડંડક સારૂ સ્વાદિષ્ટ શરખતો.

નારંગી

જીંજર બીઅર

લીંબુ

લાઈમ જ્યુસ

દાડમ

વિગેરે માંગો.

આર. ચાક્રબર્તીની કંપની,

પ્રોવીઝન મરચન્ટ્સ.

રેશન પાસે, પોલીસચોક્કી સામે—અમદાવાદ.

કરાંચીમાં એકે અવાળે જ્યાંતિ પામેલા
ઝવેરી સોમચંદ ગોપાળદાસ

મામુનાચકની પોળ, ઘણુપુર—અમદાવાદ.

જમને કરાંચીના હિંદુ શરાફ મહાજન, સ્પેશીયલ ફર્સ્ટ ક્લાસ
ગ્રુટ્ટેટ તથા અન્ય સફળદર્યોએ તેમના પ્રમાણિકપણા માટે અનેક
સર્ટીફિકેટો આપેલાં છે તેઓએ હાલમાં તેમના ખાસ મિત્રો તથા સ્નેહી-
ઓની ફરમાશથી અમદાવાદની પ્રજાના લાભ માટે પોતાની દુકાન ઉપરના
• ફેક્ટો ખોલી છે જ્યાં કોઈ પણ જાતના નાની મોટી સાધનના હીરા,
મોતી, માણિક, પન્ના વીગેરે જથ્થાબંધ તેમજ છુટક મળી શકશે.

છેલ્લામાં છેલ્લી ફેશન પ્રમાણે મશીન પોલીશ કરી બનાવેલ ઝવેરા-
નના દાગીના જેવા કે વીંટીઓ, પ્યોચીઝ, નેકલેમ, ઍરંગ વીગેરે વીગેરે.
એનએવંગ વર્ક્સ તથા સોના ચાંદીના ફેન્સી કામો ખાસ હુંશીયાર કારી-
ગરંથી તૈયાર બનાવી વેચવામાં આવે છે તથા ઑડર મુજબ બનાવી
આપવામાં આવે છે.

ખરીદાયેલ માલના ખરાપણા વિષે ખાત્રી આપીને કમીમાં કમી
બાંધે આપવામાં આવે છે. સોના કામની આજનમાં તેમના કોઈ ગ્રાહક
જ્યારે તે કામ પાછું આપશે ત્યારે ચાલુ ખર્ચર લાગે તે
પાછું ખરીદી લે છે.

ચાંદી સોનાના દાગીનાની પ્રસિદ્ધ પેઢી
પંચાલ દલસુખરામ ગોરધનદાસ
કાસંદ્રાવાળા.

ઠે. રતનપોળ નં. ૬૧૧૨—અમદાવાદ.

છેલ્લામાં છેલ્લી ઢબના પાકી ગેરંટીથી દરેક
જાતના શુદ્ધ સોના ચાંદીના દાગીના બનાવનાર તથા
વેચનાર. અમારે ત્યાં ગ્રાહકોને ઠગાવાની બીલકુલ
ધારતી નથી.

કેમીકલ્સ વાપરનારાઓને ખુશ ખબર.

સાઇડીંગ, બ્લીચીંગ અને ડાઇંગના દરેક જાતના કેમીકલ્સ જેવા કે બ્લીચીંગ પાઉડર, સોડા એશ, વોશીંગ સોડા, કૅસ્ટીક સોડા, સોડીયમ સલ્ફાઇડ, હાઇડ્રોસલ્ફાઇડ, ફેરીના, સોપરટોન, ફેન્ય ચોક્, એપસમ સોલ્ટ, શીનાઇલ, સલ્ફ્યુરીક, મ્યુરીઆટીક, નાઇટ્રીક વગેરે એસીડો મોટા જથ્થામાં ઇંગ્લાંડ તેમ જ જર્મનીથી મંગાવી મોટા રોકમાં રાખીએ છીએ જેથી બીજાઓ કરતાં ઘણા જ કીફાયત ભાવે માલનું વેચાણ કરીએ છીએ.

ભાવ તથા નમુના માટે લખો.

એલમદઅલી કીકાભ ઇ એન્ડ બ્રધર્સ,

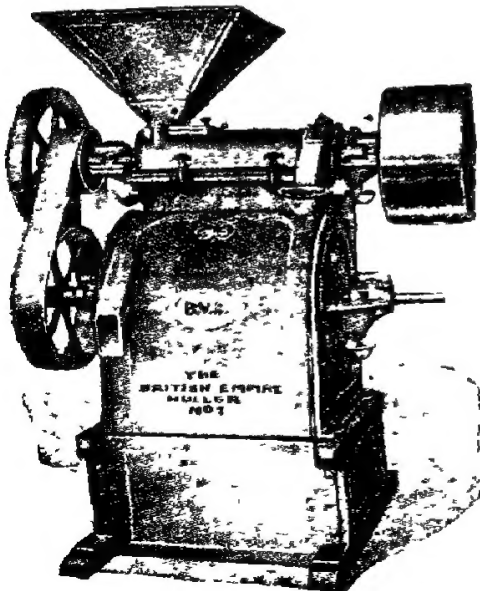
ટે. કાલુપુર સાકર ખજાર, અમદાવાદ.

સેલ્ડીંગ એજન્ટ્સ for

બ્રુનર મોન્ડ એન્ડ કંપની લીમીટેડ.

ધી ગુનાઉંટેડ આલકાલી કંપની લીમીટેડ.

ધી ઇસ્ટર્ન કેમીકલ કંપની લીમીટેડ.

॥ શ્રી રામજીવિર સત્ છે ॥

મશીનરીની જગી હુક

ધી બ્રીટીશ એમ્પાયર હલર
અને
એમ્પાયર મેઇકની ઘંટીઓ.

રાઈસ હલર તથા ઘં-
ટીઓ તથા તેના તમામ
હુકા ઇંગ્લીના કીફાયત ભાવે
મળવાનું ફક્ત અમદાવાદમાં
એક જ ઠેકાણું.

સોલ એજન્ટ્સ-

ભગત વંદરાવનદાસ
હલ્યાબાઈ,
રતનપોળ, મરચી પોળ,
અમદાવાદ.

તમો નોંધ લેશો કે ? ?

જીની અને જાણીતી દવાઓ બનાવતું એક જ સ્થાન.

રજીસ્ટર્ડ.

પ્રાપ્ત લીસ્ટ ફી

કાતર છાપ સુખડનું તેલ

પંડીત બાલામુન

રીવાન્સ એગ્રીકલ્ચર

પંડીત દ્રાક્ષાસચ

,, ડીઝ વોટર, લાઇમ વોટર

પંડીત ગુલાબજળ

,, ડીસ્ટીલ વોટર

પંડીત કેસ્ટર ઓઇલ, આમ, દરાગ

,, સીરપ લાઇમ ઉફે કફસીરપ

તથા ખસનો મત્તમ.

વિગેરે દરેક પેટ દવાઓ બનાવનાર

દરેક જાણીતા દવા-
વાળાઓની દુકાનેથી
મળશે.

એચ. પંડીત એન્ડ કંપની,
મેન્યુફેક્ચરીંગ કેમીસ્ટ,
ખાડીયા-અમદાવાદ.

ગેરંટીથી આપેલા દાગીનામાં ફેર પડે

તો મજૂરી સાથે નાણાં પરત આપનાર

મધુકુમાર રતિલાલ પટેલ

(ભાદરણવાલા)

ચોખ્ખા ચાંદી સોનાના દાગીના બનાવનાર તથા
વેચનાર. ઓર્ડર, ઉપર ખાસ ધ્યાન આપવામાં આવે
છે. વેપારીઓને માલ કીકાયત ભાવે આપવામાં
આવશે.

• માંડવીની પોળ, હ. નં. ૨૦૭૭, અમદાવાદ.

14672

સુંદર, લાંબા, આકર્ષક વાળ ધરાવવા એ હરેક સ્ત્રીની મનકાંક્ષા

કામીનીઆ ઓઇલ (૨૦૨૨)

વાળ મારેનો એક મહાન લાભ પુરવાર થયો છે. કામીનીઆ ઓઇલના ઉપયોગ વાળ સુંદર, લીસા, લાંબા, કર્ષક બને છે. એટલું જ નહીં માથાની હરેક વ્યાધીઓ નય છે, તાંબાની ગરમી દૂર છે એ. ૨.

લાંબા લોકો કામીનીઆ ઓઇલ વાપરે છે એન સિની ઉત્તમતા પુરવાર કરે છે.

તેના વાપરનારા તરફથી મળેલાં ઢગ્ગરો સરટીફિકેટ પેક્ટ હેઠળ જ મળેલા થોડાં આ રહ્યાં.

મી. એ. કોઈટર-યુ. કેરો (ઇજીસ) થી તા. ૧-૧૨-૧૯૨૫ ના પત્રમાં લખે છે કે:-પોર્ટુગીસમાં રહેતા એક બાટલી કામીનીઆ ઓઇલની મે ખરીદી હતી જે બહુ સારી આવડત પડી છે. આ સમયે ૩. ૨૦) નો એક મોકલો છે તેનું કામીનીઆ ઓઇલ મોકલજો.

મી. આર. ડી. એન્સ-એનસીલવટી એસ્ટેટ યુ. કેનીયામાં (લોન્) થી તા. ૧-૧૨-૧૯૨૫ ના પત્રમાં અજુબે છે કે:-તમારું પાસલ મળ્યું. (૧. ૧૧) કામીનીઆ ઓઇલ વાપરે છે હું કહે છું કે:-કામીનીઆ ઓઇલ માથાના બાળને બિંદા બહુ સારું લે છે. થોડા જ દિવસના વપરાશથી મને સારું થયો છે. માથું શાંત રહે છે, અને મને મીઠી નિદ્રા પણ આવે છે. મને માથાના દુઃખ હટી જાય તે કામીનીઆ ઓઇલ વાપરવાથી મળી ગયું છે. થોડા જ બીજા એક ડગ્ગર બાટલીનો આરકાર મોકલાવીશ.

કામીનીઆ ઓઇલ હરેક જગ્યાએ વેચાય છે ન મો નવેને મંગાવજો. મરીદતી વખતે "કામીનીઆ ઓઇલ" નામ બનઃ બંધ આકસવાળી બાટલી ખરીદજો.

ડીમત બાટલી ૧ ના રૂ. ૧-૦-૦ વી. પી. ખર્ચ રૂ. ૦-૧-૦
" " " ૩ ના રૂ. ૨-૨૦-૦ " " રૂ. ૦-૩-૦

ધી એન્ડો ઇન્ડીઅન ડ્રગ એન્ડ કેમીકલ કો.,
નં. ૨૮૫ (પી) જુમામસીદ મુખર્મી

